

319489

8

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

2001 • 3

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

2001/3

11. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

Tartalom

TANULMÁNY

Saad József: A magyar szociológia centenáriuma	3
Székelyi Mária-Örkény Antal-Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban	19

MŰHELY

Gazsó Ferenc: Társadalmi percepciók és pártpreferenciák a falusi lakosság körében	47
Sik Endre: Aczélhálóban – adalék a kapcsolati tőke működésének megértéséhez	64

VITA

Lakatos László: Mi a baj a szociológiával, és hogyan nem kéne rajta segíteni?.....	78
--	----

MEGEMLÉKEZÉS

Szántó Zoltán: Búcsú Bertalan Lászlótól.....	110
Bertalan László : Max Weber cselekvésemlélete és cselekvéstipológiája (előadásvázlatok)	113
Forintos György: Búcsú Hegedüs B. Andrástól.....	137

TÁJÉKOZÓDÁS

Bocz János: Sunbelt XXI – Konferenciaismertető	139
Letenyei László: Beszámoló a spanyol ajkú kapcsolatháló-elemzők budapesti „mellékkonferenciájáról”	148
Hack József: Beszámoló a XXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójának munkájáról.....	151

KÖNYVEK

Bartók Béla: L. Mičoch -P. Machonin–M. Sojka: Gazdasági és társadalmi változások a cseh társadalomban 1989 után.....	153
Fábri István: Diósi Pál: Tarisznyleltár	161
Imre Anna: Gábor Kálmán: A középosztály szigete.....	164
Hajdu Orsolya: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Turizmus és kommunikáció	168
Monostori Judit: A Társadalmi riport.....	175

ABSTRACTS.....	185
----------------	-----

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedűs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 224-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

Saad József

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA CENTENÁRIUMA

„Január hó 23-án délután 3 1/2 órakor az Országos Magyar Tisztviselő-Egylet Esterházy-utcai palotájának egyik termében körülbelül 80–100 tagból álló előkelő társaság gyűlt össze a célból, hogy a társadalomtudományok művelésére új tudományos társaságot teremtsen. A társaság, mely nyomban meg is alakult, hivatva lesz arra, hogy a jövőben szélesebb alapokon folytassa a működést ugyanazon célok érdekében, a melyeket egy évvel ezelőtt a »Huszadik Század« tűzött maga elé. E működést remélhetőleg siker fogja koronázni.”¹

A szociológia magyarországi történetét kutatók körében a kezdeteket illetően nem alakult ki szakmai egyezség. Abban viszont a szociológusok szakmai közössége nagy valószínűséggel egyetért, hogy a mai, professzionális és intézményesült – egyetemen oktatót és legújabbban az akadémia tudományági besorolásában is önálló diszciplínaként feltüntetett – szociológia történetének kezdete évszámokhoz, sőt pontos dátumhoz köthető. S ezekben az években ünnepelheti centenáriumát. A múlt év januárjában múlt száz éve annak, hogy megjelent a *Huszadik Század*, az első olyan folyóirat, amelynek létrehozói kifejezetten a szociológiára hagyatkozva foglalmazták meg társadalomreformer törekvéseiket. S ehhez a korabeli szociológia nagy öregétől, Herbert Spencertől kértek és kaptak – a folyóirat első számában közölt – bátorítást. S az idén, január 23-án volt száz éve annak, hogy – mint arról a Huszadik Század fent idézett közleménye beszámol – megalakult a Társadalomtudományi Társaság, a mai *Magyar Szociológiai Társaság* elődje.

Az egyetemek világában a szociológia ekkortájt még ismeretlen, járulékos vagy perifériális helyzetű diszciplína volt. Külön tanszéken csak Amerikában és Franciaországban tanították. A magyar felsőoktatásban leginkább joghallgatóként, jogakadémistaként ismerkedhettek meg vele a hallgatók.

A Huszadik Század szerkesztői: Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár és Somló Bódog is huszoneves ifjú jogászok, jogtudósok voltak. Egyetemistaként valamennyien a jog- és államelmélet, illetve a politikatudomány újabb, hol jogbölcseletinek, hol szociológusnak nevezett irányzata vonzáskörébe kerültek. Ez a nyolcvanas és kilencve-

¹ Társadalomtudományi Társaság. *Huszadik Század*, 1901. 2. é. I. k. 151. o.

nes években az uralkodó *jogdogmatikai* (tételes jogi) és a helyes jog eszményét és eszméjét értelmező *természetjogi-észjogi* iskolával, a néplélek és az ösztön történeti változatait kutató *jogtörténeti iskolával*, illetve a kameralista hagyományokat folytató *közigazgatástannal* (politikával) szemben, illetve ezek mellett olyan irányzat volt, amely a jogi normák, elvek és intézmények *fejlődésének tudományos* törvényeit kutatta. Új iskola, amelyben a társadalom *univerzális természeti törvényeire* hagyatkozó fejlődéskoncepciók formálódtak. S amelynek, éppen ezért, nemcsak hallgatói, hívei is lettek az előadótermekben, a millennium körüli években hirtelen kiterjedt – a létszámokat megduplázó – egyetemi képzésben. Különösen azok körében, akiket a századfordulói újjávilágítás és – *last but not least* – a korszakváltás sodrában felsejlő perspektíva: a történelmi Magyarország uralmi rendszerének radikális átalakítási lehetősége is megérintett.

Képzési expanzió, korszakküszöb(Epochenschwelle)-élmény és az elitváltás igénye – ez az a három tényező, amelynek együttthatása ennek a tanszékkal és akadémiai státussal még nem is bíró, új tudománynak a presztízset és a hozzá fűzött várakozásokat magasra – azóta is példátlan és felülmúlhatatlan magasságokba – emelte. A comte-iánus tudományfilozófia integratív-alárendelő *kulcstudományi* szerepébe, szemben a humboldti *rokontudományok*-konceptióval.

Ez a kétféle felfogás a Társadalomtudományi Társaság ünnepélyes alakuló közgyűlését előkészítő választmányi ülésen éles polémiában ütközött meg. Kenedi Géza a társadalomtudományok olyan társaságát szerette volna létrehozni, amely a szociológia, a társadalmi lélektan, az erkölcsstan, a jogbölcselet, a demográfia, a statisztika, a kriminológia és – nem utolsósorban – a gyakorlati szociálpolitika művelésére szerveződik. Pikler Gyula viszont elvetette a szociológiának ezt a *mellérendelő* felfogását, mondván, hogy a felsorolt tudományágak „nem rokontudományai a szociológiának, hanem benne foglaltatnak a szociológia körében.” A vitában végül is Pikler álláspontja kerekedett felül, s a Társadalomtudományi Társaság alapszabályba foglalt célját ennek a *kulcstudományi* szerepre elgondolt szociológiának a szellemében fogalmazták meg.²

Ebből a felfogásból egyfelől nyilvánvalóan következett, hogy a modern (szociologikus) jogbölcseleti irányzat hívévé szegődött ifjú társadalomtudósok a magyar felsőoktatás vaskalapos elmaradottságának egyik szembeszökő vonását abban látták, hogy a nemzeti-történeti diszciplínák uralta bölcsészeti és jogi-állami tudományok karai az egyetemes haladás tudományaként koncipiált szociológia intézményesítése elől elzárkóznak. A szociológiai képzés és tanszék ügyével a Huszadik Század első

² Uo. 159–160. o.

évfolyamaiban több közleményben is foglalkoztak,³ s a képzésnek ezt a hiányosságát még parlamenti interpelláció is szóvá tette.⁴ Másfelől az egyetemek fenntartásai is nyilvánvalóak: miért fogadtak volna szívesen falaik közé egy olyan – polgári foglalkozásban nem azonosítható – diszciplínát, amelyet művelői mint egyetemes törvénytudományt afféle világi üdvtanként hajlamosak definiálni?

Ma – s régóta már – ez nem, pontosabban nem ez a kérdés. Az univerzitás világában nemhogy fenntartások nincsenek a szociológiával szemben, abból tömegszak lett, a szociológusdiplomák részesedése számottevő az egyetemi végzettséget igazoló diplomák termelésében. A szociológia magyarországi perspektívaival kapcsolatos fenntartások másutt: a szakmai és a tágabb értelmiségi közvéleményben fogalmazódnak meg. Száz évvel ezelőtt a szociológiában a jövő tudományát látták, ami – érthetetlen és értelmetlen módon – nincs benn az egyetemen. Ma, természetesen, benn van, anélkül hogy jövőjéhez különösebb illúziók fűződnenek. Kérdés, hogy a mai távlatok felől nézve, a múlt század eleji nagy korszak felidézésékor, a jubiláris tiszteletkőrön túlmenően, mire érdemes összpontosítani a figyelmet. Van-e egyáltalán ennek a szociológiának mához szóló mondanivalója? A „nagy korszak” szociológiai gondolati hagyománya ugyanis – a Szociológiai Szemleiben eddig megjelent tanulmányok hivatkozásainak ilyen szempontú elemzése ezt valószínűleg bizonyítaná – diszciplínánk mai magyarországi művelőit egyáltalán

³ Lásd ehhez pl. Somló Bódognak a jogi oktatás – kultuszminisztériumban kidolgozott – reformtervezetéről írt éles bírálatát. A tervezet a jogászképzés gyakorlatiasabbá tétele végett a jurisprudenciához („jogászathoz” – ahogy Somló nevezi) kapcsolódó tárgyak súlyának növelését, s ehhez kapcsolódóan egységes államvizsgarendet helyezett kilátásba, gyakorló jogászok – bírák, ügyvédek, köztisztviselők – bevonásával. A gyakorlatiasság jegyében javasolta a politika és a jogbölcselet vizsgakötelezettségének eltörlését. Somló mindezt a jogi oktatás tudományosságának degradálásaként értelmezte: „Mégis csak külön alapot nyújt – írja – p. o. a socialismus és individualismus rendszereinek megítélésére, ha Marx és Spencer tanításait állítjuk szembe, mintha a közszájon forgó socialis babonák és háziszerek bölcsességének engedjük át a társadalmat. Olyan messze áll ez a kettő egymástól, mint az orvostudomány a kuruzslástól és a népies javasszerektől.” A jogi képzés „jurisprudencia sáncain” belülről szorítása Somló szerint összefügg a szakképzett elit társadalomformáló aktivitásának visszaszorítási kísérletével: „A kicsiszolt csillogó gyémántból nehéz a szín tulajdonságait megállapítani. A jogászat csillogó kristályai sem adnak számot eredetükről és anyagukról, azok sem tanítanak meg a társadalom ismeretére. De a jogászat nem nevel törvényhozókat sem, nem ad társadalomfejlesztő eszméket. Főszerepe a conserválás, a meglévőnek rendszerbe foglalása. Az alkotás szelleme nincsen meg benne. Már pedig nemesak törvényalkalmazókat kellene nevelni, de törvényhozókat is.” (Kiemelés: S. J.)

S. B.: A jogi oktatás reformja és a társadalmi tudományok. Huszadik Század, 1900. 1. k. 49–50. és 53. o.

⁴ „A költségvetés tárgyalása alkalmával a pénzügyi bizottságban Emmer Kornél egy szociológiai tanszék felállítását hozta a cultusministernél javaslatba.” A Huszadik Században magát „-r -r”-ként szignáló tudósítás szerzője (Jászi Oszkár) beszámolója végén meglehetősen borúlátóan ítéli meg a szociológia egyetemi kilátásait: „Vigyázzunk, hogy a több utáni törekvésben el ne veszítsük a meglévő keveset. Vajha Emmer Kornél és a vele hasonló színvonalon álló politikusok kicsiny csapata a jogi szakoktatás reformjának közelgő debatja alkalmával felemelnek szavukat a magyar társadalmi tudomány szerény, de életképes fájának megvédelmezésére.”

-r -r.: Szociológiai tanszék az egyetemen. Huszadik Század, 1900. 2. k. 465–466. o.

nem orientálja.⁵ Nem csak azért, mert ez a – sokak szerint a maga korában is meglehetősen idejétmúlt – szociológiai gondolatvilág ma végképp kopottnak, érdektelennek tűnhet. Azért is, mert ez *kérdésként* (valóban annyira anakronisztikussá vált volna?) általában nem vetődik fel. A magyar szociológiában nem – s úgy gondolom, más kisállami szociológiában sem – szokás a saját(os) előzményekre (is) hagyatkozni és hivatkozni, onnan ötleteket, ösztönzéseket meríteni. A hivatkozási támpontokat keresők tekintetét ezekben az országokban – ha a nagy nyelvterületek kortárs irodalmával való lépéstartás mellett még erre is marad energiájuk – szokásosan a nemzetközileg jegyzett elméleti és módszertani előzmények kötik le.

Ennek tudatában sem felesleges a száz évvel ezelőtt intézményesülni kezdett magyar szociológia jellemző irányultságait, sajátos problematikáját, néhány, ma is mintául vehető értékét felidézni. A következőkben – Pulszky Ágost, Méray-Horváth Károly, Pikler Gyula munkásságára emlékezve – mindenekelőtt azt emelem ki, hogy a szociológia magyarországi meggyökerezésében milyen fontos szerepük volt a *korértelmező nagyelméleteknek*. A századforduló elmúltával ez az igény is elenyészett. Majd Somló Bódog és Jászi Oszkár – jubileumi elnagyoltsággal bemutatott – pályájának példáján azt kísérem meg bemutatni, hogy a szociológia elméleti paradigmáival egyfelől a *szaktudományos professzionalizmus* útjára lépett tudósi beállítottság nem tudott mit kezdeni, másfelől ezek a paradigmák végül is a tudományos alapozottságra törő *korértelmező publicisztikában* sem hasznosultak igazán. Végül a jubileum alkalom arra, hogy megemlékezzünk a Huszadik Századról, arról a társadalompolitikai revüről, amely a szociológiához fűzött nagy várakozások jegyében jött létre, s ma már vitán felül álló művelődéstörténeti érték: a múlt század egyik korformáló jelentőségű szellemi nagyvállalkozása.

Alapelvek, alaptanok, alaptörvények

A Társadalomtudományi Társaság első elnöke a szociologikus jog- és államelméleti iskola megalapítója: *Pulszky Ágost* volt. Ő az első magyar szociológiai elmélet megalkotója. Ahogy a klasszikus orosz regényirodalom – Dosztojevszkij aforizmája szerint – Gogol nevezetes *Köpanyegéből* bújt elő, úgy a századelő magyar szociológiája, szociologikus affinitásai közvetlenül vagy közvetve mind Pulszky jogbölcseleti előadásaiiban, társadalom- és államelméletében gyökereznek, melyet Pulszky *A jog és állambölcsészet alaptanai* című fő művében fejtett ki, s amelyet az annak megjelenését követő évben, 1886-ban saját fordításában Londonban is kiadtak. Ennek bevezető fejezetében olvasható a szociológia első – Saint-Simon és Comte pozitivistá tudománykategORIZÁLÁSÁNAK HATÁSÁT MUTATÓ – definíciója: „A tudat és akarat köztudat és közakarat alakjában, közönségben való alakulásának és jelenségeinek törvényeit

⁵ Eltérően a Szemle elődjétől, a *Szociológia* c. folyóirattól, ahol folyamatosan követhetők a magyar szociológia előtörténetének jelentős alakjaival és teljesítményeivel foglalkozó közlemények. Ez az érdeklődés ugyanakkor elsősorban nem a bemutatott művek és életművek kutatásokat inspiráló elméleti és/vagy módszertani kiindulásaival és tételleivel, inkább az új magyar szociológia intézményesülési problematikájával és a létjogosultságával küszködő szakmai közösség történeti identitásának formálódásával kapcsolatos. Lásd ehhez: Szociológia, 1972. 1., 1973. 3., 1975. 3., 1976. 1., 1977. 2., 1977. 4., 1981. 3–4. sz.

pedig a társadalmi tudomány (sociológia) állapítja meg, amely ismét erkölcstanra, közgazdaságra, jog- és állambölcsészetre és politikára oszlik.”⁶ A szociológiának ez a máig kísértő, kitüntetett diszciplináris státusa: társdiszciplinákat átfogó-integráló szerepe – amely, mint láttuk, a Pulszky-tanítvány Pikler Gyula nyomán a Társadalomtudományi Társaság alapszabályába is belefoglaltatott – mindig nagy vonzerőt gyakorolt az értelmiségi elitekre. S különösen vonzó volt ez a XIX.–XX. század fordulóján a jogi karokon feltorlódo, nagy létszámú fiatalság körében, akik a régi helyén „új”, „másik” Magyarországot s abban tágabb érvényesülési tereket, uralmi pozíciókat kívántak maguknak. Ehhez a beállítódáshoz s a korszakváltásélmény motiválta vágyképekhez az egyetemi falakon belül (pl. Bodnár Zsigmond) és azokon kívül is (pl. Schmitt Jenő-Henrik kávéházi kurzusain) ugyancsak jellegzetesen századfordulói, messianisztikus tanok szolgáltatták a szellemi municiót. *A jog és állambölcsészet alaptanai* sem mentes a prófétikus elemektől, ahogy Comte stádiumelmélete, Spencer szintetikus filozófiája sem az, a történelmi materializmusról nem is beszélve. Ha magán viseli is a comte-i-spenceri ihletést, az „Alaptanok” alapvetően szuverén alkotás. Helye van, vagy inkább lehetne, a XIX. századi evolúciós nagyelméletek sorában.

Pulszky a korabeli evolucionista teóriák és az ősi társadalmakat értelmező etnológiai irodalom ismeretében következetesen végigvitt társadalomtudományi fogalomrendszert dolgozott ki, és ebbe a rendszerbe ágyazva fejtette ki társadalom- és államfejlődési elméletét. A civilizáció kezdeteitől a jelenkorig követte a domináns *élet-eszmények* kialakítására és elfogadtatására képes *uralkodó* (politikai, állami) és az annak *alárendelt*, az uralomról aláhanyatló és uralomra (a domináns élet-eszmény kiszorítására) képes fejlődő társadalmak történeti váltakozását. Ez a nagyívű fejlődés a mind szélesebb körű *életérdekekben* gyökerező élet-eszmények alakulásának: eszmék és eszmények univerzalizálódásának folyamata, amelynek végcélja van. S ez a korabeli nemzetállamok korát – a *nemzetiségi társadalom* eszményét és uralmát – felváltó, a gazdasági és egyetemes forgalmi életérdekre épülő *emberiségi szövetség* élet-eszménye: a béke, jólét és általános jogkiterjesztés kozmopolitisztikus világtársadalma.

A XX. század elején a szociológia vonzáskörébe került ifjak Pulszky Ágost mellett két idősebb kortársuk – ugyancsak az egyetemesen érvényes magyarázat igényével megalkotott – teóriájára hagyatkozhattak: *Méray-Horváth Károly* *organikus/objektív* szociológiájára és *Pikler Gyula* *belátásos* társadalomelméletére. Mindketten a XIX. század utolsó éveiben alakították ki koncepciójukat.

Kettejük közül az idősebb: az 1859-ben született Méray-Horváth is, mint annyi kortársa, az emberiség fejlődésének alaptörvényét kereste. A törvényt, amelynek alapján az elmúlt évezredek története értelmezhető, s a jövő előre látható. A tudományos támpontot ehhez a fiziológiában: az élő szervezetek sejtjein belüli (a sejt-mag és a protoplazma közötti) és sejtjei közötti *anyagcsere-folyamatokban* fedezte fel. A Huszadik Század írói körébe és a Társadalomtudományi Társaság vitaüléseire Münchenből, a Schwabing képzőművészeti akadémiaja körüli bohémnegyedből s a párizsi művészvilágból érkezett. Kész *kultúrfiziológiai* elmélettel, az „eljövendő nap” távlatos ígéretével s a napi politikában is eligazító jóslatokkal. Előbb Német-

⁶ Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Budapest, Eggenberger, 1885. 14. o.

országban, s csak 1912-ben Magyarországon kiadott fő műve: *Die Physiologie unsrer Weltgeschichte und der kommende Tag*, azt a több ezer éves folyamatot részletezi, amelynek során az emberiség szervezete, kidolgozván magából a két évezredek kór – főként az emberiségtestet mutációként betegítő keresztény civilizáció – következményeit, a jelenlegi (Comte-hoz hasonlóan átmenetinek-anarchikusnak tartott) időszak után egy új, ép és egészséges világ eljövételének végkifejletéhez érkezett. Új korszak küszöbére, amelyet új vallás és új kultuszok fognak vezérelni: „Mert – olvasható a magyar kiadás prófétikus zárósoraiban – amint nem volt egy civilizáció sem vallás nélkül, úgy nem lesz a jövőendő sem anélkül. Elemei itt élnek már közöttünk mindabban, ami az Élet vallásos kultusza. A kereszténység elvégezte isteni misszióját, a Teremtés ezzel vezetett végig minket a legnagyobb válságon, amelyben a kereszténység nélkül elpusztultunk volna. Maradjon a jövőendők előtt szent az emlékezete. De mindennek fölött való szent magának a Teremtésnek az akarat, amely civilizációk elmúlásával, új és magasabb rendű civilizáció felé vezérel bennünket s a jövőendő Istenkultusza az övé. Egyazon Isten ő mindvégig, csak a cselekvése más.”⁷

Bármennyire úgy tűnik is ma már, Méray-Horváth és munkássága nem csak művelődéstörténeti érdekesség. Kiszűrve belőle a kordivat hordalékát, azt hiszem, a társadalomelmélet mai, strukturalista-funkcionalista iskolái is találhatnának benne figyelemre méltó elemeket. Mint ahogy Somló Bódog is talált, akinek Méray-Horváth elmélete irányította figyelmét a *társadalomszervező cserefolyamatok* fontosságára.

Méray-Horváth festőművészként, építészként, feltalálóként, színműíróként indult, majd egy jó évtizeden át prófétikus jóslatokra is kapható, intenzív szociologizálásban találta meg önmagát, s végül – mindennek folyományaként – tudományos-fantasztikus regények írójaként fejezte be pályáját. Művelt amatorként, akinek, természetesen, tudományos elmélete is volt a világról. Elméletének nagy ellenfele s legfőbb vitapartnere a Huszadik Század hasábjain: *Pikler Gyula* viszont egyetemi tanárként, Pulszky jogbölcseleti iskolájában kezdte pályáját. A Társadalomtudományi Társaságnak megalakulásakor alelnöke, 1906-tól elnöke volt. Már huszonéves korában továbbgondolva – metafizikus elemeitől megtisztítva – radikalizálta mestere elméletét. Kapcsolódásának és elhatárolódásának indítékait a jog keletkezéséről és fejlődéséről írt alapozó műve második kiadásában így összegezte: „Hazánkban Pulszky Ágost itt-ott fölismeri és nagy tudományossággal megvilágítja, hogy az állandó szükségletek kielégítésére vonatkozó ismeretek határozzák meg a jogot és hogy ez azok fejlődésével együtt fejlődik; túlnyomólag azonban Pulszky éppen az ellenkező nézetet van, eszményekből származtatja a jogot, és azok változásának tulajdonítja fejlődését, az eszmények mellett pedig a (magasabbrendű) érzelmeknek, hagyományoknak és uralkodó elméleteknek döntő befolyást tulajdonít, óriási tanultsággal és sok leleménnyel támogatva e nézetet. Éppen Pulszky tanítása idézte elő nagy mértékben a jelen könyv szerzőjében az ellentétes visszahatást.”⁸ A könyv első kiadásában 1897-ben jelent meg, s benne Pikler – harminchárom éves korában – végleges

⁷ Méray-Horváth Károly: *Társadalomtudomány mint természettudomány*. Budapest. Athenaeum, 1912. 261. o.

⁸ *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest, Politzer, 1902, 2. kiad. 246. o.

formába öntötte saját, radikálisan naturalista és monista jogbölcseletét: a *célszerű belátás* elméletét.

Az elmélet alapjait 1885-ben, a Nemzetgazdasági Szemlébe írt Ricardo-tanulmányában vázolta fel, vitatva a korabeli, szociálpolitikai indíttatású német gazdaságtörténeteszek szubsztanciális normák iránti elkötelezettségét.⁹ Ugyanazzal a tekintélyes – és a magyar társadalmi gazdaságtan és agrárius szociálpolitikusi körben is nagy hatású – iskolával és képviselőivel (Roscher, Knies, Hildebrandt) vitázott, amellyel egy értékítélet-mentes, illetve értékítéltető társadalomtudományi metodika (szociológiát alapozó módszertan) kialakítására törekedve, jóval később, Max Weber is szembekerült. Ricardo és a német gazdaságtörténeteszek kapcsán – akiknek szemlélete C. F. Savigny jogtörténeti iskolájához is közel állt – Piklert tulajdonképpen a *törvény* és a *norma* viszonya érdekelte. S itt kialakított álláspontját – 1886-tól a jogi karra kinevezett tanárként – a jogbölcselet területére is átvitte. Álláspontja szerint egyetemes és kizárólagos érvényességű értékek: erkölcsi és jogi normák nincsenek, de vannak abszolút érvényességű – azaz: tudományos – gazdasági és társadalmi törvények. Ebből következően a jogbölcsestész feladata, hogy a jogfejlődést összekapcsolja a társadalom tudományos magyarázatával, s ezáltal – híres-hírhedt formulája szerint – a természetjogot a jog természetrajzával helyettesítse. Vizsgálhatja a norma természetét, az annak alapjául szolgáló jogérzetet (jogi közmeggyőződést) s az arra épülő intézményeket, de – fejtegeti jogbölcseleti tankönyvében¹⁰ – mindegyre, egyáltalán a *legyen* világára vonatkozóan, abszolút érvényű állításokat, a tudományos igény fenntartása mellett, nem tehet. A század fordulóján, ezt a tételt tovább gondolva, említett 1897-es művében végül ő is kidolgozza az evolúciós elméletek „végső elvét”, a minden cselekvést közös nevezőre hozó utilitárius motivációs formulát, amelyre minden norma és intézmény visszavezethető. S ez az *individumból* kiinduló s az egyén ismeretei – *ész- és célszerű belátása* – szerint változó, *örömeivű szükségletkielégítés*.

A formula nem túl bonyolult, ahogy a mögöttes antropológiai tételezés: a vegytisztán utilitárius-rationális elemekből konstruált emberkép (vagy inkább embergép) sem igazán szofisztikált. Felvilágosító-leleplező-mozgósító ereje viszont felülmúlhatatlan. Főként egy korosztály és réteg: a Turgenyev híres könyvében olyan életszerűen megrajzolt ridegen okos, minden álság leleplezésére azonnal „ugró”, tanult ifjúság számára. S ez a századforduló táján már mint statisztikailag is számottevő réteg – korántsem csak a jogászok – tódult Pikler Gyula előadásaira. Hallgatni a professzor tárgyilagos okfejtésekbe csomagolt provokatív és frivol példáit a csak burgonyát, káposztát és árpa kenyert látott „szegény tót fiúról”, „aki talán nem fogja tudni, hogy éhes”; s a holdvilágos séta, szenvedélyes leánybarátság, költeményolvasás és maszturbáció között vergődő „nőnemű serdülő egyénről”, aki „tudatlan lévén a célszerű, alkalmas eszközök tekintetében, alapszükségletét azokkal az eszközökkel fogja kielégíteni, amelyeket ismer.”¹¹ Mindkettőn a *felvilágosítás* segít. Mert a társa-

⁹ Ricardo. Jelentősége a közgazdaságtan történetében. Érték- és megoszlástana. Különlenyomat a Nemzetgazdasági Szemle 1885. évi folyamából. Az MTA támogatásával. 190 o.

¹⁰ Bevezető a jogbölcseletbe. Budapest. Politzer, 1892.

¹¹ A jog keletkezéséről és fejlődéséről. Budapest. Politzer, 1902, 2. kiad. 27. és 28. o., ill. 31–32. o.

dalmi kapcsolatokban a *belátás* és *beláttatás* között lehetetlen éles határt vonni. Ahogy – írja Pikler – „...a vágy és a teljesen céltudatos eljárás közt valóságos határvonal nincs. Megcáfolásául azon jogbölcseleknek, akik azt hiszik, hogy az embernek vannak minden meggondolástól független, oly magasrendű érzései, mint a hazaszeretet, a fajhoz való ragaszkodás vagy a megtorlási ösztön.”¹² S minthogy életünkben alig van (és volt) valami, ami tisztán racionális, materiális és hasznos, alig van (volt) olyan is, ami ne lenne „valóságos” eredetére, funkciójára, hasznára-haszonlatanságára redukálható. Az anyanyelvet illetően például: „Egészen helytelen nézet..., hogy egészséges, ép lelkű és haladó emberek nyelvükhöz és műveltségükhöz azért ragaszkodnak, mert az *ő saját* nyelvük vagy műveltségük, mert azt őseiktől örökölték, vagy mert az faji tulajdonságuk. Ellenkezőleg, egészséges, ép lelkű és haladó emberek csak mint nyelvhez és műveltséghez ragaszkodnak saját nyelvükhöz és műveltségükhöz, vagyis azért, mert az jó, és feladja azt jobb kedvéért. Az ellenkező értelemben való ragaszkodás ahhoz, kivételes, beteges és haladásellenes tény.”¹³ Hasonlóképpen utilitárius redukciónak vethető alá a nemzet, a (nemzeti) történelem, a barátság, a szerelem, a házasság. S a tízparancsolat úgy általában, kiváltképpen a felebaráti szeretet, amelynek „belátásos” értelmezésével Pikler a szabadtanítás 1907-es pécsi kongresszusán országos felháborodást keltett.

Távolodóban a szociológiai paradigmáktól

Pulszky *evolúciós társadalom- és államtudománya*, Méray-Horváth *organikus szociológiája*, Pikler *belátásos elmélete*, amelyet a Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén a szociológia lélektani irányzatához soroltak – három markáns elméleti paradigma. Mindhárom az előző században jött létre, s mindhárom kapcsolódik a XIX. századi társadalomtudományi naturalizmushoz s főként annak legerőteljesebb irányzatához: a *pozitivistá-evolucionista paradigmához*. Ezzel kapcsolatban többször felvetődik, hogy az intézményesülés első lépéseit járó magyar szociológia elméleti tájékozódása bizony meglehetősen anakronisztikus. A XX. század eleje éppen a naturalista-monista elméletek megingásának, kantiánus fordulatának (Németország), illetve – a pozitivizmus fordulataként – társadalmi tények kutatására alkalmazható metodológiai operacionalizálásának (Franciaország) időszaka. A mai szociológia irányzatai jórészt ezeknek a fordulatoknak valamelyikében gyökereznek. A magyar szociológia viszont – élénk tájékozódókészsége ellenére is, amit a Huszadik Század recenziórovata dokumentál – mintha túlságosan beszorult volna néhány nagy egyéniség kétségtelenül nagy hatású, de hát mégiscsak a tegnapok világába sorolható paradigmájába.

Ez az alapvetően helytálló állítás, azt hiszem, két szempont figyelembe vételével árnyaltabbá tehető.

1. A magyar szociológia viszonylag korán kezdett intézményesülni. Társasága például hét, illetve nyolc évvel megelőzte a szellemi életünket mindig erőteljesen orientáló osztrákokat, illetve németeket: Ausztriában 1908-ban, Németországban

¹² Uo. 29. o.

¹³ Uo. 251. o.

1909-ben alakult szociológiai társaság. (Igaz, a Társadalomtudományi Társaság neve nem tartalmazza a szociológia szót, de az alakuló ülés és az első vitatulások jegyzőkönyvei nem hagynak kétséget afelől, hogy a társaság alapvetően a kulcstudományként értelmezett szociológia művelésére szerveződött.) A szociológia fogalma talán ezért sem ment át itt a néhány évvel későbbi jelentésváltozáson. Itt az maradt, amit a *szociológia* szó jelent: a *társadalom* (metafizikai) *tanaival* szemben kialakult (pozitív) *tudománya*.

Kant filozófiáját már a „súlyegyen”-tan XIX. század eleji teoretikusai elméletük középpontjába állították, s az ismeretelméletének újragondolásával kapcsolatos értékelméleti kutatások *Böhm Károly* filozófiájában központi jelentőségűek. Pikler jogbölcseleti alapozásai a XIX. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján az értékelmélet alapkérdései: a *tény és érték*, a *van és a legyen* kérdése körül fogalmazódtak meg. De ő *nem filozófusként, nem a jurisprudentia teoretikusaként*, hanem a társadalmi képződmények és egyéni lelki folyamatok természeti törvényeinek: a *társadalom tudományának (science) tudósaként* foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. *Palágyi Menyhért* 1902-ben Németországban éles polémiaiba keveredett Husserl fenomenológiájával, vitatva annak egyoldalú logicizmusát. A nagy vonzerejű Huszadik Század írói-olvasói köreiből mindez bizonyára nem volt ismeretlen. A szociológiai szemléletmódtól azonban idegen volt. Ez az alapvetően szociológia-orientált kör nem zárult ugyan be *Dienes Valéria* Bergson-fordításai és értelmezései előtt, de azokat végül is ugyanolyan fenntartásokkal fogadta, mint a tízes évek „vásárnapi köröseit” metafizikai-szellemtudományi érdeklődését. Ezek egyszerűen *nem tartoztak oda*.

Mint például egy idő után *Somló Bódog*, a századelő talán legjelentősebb jogtudósa, aki elhagyván *ezt a szociológiát*, a Társadalomtudományi Társaságtól is eltávolodott, noha a Huszadik Század egyik alapítója, s az első években a társaság titkára volt. Szociológusi pályafutása az 1897–1909 közötti tizenkét év. Ezalatt a pozitivist-evolucionista paradigma minden kurrens változatát – a spenceri evolucionizmustól a pikleri „belátásos” elméleten át Méray-Horváth „objektív szociológiájáig” – végiggondolta, és mindegyiket elhagyta. Végül, kimerítvén a naturalista társadalom- és jogértelmezés lehetőségeit, egyszerűen kikopott a Huszadik Századból. Útkeresése a társadalom tudományának világában nem volt terméketlen. Továbblépéseit a századelő talán legmaradandóbb szociológiai művei jelzik. Az említett fejlődési fázisok elhagyásának sorrendjében: a *Szociológia* (1900), *Az állami beavatkozás és individualizmus* (1900), *A Der Güterverkehr in der Urgesellschaft* (1909) – ezt *Primitive Transfer of Goods* címmel angolra is lefordították, s a *Gazdaság őskorából* címmel a Huszadik Században is megjelent (1909) – s végül a *Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie* (1909).

Innen a továbblépés már kivezetett a társadalom tudománya köréből. A tízes évek fordulóján a „helyes jog” problematikájához térve, kantianus ismeretelméleti alapokra épülő jogfilozófia kidolgozásába kezdett. Az abszolút értékek világába átlépés műve: *Az érték problémája* című, kétrészes tanulmánya már filozófiai folyóiratban: az *Athenaeumban* jelent meg 1911-ben, majd egy évvel később egy német filozófiai folyóiratban is. Előtte azonban a *A jog értékmérői* címmel a Huszadik Században is

jelezte szemléleti fordulatát.¹⁴ Felfogható lenne ez a tanulmány ajánlatként egy alapvetően pozitivisták körben lebonyolítandó értékvita megindításához? Somló írását a naturalista világtételek védelmében *Rónai Zoltán* – a radikálisan utilitárius etika és a történelmi materializmus pozíciójából – vehemensen elutasító bírálatban részesítette. Somló elkedvetlenedett. Nem a vita miatt, éppen ellenkezőleg: azért, mert úgy látta, hogy nincs kivel, nincs miről vitázni. Egyetlen vitapartnere adódott, aki viszont nem tesz erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a vitatott tételeket megismerje. Így az ő teoretikus érveléseit itt mintha kezdenék kiszorítani a meggyőződések.¹⁵

2. A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság megalakulását kezdeményező ifjak úgy léptek fel a szociológia magyarországi intézményesítésének programjával, hogy azt végül is *nem a korabeli társadalomtanok* vonatkoztatási keretében – azokkal vitázva, azokat kiegészítve-korrigálva, gazdagítva – hanem *koruk társadalmi berendezkedésével szemben* fogalmazták meg. *Elsődlegesen* nem a társadalom egyik – a szociológiáról mint diszciplínáról lévén szó: magától értetődően a tudomány – alrendszerére, hanem a társadalmi rendszer egészére vonatkoztatva fejtették ki téziseiket.

Igaz, az idősebb generáció képviselői, így a társaság első elnöke, Pulszky Ágost, aki *valóságos* – parlamenti képviselőt s vezető államigazgatási tisztséget betöltő – politikus is volt, kifejezetten ellenezte az átpolitizált tudományt és a tudományra hagyatkozó politizálást. A folyóirat-indító szerkesztők közül Gratz Gusztávban (ő az első főszerkesztő) és Jászi Oszkárban is erős volt a politizáló hajlandóság. Habitusuk és irányultságuk ugyanakkor nagyon különbözött, s ennek megfelelően kezdettől fogva feszültségekkel terhelődött meg. Somló Bódogban viszont az okozott feszültséget, hogy tudományos problémaként felvetett és elemzett témái indulatos politikai viták középpontjába kerültek. Ambíciója őt pályája kezdete óta olyan problémák felé húzta, amelyeknek ha vannak-lehetnek is politikai vonatkozásaik, azok azért *elsődlegesen* tudományos természetűek.

Az egyéni utak és irányultságok tehát különbözőek: abban a népes és sokszínű szellemi holdudvarban, amely a Huszadik Század körül létrejött, s társaságként intézményesült, a politika és tudomány összefüggéseit illetően is sokféle álláspont fogalmazódott meg. A folyóirat és a társaság jellegét mégis kezdettől fogva a *hatalomorientáltság* és a *politikai alternatívában* gondolkodás formálta. A társaságban domináns evolucionista, organicista, utilitárius, ökonomista, pszichofiziológiai elméletek s ezek kombinációi mint tudományos program egyértelműen ennek rendelték alá: az elkerülhetetlennek vélt *elitváltás* programjának, amely *társadalmi bázis* híján *társadalmi törvényre* hagyatkozik. Nem a társaság tájékozódási készségén múltott – itt főként a folyóirat első évfolyamainak elméleti alapokat tisztázó vitáit, később, elsősorban Szabó Ervin bekapcsolódása nyomán, a marxizmus és Jászi kezdeményezéseként a Durkheim-iskola ösztönző hatását kell kiemelnünk –, hogy ez a beállítódás nem változott meg, s az indulás világ- és társadalommegváltó indulatait idővel nem szorította háttérbe a társadalomtudományi professzionalizmus. „Béke-

¹⁴ Huszadik Század, 1910, 1. k. 1–14. o.

¹⁵ Lásd ehhez: Somló Bódog: A helyes jog. Huszadik Század, 1910, 2. k. 390–395. o. és uő: Még egyszer a helyes jogról. Huszadik Század, 1911, 2. k. 71–73. o.

időben” talán így történt volna. A politikai rendszer Széll-kormány bukásával kezdődő borulékonná válása, majd az 1905–1906 közötti válság nem kedvezett a társadalomtudósi professzionalizmusnak. Az évtizedközép korszakhatár. Ezekben az években, a nehezen pacifikálható kormányzati válságon túlmenően, a dualizmus minden feszültség és konfliktus ellenére szilárdnak hitt építménye, csaknem négy évtized után először, *alapjaiban* rendült meg. S a válság az *alapvetően* modern – tömegmozgósító – politizálás nyitánya is volt: a *jelszavak korának* (Concha Győző) kezdete. A politikai erőterek átrendeződése felgyorsult. A szellemi élet egésze a politikai erővonalak mentén *polarizálódott*. A bennünket közelebről érdeklő társadalomtudósi/szociológusi törekvések – a magyar szociológia történetében először – a *vágynak és konstrukcióknak* szintjéről elmozdulván, ha rövid időre is, a politikaformálás *reális esélye* közelébe kerültek.

Jászi Oszkár pályája jól mutatja, hogy ennek az esélynek a közelsége és vonzása mennyire nem kedvez a tisztán tudományos megújulási készség kibontakozásának, s előbb-utóbb óhatatlanul lefokozza a szaktudományos megközelítések jelentőségét. Jászinak kezdettől, de különösen Gratz Gusztáv 1903-as kiválásától fogva, meghatározó szerepe volt a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság habitusának formálásában. Pályája a gyors tájékozódási készség, az erős bölcséleti (elmélet-alkotási, -értelmezési) hajlam és a politikusi szenvedély együtthatása jegyében indult. Az új század gyökeresen új perspektíváiban bízó, 1900-as programcikke szerint: a *tudományos publicisztika* jegyében. Abban a hitben, hogy a tudományra (a fejlődés tudományára) hagyatkozó felvilágosítók szakszerűsége törvényszerűen kiszorítja a választott törvényhozók dilettantizmusát.¹⁶ S ez a folyamat egy másik – a történelmit felváltó – Magyarország létrehozását alapozza meg.

A következő négy-öt évben Jászi szellemi energiáit főként a tájékozódás és az *elméleti alapok* kimunkálása kötötte le: az erőfeszítés, hogy ezt a társadalomhiányos politikai programot tudományos alapra helyezze. Ezt követően viszont a hangsúly a *társadalmi bázis* megkeresésére, megszólítására, szervezésére helyeződött át. Törekvései 1905-től főként a szabadközművesség szellemi életének szociologizálására s ehhez kapcsolódóan a Társadalomtudományi Társaság vidéki központjainak, szabad tanítási rendszerének (a *Társadalomtudományi Szabad Iskola* tagozatainak) létrehozására és megerősítésére, a választói jogkiterjesztés elérésére irányulnak (az *Általános és Titkos Választójog Ligájában*). S nem utolsó sorban annak az átalakulási – homogenizálódási és kibővülési – folyamatnak az előmozdítására, amelynek eredményeképpen a Társadalomtudományi Társaság a keresztény-konzervatív-nemzeti orientáció felé (is) nyitott tagságától megválván, szocialista értelmiségiekkel (s egyben a fábianusokra emlékeztető értelmiségi szocializmus eszmekörével) felfrissülve, egyre inkább a *Radikális Párt* programideológiájának szervezeti és világnézeti háttereként kezdett tevékenykedni.

Ebben a váltásban Jászi pályáján fordulatot jelentőségük az 1905–1907 közötti évek: féléves párizsi tanulmányútja és a dualista rendszer végét is fel-felvillantó alkotmányos válság. Franciaországban, Durkheim szociológiáját és iskoláját megismerve a *professzionális tudományművelés*, itthon a *tényleges politizálás* közelébe került. Ezekben a vonzó-taszító közelségekben a *tudományos publicisztika*, mint

¹⁶ Jászi Oszkár: Tudományos publicisztika. Huszadik Század, 1900. 1. k. 2–12. o.

néhány (nagyvonalúan felvázolt) organikus-evolucionista tételből *egyenesen következő* értelmiségi küldetéstudat programja, elbizonytalanodott és átalakult. S ha Jászit sokáig – egyik helyzettisztázó írása tanúsága szerint még 1906-ban is – kísértette is ez program,¹⁷ lassan körvonalazódni kezdett előtte a tudományos alapozottságú politizálás gyakorlati lehetősége. Alapvetően kétféle módon. Vagy úgy, hogy egy kizárólagosan érvényesnek tételezett társadalomelmélet néhány tézise, tömegfogyasztásra egyszerűsítve, doktrínaként beépül a politikai programba. Ez a *kitüntetett tan* lehetősége. Vagy úgy, hogy a politikai ideológia egyfelől olyan társadalomelméleteket is látókörébe von, amelyek érvelési-agitatív célzattal használhatók, másfelől társadalomkutatással feltárt tényanyagra is támaszkodik cselekvési programja kialakításakor. Nevezhető ez a *tudományos-világnézeti háttér* lehetőségeinek.

A *kitüntetett tan* már a múlt századelő első éveiben is a történelmi materializmus volt. Az ennek kizárólagosságából építkező program Jászi szellemi habitusától – jelentkezzék az Diener-Dénes József vagy Szabó Ervin gondolkodói színvonalán – alapvetően idegen volt. Az egyiket megmosolyogta, a másikat vitatta. A tanhoz rögzülés nyilvánvaló következménye, hogy az empirikus kutatás is, az elméletképzés is előbb-utóbb degradálódik, feleslegessé (esetleg ellenségesé) válik. Ugyanakkor a másik változat: a *világnézeti háttér* lehetősége sem kedvez igazán a professzionális tudományosságnak. Az erre a funkcióra szorítkozó tudomány sajátos alrendszerként azonosítható professzionalizmusa – ha nem blokkolódik is egyértelműen – kibontakozni sem tud igazán. Az ehhez szükséges autonómia, szerepkülöntartás, önszerveződés és önvezérlés folyamatosan problematikus marad. Luhmanni fogalomkörben közelítve a problémához: a tudományban az „igaz/hamis”, a politikában a „kormányzati/ellenzéki” mint rendszerhatárt megvonó bináris kódok *egyidejű* működése pedig éppen a két alrendszer körvonalazódása terén tartósítja a bénító zavart. Ez a lehetőségváltozat mégis vállalhatóbb volt Jászi számára. Úgy is, mint *szociologikus* – azaz materialista-organikus-fejlődéselvű elméleteket használó és antiklerikális-antinacionalista beállítódást feltételező – hivatkozási háttér, s úgy is, mint a társadalmi tények rendszeres feltárására irányuló – *szociografikus* – program: „Magyarország felfedezése”.

A *tudományos publicisztika* programja így az alkotmányos válság idején az *aktuális* társadalompolitikai témákra és problémákra való összpontosítás jegyében átalakult. Ebben az átalakulásban fontos szerepe volt az említett módon *szociologikus érvelésnek* s a – jórészt megvalósítatlanul maradt – társadalmi *tényfeltárás igényének*. Egyikhez sem kellett igazán a tisztán elméleti és módszertani útkeresés. Így a *tudós* hajlamú Somló, a tudományos professzionalizmus felé tovább lépve, a szociológiai elméletek vonzását alighanem éppen úgy hasznos és termékeny ifjúkori kitérőnek tartotta pályáján, mint a *politikus* Jászi Oszkár.

„Szociológia! Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket...” Jászi ezekkel a Huszadik Század tízéves jubileumára írt – gyakran és hosszabban idézett – emlékező sorokkal nem a szociológiától, még kevésbé a szociologikus (tudományos igényű) világszemlélettől, hanem a hozzá fűzhető túlzott várokozásoktól búcsúzott. Régen kezdődött illúzióvesztést regisztrált, amely az ő pályáján túlmenően a Huszadik Század arculatválto-

¹⁷ Jászi Oszkár: Tudomány és politika. Huszadik Század, 1906. 2. k. 327–331. o.

zásán is követhető. Kifejezetten társadalomelméletekkel foglalkozó társulati vita-ülésre 1903-ban került sor utoljára.¹⁸ A következő évek elméleti vitái: a Méray kultúrfiziológiája és prognózisai körüli polémia 1905–1906-ban,¹⁹ majd a „belátásos” elmélet és az „objektív szociológia” 1907-es megütközése nem váltott ki széles körű érdeklődést.²⁰ Mindkét vitát az elméleti útkeresésben következőes Somló Bódog kezdeményezte. Elméleti hozama egyiknek sem lett, különösen az utóbbinak nem, amely végül is Pikler és Méray egymást „leíró”, szarkasztikus pengeváltásába torkollott. S leginkább talán Somlónak adhatott ösztönzést – arra, hogy túllépjen a szociológiai elméleteken. Ha más módon is, a vitázó felek is ezt tették. A tízes években Pikler már nem jelentkezett elméleti írással a Huszadik Században. Energiáit egyre inkább lekötötték elmélete pszichofiziológiai bizonyítékainak laboratóriumi kísérletei. Méray-Horváth pedig tudományos-fantasztikus regényekben kezdte népszerűsíteni kultúrfiziológiáját.

Huszadik Század

Ma, ha fellapozzuk a Huszadik Századot, nagy valószínűséggel nem az elméleti, hanem a közéleti vitákat keressük benne, a kort közel hozó s a kordokumentumon túlmutató jelentőségű tanulmányokat, esszéket, körkérdéseket, jegyzeteket s – nem utolsó sorban – a szemle rövid tudósításait, gazdag híryanagát. Ha a század eleji koreszmékről, a női, nemzetiiségi emancipáció mozgalmairól, a feminizmusról, a nemzetiiségi kérdésről, a közoktatás és az egyetemi képzés reformjáról, a földkérdésről, a választójog kiterjesztéséről, a közigazgatási reformról, a zsidókérdésről, a Monarchia és Közép-Európa jövőjéről – egyáltalán a közéletet foglalkoztató témákról

¹⁸ Leopold Gusztáv: A szociológia újabb irányai. Huszadik Század, 1903. 1. k. 97–112. és 190–200. o.

¹⁹ Lásd ehhez Somló Bódog: Méray kultúrfilozófiája. Huszadik Század, 1905. 1. k. 310–324. o.; Madzsar Imre: Észrevételek Méray organikus elméletéhez. Huszadik Század, 1905. 1. k. 389–405. o.; Méray-Horváth Károly: Biológiai rendű képződmény-e a társadalom? Huszadik Század, 1905. 1. k. 464–466. o.; Somló Bódog: Válasz Méraynak. Huszadik Század, 1905. 1. k. 466–467. o.; Somló Bódog: Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai. Huszadik Század, 1906. 1. k. 369–381. o.

²⁰ Pikler Gyula: Lélektan és társadalmi tudomány. Nyílt levél Somló Bódognak. Huszadik Század, 1907. 1. k. 113–120. o.; Somló Bódog: Az objektív szociológia. Huszadik Század, 1907. 1. k. 209–219. o.; Pikler Gyula: „Objektív szociológia” és induktív logika. Huszadik Század, 1907. 1. k. 229–235. o.; Pikler Gyula: Az „objektív szociológia” visszavonása, az „epifenomenok” és az „anyagcsere-rendszerek”. Viszontválasz Somló Bódognak. Huszadik Század, 1907. 1. k. 301–318. o.; Méray-Horváth Károly: Tudomány és vesébelátás. Megjegyzések Pikler Gyula múltkori cikkére. Huszadik Század, 1907. 1. k. 456–458. o.; Somló Bódog: Viszontválasz Pikler Gyulának az objektív szociológia dolgában. Huszadik Század, 1907. 1. k. 458–471. o.; Pikler Gyula: „anyagcsere” és belátás. Zárszó. Huszadik Század, 1907. 1. k. 471–475. o.; Méray-Horváth Károly: A Pikler-féle vitához. Huszadik Század, 1907. 1. k. 549–552. o.; Gorka Sándor-Pekár Károly: „Kompleter Unsinn”. Huszadik Század, 1907. 1. k. 552–556. o.; Pikler Gyula: Zárszó az „objektív szociológia” c. vitához. Huszadik Század, 1907. 1. k. 556–559. o.; Méray-Horváth Károly: A Pikler-féle bizonyításhoz. Huszadik Század, 1907. 2. k. 636–639. o.; Pikler Gyula: Végző. Huszadik Század, 1907. 2. k. 636–640. o.; Pikler Gyula: Pótlás a Méray-féle vitához. Huszadik Század, 1907. 2. k. 723–724. o.

érzékletes s ugyanakkor elemző írásokat akarunk olvasni, akkor a Huszadik Század fellapozása megkerülhetetlen.

A múlt század szellemi életének erővonalai, csoportosulásai irodalmi, művészeti, társadalompolitikai periodikák: revük százaiban követhető. Van néhány ezek között, amely a szó szoros értelmében korszakalkotó jelentőségű: jelenléte, visszatérő témái, fel-fellángoló vitái, értelmiségi vonzáskörének történései egy korszak uralkodó eszméinek, mentalitásának jellegadó összetevői. Ezek a periodikák úgy tűnek ki a többiek sokaságából, és úgy vonzzák a tájékozódni kész figyelmet, mint erős ragyogású égitestek a csillagos égbolton. A nem irodalmi szemlék sorában a Huszadik Század ilyen erős szellemi vonzáscentrum volt. Száz év távlatából talán a következőkben foglalhatók össze erősségei.

Ez a folyóirat az első modern társadalompolitikai szemle. Stílusát, szellemiségét, témaválasztásait és kérésfelvetéseit lehetett kedvelni, vitatni, elvetni. Meghaladni is lehetett: társadalomtudományi és -szemléleti naturalizmusa indulása után nem sokkal, a tízes években pedig – a „vasárnapiak” szellemtudományi orientációja mellett – végképp anakronisztikussá vált. Mint mintát és mércét azonban megkerülni nem lehetett. Az utána jövő társadalompolitikai folyóiratok évtizedeken át – politikai, világnézeti beállítottságuktól függetlenül –, ha a színvonalas, tájékozott és olvasmányos közérdekű közlemények periodikái voltak, valamiképpen mind a Huszadik Század nyomdokain haladtak.

A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság – főként a liberális konzervatív és a keresztény nemzeti csoportok 1906-os kiválása után – a múlt századelő első két évtizedében domináns baloldali értelmiségi gondolkodás sokféle irányzatának teret adó intézményei s a szocialista, szociálliberális értelmiségi elit integrálásának meghatározó jelentőségű fórumai voltak. Szellemi-közművelődési nagyvállalkozás vonzáscentrumai, amelyekhez vidéki fiókszervezetek, vidéken is kiépült szabtanítási intézményrendszer, könyvsorozatok tartoztak.

A revü a múlt század elején korszakos, a század egészét tekintve korokon túlsugárzó jelentőségű folyóirat volt. 1919-es – kommun alatti – megszüntetése után Századunk címmel 1926-ban ismét létrejött, és másfél évtizeden át megjelent Vámbéry Rusztem, majd 1934-től Csécsy Imre szerkesztésében. S 1947 márciusában a hazátogatott idős Jászi Oszkár beköszöntő cikkével (a szerkesztő ugyancsak Csécsy) ismét Huszadik Század címen jelent meg – három folyóiratszám erejéig. Ez sem jelentette a végét. Valószínű, hogy amíg liberális, szociálliberális periodikák vannak-lesznek Magyarországon, addig a Huszadik Század szelleme, jellemző témaköre, újra aktualizálódó kérdésfelvetései is megmaradnak.

Válogatott irodalom

- Boros László 1977. Pulszky Ágost tudományszervező tevékenysége. *Szociológia*, (2): 214–218.
- Gyurgyák János–Litván György (szerk.) 1991. *Jászi Oszkár bibliográfiája*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet–Századvég
- Gyurgyák János 1993. A polgári radikálisok és a zsidókérdés. *Világosság*, (3): 29–39.
- Horváth Zoltán 1961. *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története*. Budapest: Gondolat
- Huszár Tibor 1994. Jászi-dilemmák. Egy fejezet a szociológia magyarországi intézményesülésének történetéből. *Szociológiai Szemle*, (1): 9–17.
- Kiss Albin 1925. *A magyar társadalomtan története*. Budapest: Szent István Könyvek
- Litván György–Szücs László (szerk. és bev.) 1973. *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest: Gondolat
- Litván György 1974. *Szabó Ervin*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1977. Pulszky Ágost két magyar reformnemzedék között. *Szociológia*, (2): 202–206.
- 1977. Somló Bódog munkássága. *Szociológia*, (4): 503–507.
- 1978. „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Budapest: Magvető
- 1983. Ifjú forradalmár a századelőn. Szabó Ervin. *Kortárs*, (11): 1750–1762.
- Litván György–Varga F. János (szerk.) 1982. *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest: Magvető
- 1990: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest: Magvető
- Kende Péter 1999. Godot-ra várva. Jászi Oszkár ajánlásai és reményei kilencven év távlatából. *Világosság*, (3): 11–22.
- Kupa László 1996. *Pulszky Ágost bölcselete*. Budapest: Seneca
- Moór Gyula 1921. Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, (1): 17–40.
- Nagy Endre 1977. Pulszky Ágost társadalom- és államtana. *Szociológia*, (2): 207–213.
- Nagy J. Endre 1993. Lehet-e tudományos világnézet? Pikler Gyula értékmentes jog-szociológiája. In: N. J. E.: *Eszme és valóság*. Budapest: Pesti Szalon, 33–60.
- 1993. Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. In: N. J. E.: *Eszme és valóság*. Budapest: Pesti Szalon, 61–88.
- 1993. A Durkheim-sokk. Jászi találkozása az új szociológiával. In: N. J. E.: *Eszme és valóság*. Budapest: Pesti Szalon, 89–101.
- Navracsics Tibor 1991. Somló Bódog államelmélete. *Valóság*, (7): 16–27.
- Remete László–Litván György (szerk.) 1970. *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. k. Folyóiratok 1900–1919*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatócsoport–Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- (szerk.) 1975. *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 2. k. Folyóiratok 1900–1919*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatócsoport–Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

- Saad József 2000. Mire való ez az új tudomány? In: *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 372–385.
- Sárkány Mihály 1977. Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia*, (4): 516–521.
- Seres László 1970. Pozitivistá társadalombölcészlet Magyarországon. Somló Bódog halálának 50. évfordulójára. *Magyar Filozófiai Szemle*, (5): 936–954.
- Somló Bódog 1905. Méray kultúrfiziológiája. *Husadik Század*, 6. é. 1. k. 310–324.
- 1906. Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai. *Husadik Század*, 7. é. 1. k. 369–381.
- Pikler Endre 1938. Pikler Gyula életműve. *Századunk*, 13. é. 53–71.
- Szabó Imre 1973. *Pikler Gyula*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Zsigmond Gábor 1977. Pulszky Ágost etnológiai munkássága. *Szociológia*, (2): 196–201.
- 1977. Somló Bódog és a magyar etnológia. *Szociológia*, (4): 508–515.

ROMAKÉP A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN¹

A mindennapi tapasztalat és a szociológiai kutatás megegyezik abban, hogy a többség szemében cigánynak minősülő kisebbség a rendszerváltás után a vesztesek táborát gyarapította (Havas–Kemény 1996). A rendszerváltás strukturális következményeként a roma kisebbség zöme kikerült a társadalmi munkamegosztás rendjéből, s felnőtt, munkaképes tagjai munkanélkülivé váltak, a pályakezdők munkavállalási esélyei gyakorlatilag megszűntek. Másrészt a roma kisebbség helyzetét súlyosbítja, hogy a többségben korábban is meglévő, bár nyilvánosságra nem jutó előítéletek és megkülönböztető hajlandóságok a rendszerváltást követően szabadon teret nyertek és felerősödtek (Fábián–Erős 1996). Harmadrészt mivel a szegénység megítélése is változott a közvéleményben, a romáknak egyszerre kell szembe nézniük a kulturális és etnikai másság által kiváltott ellenérzésekkel, valamint a romákat sújtó szegénységet előítéletesen értelmező ellenséges magyarázati sémákkal.

A rendszerváltás tizedik évében országos reprezentatív mintán arra kerestünk választ, hogy milyen kép él a romákról a magyar lakosságban.² A legfontosabb kérdés az volt, hogy a magyar társadalom tagjai akarják-e, és ha igen, milyen módon akarják csökkenteni a romák szegregációját. Ennek a kérdésnek a tisztázásához először azt kell kideríteni, hogy a magyar társadalom a romákat mint a többségi társadalmon kívülálló, belső tagoltsággal nem rendelkező, homogén csoportot tételezi-e, vagy éppen ellenkezőleg, a romákat tagolt társadalomba szervezett csoportként definiálja. Ha a többség a romákat hierarchiába szervezett csoportként szemléli, akkor szükségképpen lát közöttük szegényeket és jómódúakat, sikerteleneket és sikereseket. Ebben az esetben a többségi társadalom tagjainak rendelkezni kell valamiféle képpel arról, hogy a romák esetében mik a siker, illetve a sikertelenség háttérfeltételei. Ezekből a vélekedésekből pedig kibontható, hogy a többségi társadalom mely része kívánja kirekeszteni a többségi társadalomból a romákat, kik azok, akik a romákat asszimilációs stratégiával képzelik beemelni a többségi társadalomba, illetve hogy kik azok, akik az integrációs stratégia hívei.

E kérdés része, hogy a kisebbségkép megengedi-e, hogy – a szociális entrópiát feltételezve – a kisebbségi hovatartozást keresztbe metsszék a többség tagjainak társadalmi érvényesülését meghatározó rétegződési kategóriák (Gellner 1984).

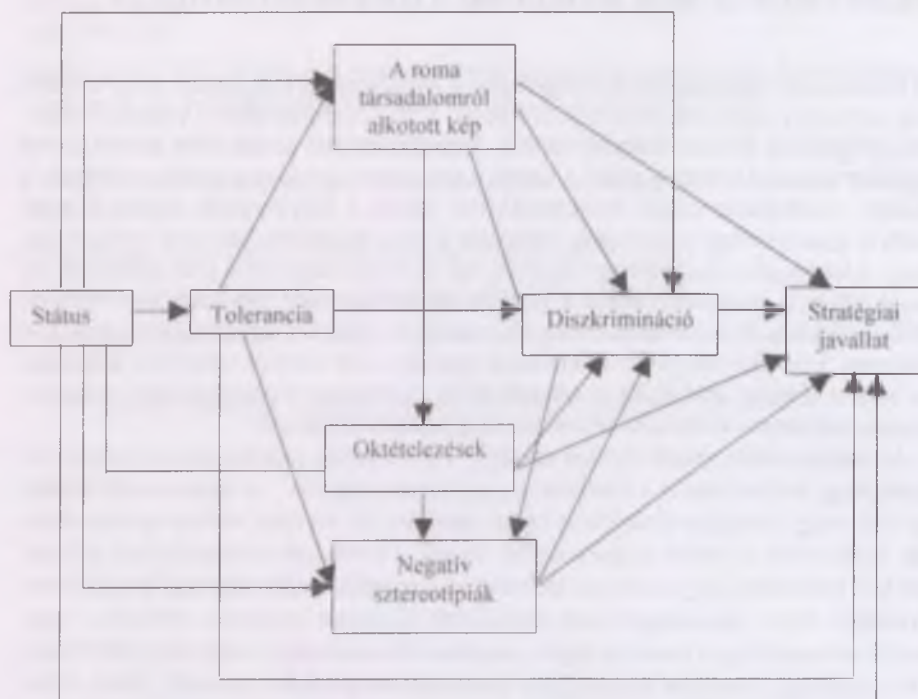
Tanulmányunkban olyan útmodellekhez szeretnénk eljutni, amelyek megmutatják, hogy milyen értékstruktúrák, gondolkodási sémák vezetnek a különböző társadalmi státusú embereket arra, hogy a szegregációs, az asszimilációs, illetve az integrációs stratégiákban lássák a „romakérdés” megoldását.

¹ E tanulmány megírását a T 032195 számú OTKA-támogatás tette lehetővé. A tanulmány alapjául szolgáló adatfelvétel 2001 tavaszán történt.

² Tanulmányunkon végigvonul egy szóhasználatbeli pontatlanság. A vizsgálat kapcsán többségi társadalomról beszélünk, holott 1000 fős országos reprezentatív mintánk 5–7 százaléka maga is roma. Mivel az egész tanulmányunknak az a végkicsengése, hogy a magyar társadalom kirekesztő a romákkal szemben, empirikusan minden bizonnyal alábecsüljük a valóságos helyzetet, hiszen a roma válaszadók kevésbé negatívan viszonyulnak sorstársaikhoz, mint a nem romák.

A bemutatandó útmodellek szerkezete a következő:

1. ábra

Tanulmányunkban sorra vesszük az útmodell egyes elemeit, bemutatjuk a válaszadók társadalmi státusát jelző mérőszámokat, továbbá a különböző kisebbségi-etnikai csoportokkal kapcsolatos érzületekből származtatott toleranciáját. Megvizsgáljuk a romákra vonatkozó létszámbecsléseket, a romákra jellemzőnek vélt társadalmi tagozódást, a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat és a szegénység, illetve a sikertelenség attribúcióit. Ezután mutatjuk be, hogy a kérdezettekben mennyire munkál a romákkal szembeni diszkrimináció elfogadása, és végül azt is, hogy a szegregációs, az asszimilációs vagy az integrációs stratégiát tartják-e inkább követendőnek a többségi, illetve a roma társadalom számára.

A többség szociológiai háttere, a státus meghatározása

A reprezentatív szociológiai vizsgálatok során szokásosan alkalmazott szociológiai és demográfiai változók bevonásával az általunk mért státus alkotóelemének tekintettük az iskolai végzettséget, az egy főre jutó jövedelmet, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, a nagy értékű ingó és ingatlan vagyonnal való rendelkezést, továbbá a szubjektív státust. Utóbbi mérésére öt változó állt rendelkezésre: a havi jövedelem megítélése egy három- és egy tízosztatú szegény–gazdag skálán, a réteg-önbesorolás, a család relatív anyagi helyzete és ennek dinamikája az elmúlt öt évben.³

A főkomponens-analízissel létrehozott státusmérőszám a változók információartalmának 44 százalékát őrizte meg. A főkomponens struktúráját mutatja be a következő táblázat:

1. táblázat

A státusmérő főkomponenst alkotó változók faktorsúlyai

Tartós fogyasztási cikkek	0,74256
Nyaraló, autó	0,62312
Egy főre eső jövedelem	0,42604
Legmagasabb iskolai végzettség	0,69794
Szubjektív státus	0,76135

A státust a településtípus és az életkor magyarázza legerősebben: a falvaktól a városok felé haladva egyre magasabb státussal találkozunk, míg az életkor növekedésével a státus csökken.⁴ Ez az összefüggés az általános toleranciát tárgyaló fejezetben kap különös jelentőséget: a magasabb státus nem általános érvénnyel emeli a toleranciát, hiszen ennek az összefüggésnek az erőssége részben abból fakad, hogy a magasabb státussal együtt járó életkörülmények (a jobb jövedelmi helyzetből következő lakókörnyezet, illetve a fiatalabb életkorral együtt járó migrációs készség) lehetőséget adnak, hogy az emberek távol tartsák magukat a „problémás helyzetektől”, a mássággal való mindennapos találkozásokból fakadó konfliktusoktól.

³ A szubjektív státus beépítése a társadalmi státus mérésébe nem teljesen magától értetődő. Mivel azonban a társadalmi státust olyan modell kiindulópontjaként akariuk definiálni, amelynek segítségével a toleranciát, a másság elfogadását, közvetve a rasszizmus hiányát akarjuk tesztelni, tekintettel kell lennünk arra, hogy a társadalmi hierarchia azonos szintjein lévő emberek között pozíciójukkal elégedetteket és elégedetleneket egyaránt találhatunk. Az elégedetlenség, mint ezt számos elmélet és empirikus vizsgálat bizonyította, olyan frusztrációs forrás, mely növeli az emberekben a türelmetlenséget, a másokkal szembeni ellenséges érzületet (Postma 1996). Ha ezt a logikát elfogadjuk, a státussal való elégedettségnek is helyet kell adnunk a státus mérőszámában. A végső útmodellnél külön is megmutatjuk majd, hogy a szubjektív elemektől mentes státusmérőszám hogyan mozgatja a romákról alkotott nézeteket.

⁴ A statuspontszámok egy fordított U alakú görbe mentén változnak az életkor növekedésével, azonban az idősök státusvesztése olyan nagy mértékű, hogy a lineáris regresszió egy lefelé irányuló egyenesként „látja” a statuspontszámokat.

A tolerancia

Normális esetben egyetlen csoport sem versenyezhet a saját csoporttal, mely szükségképpen minden egyéb csoport megítélésének mércéje. A saját csoport a természetesség, magától értetődőség és normalitás szülőhelye, melyhez képest minden egyéb csoport más. A kérdés csak az, hogy a mássághoz milyen mértékben társulnak az idegenszerűségből táplálkozó, távolságtartásra okot adó negatív érzések, az érzésekre milyen jellegű sztereotípiák épülnek, és a keletkező csoportközi viszonyt milyen mélyen hatják át az előítéletek, mennyire adnak teret kereszt kategorizációs hatásoknak, valamint a másik csoporthoz tartozó személy individuális megítélésének (Allport 1977).

A „mátság” sosem elvontan, hanem mindig egy konkrét másik csoport jelenvalóságában jelentkezik, ami persze nem jelenti azt, hogy a személy a maga csoportját tekintve mércének ne láthasson az összes többi másik csoportban közös, idegenszerű vonást. Kérdőívünkben számos csoportnevet adtunk meg, amelyek mindegyikéről feltételeztük, hogy a mai magyar közbeszédben a többségi csoporthoz képest *más* csoportként határozódnak meg (Csepeli–Fábián–Sik 1998). A megadott csoportok különböztek abban, hogy egyes esetekben logikailag kizárták, más esetekben nem zárták ki a válaszadó többségi hovatartozását érintő kereszt kategorizációt.

A csoportnevek hatását két kérdéssel teszteltük. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy a válaszadó beleegyezne-e abba, hogy szomszédságába az adott névvel jelölt csoport valamely tagja odaköltözzön, vagy ezt a lehetőséget elutasítja. A másik kérdés segítségével az adott név által jelölt csoport iránti attitűd irányát és erősségét kívántuk mérni egy 9 fokú skála segítségével.

Az alkalmazott csoportnevek sorában igen különböző kategóriákat találunk. Szerepelnek Magyarországra menekült és Magyarországon megtelepedett⁵ etnikai kisebbségek, homoszexuálisok, szélsőséges, rasszista ideológiák rabjai (bőrfejük), a rendszerváltás politikai retorikája által stigmatizáltak (kommunisták), a társadalom legnyomorultabb tagjai (a hajléktalanok), valamint a kábítószer-fogyasztók.

⁵ Azért használjuk az előforduló kifejezést, mert a hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodó menekültként, turistaként megforduló külföldieket, és a velünk együtt élő kisebbségeket egyaránt szerepeltettük.

2. táblázat

Hozzájárulását adná-e ahhoz, hogy a szomszédságába költözzön? (százalék)

	Igen	Nem	Nem tudja
Erdélyi magyar bevándorló	78,4	21,0	0,6
Zsidó	71,1	28,3	0,6
Sváb	69,3	30,2	0,5
Kommunista	62,9	36,4	0,7
Néger	51,8	47,6	0,6
Kínai	46,5	52,9	0,6
Román	40,4	58,9	0,6
Arab	40,2	59,0	0,8
Bosnyák menekült	36,3	63,2	0,5
Homoszexuális	28,9	70,3	0,8
Cigány	20,5	78,6	0,9
Bőrfejú	13,5	85,9	0,6

A 2. táblázat tanúsága szerint az esetleges szomszédságba kerüléssel szemben legnagyobb ellenérzés az egymással is gyakran konfliktusba keveredő bőrfejúekkel és a cigányokkal szemben mutatkozott meg. A válaszadók tehát nem akarnak cigánynak minősített személyek szomszédságában lakni, de olyan agresszív személyek közelségétől is óvakodnának, akik – egyébként – a cigányokat is gyűlölik. A válaszokat aggregáló eljárás egyetlen főkomponensbe tömörítette a válaszokat. Ebből arra következtethetünk, hogy ha az ellenérzések-rokonszenvek kifejezésére nem kínál a kérdőív erősebb vagy gyengébb fokozatokat, akkor a másság értékelése egyetlen dimenziót alkot.⁶

Ha a mássággal kapcsolatos érzületek kifejezésére 9 fokú skálát kínálunk, akkor a szomszédként való elfogadással ellentétben – amely az embereket közelről érintő probléma, és ahol nem marad tere az érdekektől némileg elvonatkoztatott érték-választásoknak, az elvárásoknak való megfelelés óhajának, a finomabb distinkcióknak –, tagolt attitűdmintázatokat lelhetünk fel. Az attitűdmintázatok feltárásának első lépéseként a következő táblázatban nemcsak azt láthatjuk, hogy a rokonszenv-skálán is a bőrfejúek, a drogosok, a cigányok és a homoszexuálisok foglalják el az utolsó helyeket, hanem összehasonlítást is tehetünk egy 1994-ből származó empirikus vizsgálat adataival.⁷ Úgy tűnik, hogy a kisebbségi csoportok többségével szemben az elmúlt öt évben erősödött az ellenszenv. Bár a változások mértéke nem nevezhető drámainak, azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a minősítésre felkínált tíz kisebbségi csoportból hattal szemben már 1994-ben is erős ellenszenv nyilvánult meg.

⁶ Az egyetlen dimenzió kialakulása azért is figyelemreméltó, mert a főkomponens faktorsúlyai alig különböznek az egyes itemeknél (0,65 és 0,85 között mozognak), és a főkomponens információtartalma figyelemreméltóan magas (61%).

⁷ Az 1994-es vizsgálatban, amelynek során az előítéletesség, a tekintélyelvűség és a politikai-ideológiai tagolódás összefüggéseit tanulmányozták a kutatók, Erős Ferenc, Enyedi Zsolt, Fábián Zoltán és Fleck Zoltán vettek részt. Az OTKA által is támogatott kutatás dokumentumai és adatbázisa (N=1000 fő) megtalálható a TÁRKI adatbankjában.

3. táblázat**Mennyire rokonszenvesek a különböző kisebbségek tagjai (9 fokú skálaátlagok)**

	1994	2000
Arabok	3,53	3,64
Szerbek		3,58
Cigányok	3,19	2,71
Négerrek	4,84	4,11
Románok	4,16	3,55
Kínaiak	4,94	3,94
Svábok		5,22
Zsidók	5,17	5,02
Hajléktalanok		3,78
Homoszexuálisok	2,69	2,85
Lengyelek	5,91	5,16
Kábítószerezsek	2,08	2,08
Bőrfejük	1,91	1,94

Míg a szomszédság lehetőséget firtató kérdésre adott válaszok mögött a másság egyetlen dimenziója húzódott meg, addig a mérlegelésnek jóval inkább teret engedő és szituációtól független attitűdkérdés már lehetőséget adott a másság dimenzióinak elkülönítésére. A faktorelemzés egy hármas véleményserkezetet rajzolt ki.⁸ Az első faktorban a „problémás” etnikai kisebbségeket találjuk, függetlenül attól, hogy mi a probléma oka (háború, politikai üldözöttség, nyomor vagy hazai hátrányos helyzet). A második faktor a történeti-ideológiai narratíva mentén megkülönböztetett etnikai tartalmat hordoz, ide sorolva a több mint száz éve bevándorolt és alapvetően asszimilált németeket és zsidókat, valamint a számosságukat tekintve „nem létező” magyarországi lengyel kisebbséget. Végül a harmadik faktoron a közvélemény szemében deviánsnak minősülő csoportok helyezkednek el (hajléktalanok, homoszexuálisok, drogosok, bőrfejük).

Végso modellünk szempontjából az első (*az etnikai másság elfogadása*) és a harmadik (*a deviáns csoportok elfogadása*) dimenzió tűnik lényegesnek, hiszen mindkettő „jelenidejű” rokonszenveket-ellenszenveket testesít meg, és ebben az értelemben feltételezzük, hogy mindkettő erősen befolyásolja azokat az elképzeléseket, amelyek a roma társadalom többségi társadalomba való betagozódására vonatkoznak.⁹

A másság iránti attitűd része a xenofóbia is. Az idegengyűlöletet három kérdéssel mértük. A válaszok megoszlását mutatja a 4. táblázat.

⁸ A *maximum likelihood* módszerrel készült modell illeszkedése nem volt megfelelő, ezért a végső modellekben a módszer által felmutatott véleményserkezetet módszertanilag korrekt módon főkomponens-elemzéssel ragadtuk meg.

⁹ Az első és a harmadik faktor által kirajzolt dimenziókat két elkülönítetten lefuttatott főkomponens segítségével ragadtuk meg. Ennek a technikának az az előnye, hogy az útmodellben az etnikai és deviancia alapú másságok közötti összefüggés is kirajzolható.

4. táblázat**Az idegengyűlölet mint identitás (százalék)**

Beletartozik-e azon emberek csoportjába, akik	Inkább igen	Inkább nem
– nem kedvelik a külföldieket	28	72
– szigorítanák a menekültek befogadását	78	22
– korlátoznák az országban élő színes bőrűek számát	50	50

Nehéz megítélni, hogy az önbesorolásnak ez a módja milyen viszonyban van a mérni vélt attitűd jellegével, de annyi biztos, hogy az így megragadott xenofóbia léte vagy hiánya összhangban van a másság iránt mutatkozó toleranciával. Ezt jelzi az 5. táblázat.

5. táblázat**A másság elfogadásának másodlagos faktorstruktúrája (faktorsúlyok)**

Etnikai másság iránti rokonszenv	0,84323
Idegengyűlölet	–0,59431
Társadalmi távolság	–0,57443
Deviáns csoportok elfogadása	0,68749

A faktor struktúrája azt mutatja, hogy a mássággal kapcsolatos attitűdök aggregált mutatóját a legerősebben az etnikai mássággal kapcsolatos rokonszenv-ellenszenv befolyásolja. Ugyancsak erős a deviancián alapuló mássággal kapcsolatos attitűd befolyása, s valamivel gyengébb de elfogadható mértékű az idegengyűlölet és a társadalmi távolság hatása. A másodlagos főkomponens információtartalma 47 százalék.¹⁰

Feltételeztük, hogy a társadalmi státus meghatározó szerepet játszik a különböző kisebbségeket együttesen sújtó intolerancia szintjének alakulásában. A következő táblázat azt mutatja be, hogy a társadalmi összehasonlítási folyamatok által konstruált státuserzet, valamint a szubjektív elemektől mentesített státus, illetve a kettő kombinációjaként létrejött státusváltozó miként jár együtt a másság iránti tolerancia mértékével.

6. táblázat**A társadalmi státus és a másság elfogadása közötti korrelációk**

Szubjektív státus	0.18
Objektív státus	0.12
Teljes társadalmi státus	0.14

Úgy tűnik, hogy a társadalmi státus emelkedésével növekszik a másság iránti tolerancia. Látható az is, hogy az emberek a helyzetükkel való elégedettség függvényében fogadják vagy utasítják el legerőteljesebben a különféle kisebbségeket. Minél elégedettebbek saját helyzetükkel, annál toleránsabbak, s megfordítva. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az együtt járás egyik változó esetében sem túl erős.

¹⁰ Mivel a másodlagos főkomponens alkotó elemi maguk is főkomponensek voltak, meg kell jegyeznünk, hogy az elsődleges főkomponensek készítésekor is veszítettünk információt.

A romákkal kapcsolatos sztereotípiák

A másik csoport negatív reprezentációja szükséges, de nem elégséges feltétele a csoportok közötti konfliktusnak. A konfliktus valószínűsége akkor nő meg, ha a másik csoport reprezentációja a másik csoportra nézve súlyosan hátrányos negatív feltételezésekkel töltődik fel, amelyek sztereotípiává alakulva az adott csoporttól való távolságtartás, majd azt követően a csoport tagjaival szemben megnyilvánuló diszkriminációs hajlandóság indokaiként szolgálnak (Horowitz 1985).

Kérdőívünkben két olyan állítással kapcsolatosan kértük a válaszadók egyetértését vagy elutasítását, amelyek mindegyike a roma kisebbségre nézve súlyosan hátrányos negatív feltételezést tartalmazott. Az egyik állítás azt fogalmazta meg, hogy a *cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni*, a másik pedig azt, hogy *a bűnözési hajlam a cigányok vérében van*. A két állítást egy negatív heterosztereotípia-mutatóba aggregáltuk.¹¹ A diszkriminációs hajlandóságot mérő faktoron a következő állításokra adott válaszok szerepeltek: *az országnak nem kell áldoznia arra, hogy a romák anyanyelvükön is tanulhassanak; csak helyeselni lehet, hogy vannak olyan szórakozóhelyek, ahova a cigányokat nem engedik be; az ország biztonságát veszélyezteti a cigány lakosság számarányának növekedése*. A faktor ezeken az itemeken kívül tartalmazza még a romáktól érzett társadalmi távolságot, a romákkal kapcsolatos rokonszenv–ellenszenv-mutatót, valamint azt, hogy a kérdezett beletartozik-e azon emberek csoportjába, akik idegenkednek a cigányoktól.

A két aggregált mutató (a negatív heterosztereotípiák, valamint a diszkriminációs hajlandóság) bevonásával klaszteranalízist végeztünk, melynek eredményeként a válaszadók négy csoportja különült el. A létrejött csoportosulás logikája azt mutatja, hogy a negatív sztereotípiáktól nem vezet egyenes út a diszkriminációig. Mint a klaszterelemzés végeredményét mutató tábla jelzi, a különböző mértékben romapárti (11 és 22%) és a romaellenes (44%) csoportokon kívül egy negyedik csoport is létrejött, amelyet az jellemez, hogy negatív sztereotípiákat fogalmaz meg a romákkal kapcsolatban, de az ellenük irányuló diszkriminációt elutasítja (23%).¹²

¹¹ Két itemből főkomponenst készíteni általában nem szokás, de mivel a klaszteranalízis kulcsfogalma a távolság, célszerű volt a negatív sztereotípiákat is egy standardizált változóval leképezni. Mentségünkre mindössze annyi szolgál, hogy a cigányellenességet egyetlen dimenzióban szerettük volna megragadni, és ehhez két sztereotípia-item a kérdőív összeállításakor elegendőnek látszott.

¹² A cigányellenesség ilyen típusalakzatainak bemutatása azért is fontos, mert a végső útművekben a roma és a többségi társadalom viszonyát jellemző lehetséges stratégiák magyarázatában külön hely illeti a negatív sztereotípiákat, és külön kell szerepeltetni a diszkriminációra hajlamosító beállítódásokat.

7. táblázat

A cigányellenesség szerveződése. Klaszterek a sztereotípiák és a diszkrimináció mentén (klaszterközéppontok)

	Erősen roma-párti	Mérsékelt roma-párti	Csak negatívan sztereotipizál, de nem diszkriminál	Roma-ellenes
Negatív sztereotípiák	-1,82	-0,89	0,31	0,71
Etnikai diszkrimináció	-1,63	-0,10	-0,76	0,83
Klaszterek nagysága, százalék	11	22	23	44

Mint az előző rész végen, most is bemutatjuk az újonnan létrehozott és a már ismert aggregált változók kapcsolatát. Most már háromváltozós modellel dolgozhatunk, amelyben a státus, a tolerancia és a diszkriminációs hajlandóság együttes illeszkedését vizsgálhatjuk.

8. táblázat

A társadalmi státus, a másság elfogadása, a sztereotípiák és a diszkrimináció korrelációs mátrixa

	Teljes társadalmi státus	Mátság elfogadása	Negatív sztereotípiák	Diszkrimináció
Teljes társadalmi státus	1.0000	0.1440	-0.1062	-0.0477
Mátság elfogadása	0.1440	1.0000	-0.3331	-0.5207
Negatív sztereotípiák	-0.1062	-0.3331	1.0000	0.5566
Diszkrimináció	-0.0477	-0.5207	0.5566	1.0000

A magasabb társadalmi státus nemcsak a mátság elfogadására, de a negatív sztereotípiáktól való tartózkodásra is hajlamosít, viszont alig van hatása a diszkriminációs beállítódásra. A mátság elutasítása együtt jár a romákkal kapcsolatos negatív sztereotípiák elfogadásával, és kifejezetten erőteljesen összekapcsolódik a romákkal kapcsolatos diszkrimináció helyeslésével. Ugyancsak magas a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció együtt járása, de a két érzület pontos megfelelését éppen az a csoport gátolja, amely csak sztereotipizál, de a diszkriminációt elutasítja.

A romák offenzivitásának rémképe

Egy kisebbség létszámának téves becslése lehet egyszerű ismeretszint kérdése. Többnyire ez az eset, ha a kisebbség többségi reprezentációja érzelmileg semleges. A magyarországi vendek létszámának helyes vagy helytelen becslése valószínűleg tisztán ismeretszinttől függ. Ha a szóban forgó kisebbség népszerű, akkor a magas létszámbecslés vágykép, s az alacsony létszámbecslés rémkép. (Tipikusan ez a helyzet, ha a magyarországi magyarok a határon kívüli magyarság létszámát becslik.) Ha az adott kisebbség reprezentációja a többségben negatív, a helyzet fordított. Az alacsony létszám a vágykép, s a magas létszámbecslés a rémkép (Csepeli-Örkény-Székelyi 2000).

Ismervén a magyarországi romákra vonatkozóan kialakított negatív sztereotípiákat, a velük szemben megnyilvánuló szegregációs és diszkriminációs attitűd elterjedésének mértékét, nem alaptalan a feltevésünk, miszerint a romák létszámának becslése mögött az ismeretszinttől esetleg árnyalva, voltaképpen a társadalom „elcigányosodásától” való félelem munkál. Mielőtt feltételezésünket bizonyítjuk, nézzük meg, mekkorára becsülték a romák arányát a megkérdezettek a múltra, a jelenre és a jövőre vonatkozóan.

9. táblázat

A roma népesség összlakosságon belüli aránya a kérdezettek becslése szerint (százalék)

Húsz évvel ezelőtt	12,35
Jelenleg	22,40
Húsz év múlva	35,35

A megkérdezettek körében a cigányok létszámának becslése nem-lineáris trendet követ. Szociológiai vizsgálatok eredményei alapján tudjuk, hogy húsz évvel ezelőtt a romák tényleges aránya alig haladta meg az 5 százalékot a magyar társadalomban. A megkérdezettek ezt az arányt átlagosan 7 százalékkal becsülték felül. Ha a felülbecslők és a felülbecsléstől mentesek arányát vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a húsz évvel ezelőtti romaarányt a kérdezettek 27 százaléka nem becsülte felül. A jelenlegi helyzet sokkal inkább elszabadítja a felülbecslés tendenciáit. A szociológusok szerinti jelenlegi 7 százalékos arányt már átlagosan 15 százalékkal becsülték felül, és csak a kérdezettek kevesebb mint egytizede (!) nem adott felülbecslést a romák létszámára. A jövőre vonatkozó becslések azt a víziót mutatják, mely szerint húsz év múlva minden harmadik magyarországi ember roma lesz.

A magyar rendőrök országos reprezentatív mintáján ugyanezeket a létszámbecslési kérdéseket tettük föl 1996-ban. A rendőrök körében ugyancsak nem-lineáris becslési trendet tapasztaltunk. A húsz évvel korábbi romaarányt 11 százalékra becsülték, az akkor jelen idejű arányt 20 százalékban látták, a jövőbelit pedig 31 százalékosnak becsülték (Csepeli–Örkény–Székelyi 1997).

Ha az ismeretszintnek egyáltalán van szerepe, az feltehetően az iskolai végzettség függvénye. A rémkép pedig inkább a diszkriminációs hajlandóság függvénye lehet. A rémkép meghatározottságának vizsgálata érdekében egy regressziós modellt hoztunk létre, ahol a függő változó a jelenlegi romaarány-becslés volt, magyarázó változóként pedig az iskolai végzettséget, a romákkal szembeni diszkriminációs hajlandóságot és a roma társadalom offenzivitását jelző mutatót¹³ használtuk.

¹³ Ezt a mutatót a jövőbeni és a jelenlegi romaarány különbségéből képeztük. Ennek a mutatónak a magas értéke azt fejezi ki, hogy az elkövetkező húsz évben igen dinamikus módon nő a romák létszáma, és így a magyaroké szükségképpen csökkeni fog.

10. táblázat

A jelenlegi romaarány becslésének lineáris regressziós modellje

	Béta	T	Sig T
Iskolázottság	-0,093896	-2,953	0,0032
Romákkal szembeni diszkrimináció elfogadása	0,063859	2,006	0,0451
A romalétszám növekedésének dinamikája	0,294200	9,207	0,0000

A regressziós béták azt mutatják, hogy az iskolázottság növekedésével ugyan csökken a felülbecslés mértéke (béta=-0,09), de ez a hatás eltörpül ahhoz képest, amit a romatársadalom dinamikus növekedésének rémképe (béta=0,29) jelent. A romákkal szembeni diszkriminációra való hajlandóság, ha nem is látványosan, de növeli a felülbecslés mértékét. Ez arra utal, hogy a létszámfelülbecslés mögött sokkal erősebben munkál a negatív előítélet, mint az ismeret.

A roma társadalom tagoltságáról alkotott kép

Mielőtt a roma társadalom tagoltságára vonatkozó feltételezések alakulását tárgyalnánk, röviden kitérünk egy összehasonlításra, mely azt mutatja, hogy a magyar közvéleményben milyen társadalomkép jelent meg 1991-ben és 1996-ban.¹⁴ Mindkét alkalommal az derült ki, hogy a társadalom szerkezetét piramishoz hasonlatosnak látják a megkérdezettek: a piramis alján sok szegénnyel, a tetején pedig viszonylag kevés gazdaggal. Az időben előrehaladva a szegények aránya emelkedett, alapvetően a középrétegek rovására.

A roma társadalom tagoltságáról a magyar közvéleményben élő kép egyetlen időmetszetben áll rendelkezésre. Magyarország az elmúlt négy évben egy gazdaságilag sikeresnek nevezhető periódust élt meg, amely együtt járt a szegénység bizonyos mértékű csökkenésével. A romákra vonatkozó becslések még így sem jeleznek egy, a többséget és a roma társadalmat elválasztó mély szakadékot. Jóllehet a romák között a megkérdezettek 66 százalékra becsülik átlagosan a szegények arányát, ami önmagában elképesztően nagy szám, ez a becslés nincs túlságosan messze attól az 58 százaléktól, amelyre a szegények arányát átlagosan becsülték Magyarországon 1996-ban.¹⁵

¹⁴ A többségi társadalom szerkezetéről alkotott kép egy 1991-es és egy 1996-os reprezentatív vizsgálatból konstruálható meg (ISJP 1991 és 1996).

¹⁵ Míg az 1991-es és 1996-os vizsgálatban direkt kérdés irányult a szegények és gazdagok százalékos arányának becslésére, addig jelen kutatásunkban bár a szegények arányát hasonlóképpen kérdeztük, a gazdagok százalékos aránya helyett azon romák arányát kértük megbecsülni, akik sokra vitték, akik sikeresek.

11. táblázat

A szegények, a gazdagok és a középosztály észlelt nagysága három időmetszetben a többségi társadalomban és a romák körében (átlagos becslés)

	Szegény	Középosztály	Gazdag
1991, teljes népességben	50	30	20
1996, teljes népességben	58	24	16
2000, romákon belül a többségi társadalom szerint	66	27	7

Már az említett 1991-es és 1996-os vizsgálatban is kísérletet tettünk arra, hogy a szegények arányára vonatkozó becsléseket összekapcsoljuk a szegénységre vonatkozó oktételezésekkel. Tettük ezt azért, mert a válaszadók választásai a különféle felsorolt oktételezések között nem csupán arról szólnak, hogy az emberek hogyan látják a szegényeket, hanem jól jellemzik a társadalmi egyenlőtlenségek természetére vonatkozó különböző ideológiai felfogásokat és alternatívákat is. Ha valaki a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért, könnyebben elhárítja magától a társadalmi szolidaritás morális kényszerét, és konzervatív nézőpontból ítéli meg a társadalmi egyenlőtlenségek kérdését. Ezzel szemben a külső okok választása valószínűsíti, hogy a polgárok azonosulnak a modern társadalmak olyan morális elveivel, mint a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének a gondolata, a társadalmi szolidaritás elve, a kollektíven elfogadott szociális minimum fogalma.¹⁶ Különösen fontosnak tűnnek ezek a kérdések akkor, ha nem általában a szegényekről, hanem a romákról, illetve a szegény romákról beszélünk (Örkény–Székelyi 1999).

Annak érdekében, hogy a többségi társadalom romaképét viszonyítási keretbe helyezhessük el, érdemes röviden felidézni a már említett kutatások fontosabb megállapításait. 1991-ben négy markáns kép¹⁷ rajzolódott ki a többségi társadalomról. Az első típusba a konzervatívok tartoztak, akiknek az volt a véleményük, hogy a szegények aránya alacsony, és a szegények önmaguk tehetnek arról, hogy a perifériára szorultak. A következő típus a populistáké, akiket az jellemez, hogy sok szegényt látnak a társadalomban, és a külső és belső okokat egyaránt fontos magyarázatoknak tartják. A harmadik típusba a poszt szocialisták tartoznak: ők is magasra becslik a szegények arányát, de emögött csak a külső okokat fogadják el magyarázatként, a szegényeket mintegy felmentve a saját sorsuk miatti felelősség alól. A negyedik típust a szociálliberális álláspont jellemzi, amely szerint a szegények aránya nem túl magas ugyan, de szegénységükért a társadalom felelős.

¹⁶ A szegénység oktételezései között három belső és három külső ok szerepelt. A belső okok az iszákosság és laza erkölcs, a képesség és tehetség hiánya, valamint a lustaság volt. A külső okok között szerepelt a hátrányos starthelyzet, a többségi társadalom előítéletessége, valamint a rossz külső gazdasági körülmények. Mind a belső, mind a külső okokat egy-egy főkomponensben aggregáltuk.

¹⁷ A típusok kialakításához klaszterelemzést használtunk. Erről bővebben lásd: Örkény–Székelyi 1999.

Az 1996-os vizsgálat tanúsága szerint az emberek társadalomlátása némileg megváltozott. Erőteljes volt a konzervatív és populista nézetrendszer térhódítása, a posztszocialista világlátás valamelyest, a szociálliberális pedig erőteljesen veszített népszerűségéből.¹⁸

12. táblázat

A szegények arányára és a szegénységre vonatkozó oktételezés típusai a teljes népességre vonatkoztatva (a klaszterek százalékos megoszlása)

1991. teljes népesség		1996. teljes népesség	
Konzervatív	23	Konzervatív	30
Populista	37	Populista	41
Posztszocialista	19	Posztszocialista	16
Szociálliberális	21	Szociálliberális	13

13. táblázat

A szegények arányára és a szegénységre vonatkozó oktételezés típusai a roma népességre vonatkoztatva (a klaszterek százalékos megoszlása)

2000. a romákról alkotott kép	
Cigánygyűlölő (minden romát szegénynek lát, és belső okokkal magyaráz)	28
Populista (sok szegényt lát, és mind a külső, mind a belső okokat fontosnak tartja)	25
Szolidáris (sok szegény romát lát, és külső okokkal magyaráz)	18
Hárító (kevés szegény romát lát, és a belső okokat hangsúlyoz)	13
Bagatellizál (nem lát szegény romát, de külső okokkal magyaráz)	16

Bár abban nincs különbség, hogy akár a társadalom egészéről, akár csak a roma kisebbségről van szó, a közvélemény az emberek többségét szegénynek látja, abban már igen nagy a különbség, hogy milyen ideológiai álláspont munkál a szegénységnek tulajdonított okok mélyén. A romák körében tapasztalható szegénységgel szemben láthatóan sokkal kisebb a többségi társadalom empátiája. A 2000-es vizsgálat során a válaszadók kifejezetten belső okokat hangsúlyoztak a romák szegénységének létrejöttében, és csupán egy részük (a szolidárisak, valamint a belső okok szerepét is hangsúlyozva, a populisták csoportja) ismerte el a külső körülmények negatív szerepét. Az emancipatív irányú romapolitika várható társadalmi fogadtatása szempontjából rossz hír, hogy a megkérdezettek 28 százaléka gyakorlatilag az egész magyarországi roma kisebbséget (átlagosan a romák 81%-át) szegénynek látja, miközben elutasítja a külső társadalmi okok szerepét, és csupán az érintetteket hibáztatja sorsuk alakulásáért. Nehéz ezt másként mint a cigányokkal szemben erőteljesen elutasító, előítéletes álláspontot értelmezni.

Mindössze két olyan csoportot találtunk, amely az átlagosnál kisebbre becsli a szegények arányát a romákon. Ezek közül az egyik a háritók csoportja (arányuk 13%), amelyet az jellemez, hogy a romákat önmagukat hibáztatja szegénységükért.

¹⁸ Bármilyen fücska, az 1996-os társadalomkép mintegy előrejelezte az 1998-as országgyűlési választások eredményét.

A másik csoport a bagatellizáló típus (arányuk 16%), amely a társadalom felelősségét hangsúlyozza.

A vizsgálat során, amikor a többséget a romák helyzetéről faggattuk, a szegénységnek szinte alig találtuk alternatíváját. Az emberek kétharmada szerint 5 százalék vagy ennél kevesebb annak valószínűsége, hogy egy roma származású sikeres legyen, és 10 százaléknyi vagy ennél nagyobb esélyt mindössze az emberek 14 százaléka lát.

A romaszegénység attribúciós mintája nem lehet független a negatív sztereotípiázációtól. Ezt a várt összefüggést mutatjuk be a következő táblázaton, mely igazolja azt a feltevésünket, hogy a cigányokat szegénységükért hibáztató álláspont valóban nem mentes az előítéletestől.

14. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a romákra vonatkozó negatív sztereotípiák (faktorscore-átlag)

Hárító	0,37
Cigánygyűlölő	0,45
Populista	-0,05
Szolidáris	-0,81
Bagatellizáló	-0,10

A legerősebb negatív sztereotipizálásra a cigánygyűlölők hajlanak, és őket – alig lemaradva – a hárítók követik. Értelemszerűen a romákkal szolidáris csoport teljesen mentes a negatív sztereotípiáktól, és a bagatellizálóknak is inkább pozitív, mint negatív attitűdök érhetők tetten. A populisták kétarcúsága nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a nagyarányú romaszegénységet külső és belső okokkal egyaránt magyarázzák, hanem abban is, hogy a negatív sztereotipizálás tekintetében is „átlagos” pozíciót foglalnak el: a negatív sztereotípiák egy részét elfogadják, más részét elutasítják.

A roma társadalomról alkotott kép kapcsán kirajzolódó típusok „belső természetének” megértéséhez segít bennünket, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes típusok hogyan látják a romák arányát különböző időmetszetekben.

15. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a romákra vonatkozó létszámbecslések (átlagok)

	Romák aránya húsz évvel ezelőtt	Romák aránya ma	Romák aránya húsz év múlva	Szegények aránya a romákon belül	Sikeres romák aránya
Hárító	14	28	43	39	8
Cigánygyűlölő	13	22	36	81	6
Populista	11	20	32	80	7
Szolidáris	12	22	34	77	9
Bagatellizáló	13	23	35	24	8

Abban a kérdésben, hogy húsz évvel ezelőtt a magyar népesség hány százaléka volt roma, nincsenek markáns különbségek az egyes típusok között. A mai állapotokat illetően azonban már kirajzolódik a háritók csoportjának egy jellegzetessége: ők különösen élen járnak a romák számarányának felülbecslésében. Ennek azért van különös jelentősége, mert ez a csoport az, amely a romákon belül kevés szegényt és viszonylag sok sikereset lát. Mivel erős negatív sztereotípiái vannak a romákkal szemben, és inkább relativizálja, semmint felnagyítaná a romák szociális gondjait, nem meglepő, hogy a szegénység magyarázatában leginkább a belső okokat hangsúlyozza.

A romagyűlölők előrejelzése átlagos – bár így is jelentős – demográfiai offenzívát mutat, miközben a roma társadalmat szélsőségesen szegénynek látják, és a nagyságbecslések különösen erős negatív attitűdökkel párosulnak. Nem érznek felelősséget a romák iránt, sőt őket vádolják a romasors alakulásáért. Gondjaik megoldásában magukra hagyják a romákat, sőt, mint majd látni fogjuk, erős diszkriminációra való hajlandóság is jellemzi őket.

Az ellenpólust a szolidárisak csoportja jelenti. Miközben a romákra vonatkozó nagyságbecsléseik nem különböznek az átlagostól, a roma társadalmat viszonylag tagoltnak látják, a sok szegény mellett a sikeresek arányát is – relatíve – magasra becslik. Mindez a negatív érzületektől való mentességgel társul.

A populista és a szolidáris álláspont híveit az oktatáspolitikai minta alapján különböztethetjük meg: a populisták számára a romák hibáztatása éppen olyan fontos magyarázat a nagyarányú szegénységre, mint a külső tényezők.

A bagatellizálók az előítéletekhez hasonlóan egy demográfiai „romalavina” rémképét látják maguk előtt, a szegénységet azonban igen kismértékűnek látják a romák körében, a sikeresek arányát viszont relatíve magasra becsülik. Nem véletlenül kapta a csoport a címkét: szerintük a kis létszámú szegény roma „kezelése” bagatell, bár ösztársadalmi feladat.

Mint az eddigiekben mindig, most is megvizsgáljuk, hogy a társadalmi státusz, a státuszérzet, valamint a kettő kombinációja hogyan függ össze a romareprezentáció éppen tárgyalt elemeivel.

16. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a képet alkotók társadalmi státusza (faktorscore-átlag)

	Szubjektív státusz	Objektív státusz	Összevont státusz
Háritó	-0,03	-0,08	-0,07
Cigánygyűlölő	-0,03	-0,06	-0,02
Populista	0,10	0,11	0,15
Szolidáris	0,14	0,13	0,16
Bagatellizáló	-0,21	-0,12	-0,19

A magas státusz általában véve is elősegíti a szegénység szociálliberális típusú, a külső tényezők szerepét hangsúlyozó attribúciós minta elfogadását (Örkény 1997). Ezzel szemben az alacsony státusz látószögéből nézve paradox módon a szegénység deviancia, melyet az érintettek jellembeli fogyatékoságai (lustaság, alkoholizmus,

megbízhatatlanság stb.) okoznak. A táblázat azt mutatja, hogy a szolidáris és populista csoport a magas társadalmi státus adta biztonságból tekint a nagyszámú szegény romára, és eközben nem feledkezik meg a társadalom felelősségéről. Ezzel szemben a legalacsonyabb státusú csoport (a bagatellizálók csoportja) vetélytársakat érezhet a romákban, akik ugyanarra a szűkös szociálpolitikai erőforrásra támaszkodva kerülhetnek ki a szegénységből, ezért ez az erőforrás a maguk számára is létfontosságú. Ez a segélyféltes munkálhat bennük, amikor a szegény romák arányát kicsire becslik, de a szegénységből való kijutást a romák és a maguk számára is csak külső segítséggel látják lehetségesnek. A cigánygyűlölők és a hárítók státusukat tekintve „a hátrányos térfélen” helyezkednek el, valahol a leszakadás határán. Számukra reális veszély, hogy maguk is rászorulhatnak az osztálytársadalmi segítségre, ezért függetlenül attól, hogy a szegény romák arányát magasra vagy alacsonyra becsülik, a meritokratikus (az érdemes és érdemtelen szegényeket megkülönböztető) attribúciós mintát preferálják. Értelemszerűen a romákat az érdemtelen szegények közé sorolják, ezzel nyitva hagyván a lehetőséget, hogy szükség esetén a maguk érdemességére hivatkozhaszanak.

A tanulmányt záró útmodellben a roma kisebbség körében észlelt szegénység attribúciójának két változatát használjuk fel. Az egyik változat a romákat okolja helyzetük kilátástalan voltaért, a másik inkább a társadalmi okokat hangsúlyozza a romákat sújtó szegénység miatt.¹⁹

Diszkriminációs hajlandóság a romákkal szemben

Korábban már ismertettük azokat az eredményeket, amelyeket a negatív érzelmi töltéssel párosuló társadalmi távolságérzet felmérése kapcsán kaptunk. Emlékeztetjük az olvasót arra, hogy egy kilencfokú skála segítségével mértük a romák iránt érzett attitűdöt, továbbá a megkérdezetteknek egy *igen*-nel vagy *nem*-mel kellett nyilatkozni arról, hogy önmagukat a cigányoktól idegenkedők csoportjába sorolják-e, és ugyancsak egy igen–nem válaszalternatívát kínáló kérdésre válaszolva kellett megmondaniuk, hogy hozzájárulnának-e ahhoz, hogy a szomszédságukba cigány költözzön.

A diszkriminációra való hajlandóságot szintén három, Likert-típusú állítással teszteltük. A kérdések arra vonatkoztak, hogy kell-e az országnak áldoznia annak érdekében, hogy a cigányok, ha akarnak, anyanyelvükön is tanulhassanak az iskolában; helyes-e, ha vannak olyan szórakozóhelyek, ahová cigányokat nem engednek be; és veszélyezteti-e a társadalom biztonságát a cigány lakosság számának növekedése.

Ahogyam a többségi társadalom diszkriminál

A hat item – a társadalmi távolság és a diszkriminációra való hajlandóság három-három itemének – tartalmi heterogenitása nem indokolja, hogy mindegyik item mögött diszkriminációs hajlandóságot feltételezzünk. Azonban az a tény, hogy főkom-

¹⁹ A két változót főkomponens-elemzés segítségével hoztuk létre

ponens-elemzés azt mutatta, hogy az itemek mindegyike szorosan összekapcsolódott a cigányok bizonyos szórakozóhelyekről való kitiltásával, illetve azzal a rendkívül erős állítással, hogy a cigányok létszámnövekedése a társadalom *biztonságát* veszélyezteti, az olvasót is meggyőzheti arról, hogy a dimenzióban sűrűsödő értéktartalom nem egyszerűen cigányellenességet, hanem kifejezett, a romákkal szembeni diszkriminációs törekvéseket hordoz. Amikor a válaszadó nem járulna hozzá ahhoz, hogy egy roma a szomszédságába költözzön, ez azt is jelenti, hogy ha történetesen már élnek a szomszédságában romák, akkor szívesen venné, hogy bárhogyan, de elérhetné, hogy a romákat költöztessék el onnan. Továbbá ezért véljük azt, hogy ha valaki nem akar a közpénzből áldozni arra, hogy a romák anyanyelvükön tanulhassanak, ez a roma kultúra leértékelésének egy mozzanata. A társadalmi távolság és a diszkrimináció egyetlen dimenzióba tömörítése azt mutatja, hogy a többségi társadalom egy része szeparálódni akar a romáktól, és ennek érdekében akár diszkriminatív lépésekre is hajlandó.

Az útmodellekben a diszkriminációs hajlandóság főkomponensét használtuk fel, melynek egyik pólusa a diszkrimináció elfogadását, a másik pólusa az elutasítást jelenti.

Akik diszkriminálnak

Annak érdekében, hogy a közvéleményben megkülönböztethető nézetcsoportok közötti finomabb különbségeket feltárjuk, a romákkal kapcsolatos attitűdök, a tőlük érzett társadalmi távolság és az ellenük irányuló diszkriminációs hajlandóság segítségével három jellegzetes csoportot képeztünk.²⁰

17. táblázat

A diszkrimináció típusai (klaszterközéppontok és csoportarányok)

	Ellenszenv	Identifikáció a roma-ellenesek csoportjával	Társadalmi távolság	Nyelvi diszkrimináció	Társadalmi diszkrimináció	Destabilizációs veszélyérzet	A klaszterek nagysága, százalék
Rasszista	0,64	0,44	0,22	0,48	0,92	0,74	39
Romabarát	-0,86	-1,19	-0,50	-0,37	-0,60	-0,58	33
Távolságtartó	0,13	0,80	0,03	-0,24	-0,55	-0,37	28

A fenti táblázatból jól látható, hogy a klaszterekben is fellelhető az a két pólus – a rasszista és a romákat elfogadó csoport –, amelyeknek létét a főkomponens-elemzés kapcsán említettünk. A rasszisták csoportját az jellemzi, hogy rendkívül ellenszenvesnek érzik a romákat, hogy igen erősen identifikálódnak a többségi társadalom azon csoportjával, amely idegenkedik a romáktól, nagy társadalmi távolságot éreznek tőlük, és mindenfajta diszkriminációs lehetőség nagy támogatásra talál körükben. E csoport jellemzésekor fontos megemlíteni, hogy bennük a legerősebb az a félelem, hogy a romák számszerű növekedése veszélyezteti az egész magyar társ-

²⁰ A típusokat klaszterelemzés segítségével hoztuk létre.

dalom biztonságát. A rasszisták aránya hihetetlenül magas, a népesség több mint egyharmada tartozik ide.

Az ellenkező póluson a romabarátok csoportja található. Ez a csoport rokonszenvezik a romákkal, és értelemszerűen nem identifikálódik a romaellenesek csoportjával. Nem érez társadalmi távolságot a romaktól, elutasítja a diszkrimináció összes válfaját, és nem érzi az ország biztonságát veszélyben a romák számszerű növekedésétől. Ez a nézetegyüttes a népesség 33 százalékát jellemzi.

A két pólus között találjuk a távolságtartókat, akik elutasítják a romákkal szembeni diszkriminációt, ha nem is olyan vehemensen, mint a romabarát csoport tagjai. Ugyanakkor bizonyos társadalmi távolságot éreznek a romákkal szemben, és jelentős bennük a romákkal szembeni ellenszenv. A romákkal szembeni ellenszenv a szemükben a többség álláspontjával való azonosulást jelenti, hiszen kiugróan magas közöttük azok aránya, akik úgy gondolják, hogy nem egyszerűen a személyes ellenérzéseikről vallanak, hanem beletartoznak a romáktól idegenkedők „nagy családjába”. A csoport aránya 28 százalék.

A szociológiai kutatások azt bizonyítják, hogy a romaellenesség tekintetében konszenzus van a magyar társadalomban. A konszenzus jele, hogy az iskolai végzettség „nem fog” a cigányellenesség erején. Ezt a mi kutatásunk is igazolja. A diszkriminációra hajlók aránya minden iskolai végzettségi fokozatban 39 százalék körül alakul. A romabarátok aránya azonban egyre csökken az iskolai végzettség növekedésével.²¹ Riasztóan kezd érvényesülni egy olyan társadalmi konszenzus, amely szerint a romákkal szembeni tolerancia és a romaellenes diszkrimináció elutasítása számít devianciának.

A diszkriminációra való hajlandóság és a roma kisebbség körében uralkodó szegénységről alkotott kép között erős az összefüggés (persze nem tudni, melyik okozza melyiket).

18. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a diszkriminációs hajlandóság összefüggése, (faktorscore-átlagok)

Háritó (kevés szegény romát lát, és belső okokat hangsúlyoz)	0,30
Cigánygyűlölő (minden romát szegénynek lát, és belső okokkal magyaráz)	0,49
Populista (sok szegényt lát, és mind a külső, mind a belső okokat fontosnak tart)	-0,10
Szolidáris (sok szegényt lát, és külső okokkal magyaráz)	-0,83
Bagatellizál (nem lát szegény romát, de külső okokkal magyaráz)	-0,02

²¹ A romabarátok aránya az alapfokú végzettségűek körében 38 százalék, a szakmunkás végzettségűeknél 35 százalék, az érettségizetteknél 28, a diplomával rendelkezőknél 30 százalék (a 28 és 30% közötti különbség nem tekinthető szignifikánsnak).

A táblázat nem tartogat meglepetéseket. Láthatjuk, hogy a cigánygyűlölők nemcsak szegénynek látják a roma társadalmat, és magukat a romákat okolják a rossz helyzetükért, de mindez erős diszkriminációs késztetéssel is párosul. A háritok kevés szegény romát látnak, de a szegénység okait a romákban keresik, és ugyancsak magas diszkriminációs potenciált mutatnak. Akik bagatellizálják a problémát, hiába mentik fel a romákat a saját nehéz sorsuk miatti felelősség alól, képtelenek menekülni a cigányellenességtől. Erősebb a diszkrimináció elutasítása a populisták körében, akik a nagyarányú romaszegénységet külső és belső okokkal egyaránt magyarázták. Markánsan diszkriminációellenes a szolidárisnak nevezett csoport, amely a romák között ugyancsak magasra becsli a szegények arányát, de mindezt a társadalom felelősségét hangsúlyozza. Akik a kisebb vagy nagyobb arányú romaszegénységet belső okokkal magyarázzák, nem egyszerűen a társadalmi segítséget kívánják megtagadni a romáktól, hanem még mélyebbre, a társadalmon kívülre akarják szorítani őket.

Nem számít az sem meglepőnek, hogy a diszkriminációs hajlandóság mögött a romákra vonatkozó negatív sztereotípiák munkálkodnak (a két mutató között a korreláció +0,53). A másság általános elutasítása és a romákat sújtó diszkrimináció közötti összefüggés is igen erős (a korreláció értéke +0,55).

Mindez azt mutatja, hogy a többség a roma kisebbséget negatív érzésekből, rosszindulatú sztereotípiákból, igazságtalan attribúciókból, valamint szegregációs és diszkriminációs attitűdökből képzett kognitív fallal választja el magától, és az előítéletek falát az időben előrehaladva egyre nehezebb és nehezebb lesz áttörni.

A siker dimenziói

A marginalizálódás és a szegénység ellenpontja a siker. Kérdés azonban, hogy a többségi társadalom, amelynek nagy része a romák szegénységében megérdemelt sorsot lát, képes-e, illetve hajlandó-e a roma sikeresség attribútumai között a többségi társadalom normáival egybevágó feltételrendszert tételni. A roma sikeresség percepciójában nem egyszerűen a romákkal kapcsolatos egyfajta elismerés nyilvánul meg, de a siker attribútumai megmutatják az utat, amelyet követve – a válaszadók szerint – a romák beilleszkedhetnek a többségi társadalom rendjébe.

Előzetes feltételezésünk szerint a romák sikerstratégiája háromféle módon képzelhető el. Az első a *belső erőforrásokra* támaszkodás, amelyet a tehetség, az akarat erő és a szorgalom testesített meg a kérdőívünkben. Egy másik lehetőség az *asszimilációs stratégia*, ami azt jelenti, hogy a sikerre vágyó kisebbség tagja elveszíti régi arcát, és beleolvad a többségi társadalomba. Ilyen esetekben a siker feltétele a roma származás eltörlése, a jó kapcsolatok, és a mindenhez szükséges szerencse. A harmadik lehetséges módja a sikerességnek az, hogy a romák megtarthatják etnikai identitásukat, és így válhatnak a társadalom teljes jogú tagjaivá, azaz integrálódhatnak. Az *integrációs stratégiát* a roma származás felvállalása és a segítőkész társadalmi környezet jellemzi.

Az előzetes elképzeléseket az empirikus adatok megerősítették, hiszen a közvéleményben háromféle sikerstratégia tudatosult.²² Alapos okunk van annak feltételezésére, hogy az egyes sikerstratégiák választása nem független a roma csoport reprezentációjának módjától, melynek elemeit a korábbiak során részletesen tárgyaltuk. Ennek feltérképezésére azt az eljárást választottuk, hogy három komplex útmodellben mutatjuk be, hogy a társadalmi státusból kiindulva, a másságra vonatkozó általános és a romákra vonatkozó speciális attitűdökből hogyan keletkezhet diszkriminációra való hajlandóság, és mindez mennyire befolyásolja a válaszadók elképzeléseit a romák társadalmi beilleszkedéséről, a lehetséges sikerstratégiákról.

Első útmodellünkben azt mutatjuk be, hogy milyen kognitív előzményekre vezethető vissza az a fajta *mélyen konzervatív ihletesű és romaellenes* sikerstratégiai javallat, melynek lényege, hogy a romák segítsenek magukon, támaszkodjanak saját pszichológiai erőforrásaikra (lásd 2. ábra).

Az útmodell által tartogatott első meglepetés, hogy maga a modell igen kevésbé magyarázza azoknak a gondolkodásmódját, akik a belső erőforrásokat a siker *sine qua non*-jaként definiálják (a megmagyarázatlanul hagyott hányad 92%). A második meglepetés az, hogy a diszkriminációra való hajlandóság vagy annak elutasítása nem magyarázza ezt a sikerstratégiát. Ez azt jelenti, hogy a romák belső erőforrásaira apellálók között éppen úgy találunk olyanokat, akik a romákat készek diszkriminálni, mint olyanokat, akik ezt elutasítják. Az útmodell tanúsága szerint több, egymással ellentétes beállítódás is megférhet egymás mellett.²³

Először azokat az utakat vegyük sorra, amelyeknek végállomása a belső erőforrás mint lehetséges sikerstratégia elfogadása. Ezek az utak azokat az intoleráns nézetekeket rajzolják ki, amelyek pusztán a romák individuális erőfeszítéseire alapozzák társadalmi beilleszkedésüket. (A kiindulópontunk mindig a *magasabb társadalmi*

²² A felkínált sikerokok három faktorra illeszkedtek. A *maximum likelihood* faktorstuktúra a következő:

	Belső erőforrás	Asszimilációs stratégia	Integrációs stratégia
Akaraterő	0,67		
Szorgalom	0,80		
Tehetség	0,59		
Jó kapcsolatok		0,40	
A roma származás eltitkolása		0,52	
Szerencse		0,69	
A roma származás felvállalása			0,49
Segítőképző társadalmi környezet			0,61
A faktorok információtartalma (%)	18	12	8

A mért változók aggregálásakor „nagy” eredménynek számít, ha sikerül faktorelemzéssel látens struktúrát találni a változók mögött. A háromfaktoros modell illeszkedése jó (a khinégyszethez tartozó $P > 0,05$), és a nyolc változó mindegyikére igaz, hogy információtartalmából a faktorok elegendő nagyságút megőriznek (a kummunalitások mindegyike nagyobb 0,25-nél).

²³ A több, ellentétes társadalomlátás okozza azt, hogy végül is a belső erőforrásokra való támaszkodást mint a beilleszkedés lehetséges útját oly kevésbé sikerült a modellben megmagyaráznunk.

státus, így értelemszerűen az alacsony státusúakra az összefüggések fordítottan érvényesek.)

A magas státus önmagában nem garancia a toleráns álláspontra, hiszen a magas státusúak között olyanokat is találunk, akik a romák között magasra becslik a szegények arányát, bár megtanulták, hogy a negatív sztereotípiák hangoztatása nem *comme il faut*. A „jólneveltség” leplezi a szolidaritás hiányát, de a romák lehetséges felemelkedésének titkát a belső erőforrásokban látja. Egy másik út azokra jellemző, akik bár magas státusúak, és általában hajlanak a másság elfogadására, de a romák között viszonylag sok szegényt látnak, és elfogadják, hogy a romák beilleszkedése magukon a romákon múlik. Ennek az álláspontnak van egy szofisztikáltabb altípusa, amihez egy tagolatlanabb roma-társadalom-kép társul – sok szegény és kevés sikeres romával –, a romák szegénységét belső okokkal magyarázza, és ehhez negatív sztereotípiákat társít, a végállomás pedig a belső erőforrások fontosságának hangsúlyozása.

Mindhárom állásponthoz jól kimutatható egyfajta romaellenesség, hiszen miközben a válaszadók úgy vélik, hogy a romák szorgalommal, akaraterővel és tehetséggel beilleszkedhetnének a társadalomba, a társadalom felelősségét elutasítják. Különösen szélsőséges nézetrendszer sejlik fel mindazon utak mögött, amelyeknek egyik állomása, hogy a romák maguk felelősek szegénységükért. Ez az álláspont nem csupán „roma belügyként” kezeli a romák beilleszkedésének kérdését, hanem „genetikailag problémás” csoportként tekint a romákra, és reményt sem akar látni a romák beilleszkedésére.

Az útmodellből persze toleráns sémák is kibonthatók, hiszen vezetnek a belső erőforrások elutasításához is utak. Ezek egyik válfaja azon magasabb státusúak sajátja, akik sok szegényt látnak a romák között, és szegénységüket külső okokkal magyarázzák, elutasítják a romákat sújtó negatív sztereotípiákat, és így jutnak arra a következtetésre, hogy nem lehet csak a belső erőforrásokra apellálni. Ennek a toleráns nézőponthoz egy másik változata, amikor a magasabb státusúak a másság általános elfogadása mellett elutasítják a romákra vonatkozó negatív sztereotípiákat, és tagadják a belső erőforrások kizárólagosságát. Ezen utóbbi utat bonyolultabban is végigjárhatjuk: amikor a magasabb státussal együtt járó toleranciából a szegénység belső oktatásának elutasításán keresztül jutunk el a negatív sztereotípiák tagadásához, majd a belső erőforrásra alapozott sikerstratégia elutasításához.

A modellből kibontakozó kép tehát igen sokszínű és ellentmondásos. Mégis különös figyelmet kell szentelnünk a romák belső erőforrásaira apelláló nézetekre, mivel ezek igen gyakran és igen nagy hangsúllyal fordulnak elő a közbeszédben. Amikor azt halljuk, hogy a romák be tudnának illeszkedni a többségi világba, ha dolgoznának, ha tehetségesek lennének, és ha lenne akaraterjük, akkor ebben egyaránt fellelhető egy őszinte és toleráns nézőpont, amely szerint külső társadalmi segítség és egyéni erőfeszítés egyaránt szükséges ahhoz, hogy a romák integráns részét képezhessék a társadalomnak. Fellelhető azonban egy rendkívül intoleráns, kifejezetten ellenséges nézőpont is, mely a romákra vonatkozó sztereotípiákat kézpénznek veszi, a társadalmi szolidaritást elutasítja, és a romák egyéni felelősségét hangsúlyozva önmaga és a világ előtt is rejtegeti, hogy semmiféle szolidaritást nem érez a romákkal kapcsolatban.

A második lehetséges sikerstratégia az asszimiláció (lásd 3. ábra). A roma identitás megtagadását magába foglaló asszimilációs sikerstratégiában végződő útmodell

sokkal egyszerűbb szerkezetű és konzisztensebb, mint az előtte bemutatott modell, melynek végállomása a belső erőforrásokra hivatkozó stratégia volt. A különbség abban is megmutatkozik, hogy a modell magyarázó ereje – ahhoz képest, hogy vélekedésekről, értékekről van szó – magas (14%). A sémában rejlő egyik kisebbségrepresentációs struktúra a következő: a magas státusúak hajlanak a másság elfogadására, elutasítják a negatív sztereotípiákat, nem akarnak diszkriminálni, de hívei az asszimilációs stratégiának. Egy másik kognitív „út” az, amelyik a másság elfogadása mellett azonosul a romákat sújtó nagymértékű szegénység külső attribúcióival, miközben a negatív sztereotípiákat elutasítva vagy (ezt az állomást kihagyva) közvetlenül ellenáll a diszkriminációs késztetéseknek, és elfogadja az asszimilációt, mint a felemelkedés lehetséges útját. Ennek a gondolkodási sémának egy variánsát jelenti az az út, amely a másságot elfogadókat a romaszegénység belső okokkal való magyarázatának elutasításához vezet. Amikor a belső okok elutasítása párosul a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció elutasításával, akkor a végállomás megint csak az asszimilációs stratégia elfogadása. (Értelemszerűen ez a séma akkor is rekonstruálható, amikor alacsony státusúakról beszélünk, illetve amikor a belső oktatájdönítés elfogadásából kiinduló „utakat” tekintjük. Ez esetben a válaszadók hajlanak a negatív sztereotípiákra, és van bennük diszkriminációs hajlandóság is, és ennek megfelelően elutasítják az asszimilációs stratégiát.)

A következő gondolkodási séma a magas státustól és a másság általános elfogadásától indul. A sok szegény és kevés sikeres romát látó válaszadók közül a modell azoknak a gondolkodási struktúráját rajzolja ki, akiknél mindez azzal társul, hogy a romaszegénységet belső okokkal magyarázzák. Ha a belső attribúciók elfogadásához nem társul negatív érzelmi töltés, akkor az asszimilációt tekintik a válaszadók a felemelkedés lehetséges útjának. Ha viszont a belső oktatételezéshez negatív érzelmi töltés (negatív sztereotípiák, illetve diszkriminációs hajlandóság) is tartozik, akkor az asszimilációt is elutasítják.

Érdekes még néhány mondat erejéig a romaszegénység külső és belső attribúcióinak az asszimilációs sikerstratégiára kifejtett hatásánál elidőznünk. Ha valaki a romaszegénység mögött a társadalom felelősségét látja, akkor asszimilációpárti, függetlenül attól, hogy párosul-e ez a negatív érzelmi töltésű sztereotípiák és a diszkrimináció elutasításával. Tehát aki a társadalmi felelősséget hangsúlyozza, az így vagy úgy, a roma identitás feladását a sikeresség *sine qua non*-jának tekinti. Ha valaki a romákat önmagukat hibáztatja szegénységükért, akkor másként gondolkodik az asszimilációról, attól függően, hogy milyen az érzelmi viszonya a romákkal. Ha semleges, akkor asszimilációpárti, ha ellenséges, akkor asszimilációellenes.

Végül még egy sajátos séma bontható ki az útmodellből: asszimilációellenesség jellemzi azokat, akik a másság általános elfogadásának eszméjét vallják, miközben semmiféle markáns képpel²⁴ nem rendelkeznek a roma társadalomról, és semmiféle – az átlagostól eltérő – érzelmet nem mutatnak irántuk.

Hányféle dolgot jelenthet tehát az asszimiláció elfogadása vagy elutasítása? Ha valaki elfogadja a romák asszimilációját, emögött lehet egy szolidaritáson nyugvó

²⁴ Az útmodellben a kapcsolatok erősségét jelző béták *parciális* regressziós együtthatók. Ez azt jelenti, hogy a másság elfogadása úgy jár együtt az asszimiláció elutasításával, hogy ebből az együtt járásból minden közbülső változó hatása ki van szűrve.

világlátás (a romaszegénység külső attribúcióinak elfogadása és a negatív sztereotípiák, illetve a romák diszkriminációjának elutasítása), de lehet egy álságos nézőpont is, amely azt mondja, hogy a romák önmaguk felelősek saját sorsukért, és a siker útja csak az lehet, hogy olyanokká kell válniuk, mint a többségi társadalom tagjai.

Az asszimiláció elutasítása is két dolgot jelent. Az egyik egy multikulturális álláspont, mely oly komolyan veszi a másság általános elfogadását, és így szükségképpen elutasítja az asszimilációt. Az asszimiláció elutasítása azonban a társadalomból való kirekesztés szándékát is takarhatja: ha a romaszegénység mögött belső attribúciókat feltételező válaszadó negatív sztereotípiákban gondolkodik a romákról, és pártolja az ellenük irányuló diszkriminációt, akkor elutasítja az asszimilációt, és nem akarja őket befogadni a többségi társadalomba.

A harmadik lehetséges sikerstratégia a romák integrációját vallja (lásd 4. ábra). Az integrációs sikerstratégia romákra nézve pozitív irányultságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy emögött húzódik meg legerőteljesebben a romák elleni diszkrimináció elutasítása.

A magas státussal együtt járó általános tolerancia a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció erőteljes elutasításán keresztül vezet a romák integrációjának helyesléséhez. A külső attribúciók, azaz a társadalmi felelősség hangsúlyozása együtt jár az integráció elfogadásával, a belső oktételezés viszont – amely negatív sztereotípiákkal és a diszkrimináció elfogadásával párosul – integrációellenességet eredményez.

Az útmodell persze úgy is felépíthető, hogy nem a szegények aránybecsléséből vezet a nyíl a sikeres romák aránya felé, hanem éppen fordítva. Ebben az esetben az új modellben egy önmagát beteljesítő jóslat értelmezhető. Ha valaki úgy gondolja, hogy a romák között viszonylag magas a sikeresek aránya, akkor az integrációt véli a romák felemelkedéséhez vezető leghatékonyabb stratégiának. A válaszadók egy részének szemléletében a viszonylag sok sikeres roma képe összekapcsolódik a relatíve kevés szegény roma sorsának külső attribúciójával, de a válaszadók egy másik része függetlenül az attribúcióktól, a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció elutasításától, már magától a romasikeresség térnyerésének feltételezésétől közvetlenül eljut az integrációs stratégia elfogadásához.

Igérőünkhöz híven azokat az útmodelleket is megvizsgáltuk, amelyekben csak az objektív státusból kiindulva rekonstruáltuk a sikerstratégiákhoz vezető sémákat. Az objektív státus, amely a státussal való elégedettségtől függetlenül jelzi a hierarchiában elfoglalt helyet, kikapcsolja az elégedetlenségből fakadó frusztrációs elemet. Mivel az előző útmodellekben használt státusmérőszámban a szubjektív és objektív mozzanat egyaránt jelen van, nem meglepő, hogy az objektív státusból induló modellek szinte egy az egyben leképezték az eredeti útmodelleket. Egy figyelemre méltó változásról kell csak beszámolni, nevezetesen, hogy az objektív státus és a másság elfogadása közötti kapcsolat lazábbá vált (a regressziós béta 0,14-ről 0,11-re csökkent). Ez azt jelzi, hogy a társadalmi pozícióval való elégedettség – álljon is valaki a társadalmi hierarchia bármely posztján – valamelyest toleránsabbá tesz mindenfajta másság iránt, és így – a modellekben már jelzett utakon és módokon – a romákkal kapcsolatban általában befogadóbb attitűdöket eredményez.

Miközben útmodelljeink azt mutatják meg, hogy a közvélemény milyen gondolkodási sémákon keresztül juthat el a különféle roma sikerstratégiákhoz, sosem té-

veszthetjük szem elől, hogy a közvélemény nagy része cigányellenes. Könnyű dolgunk lett volna, ha azt a reprezentációs sémát akartuk volna felépíteni, amelynek végállomása a romák elleni diszkrimináció. Ha visszatekintünk útmodelljeinkre, és megállunk a diszkriminációnál, jól láthatjuk, hogy mennyire konzisztens az a minta, melynek közvetítésével az emberek az intoleranciától a negatív sztereotipizációra át eljutnak a diszkriminációhoz. (Egy ilyen útmodellnél „nincs mit szégyenkezni” a megmagyarázott hányadon, hiszen az a diszkrimináció esetében 47%!) Mi azonban nem azt akartuk megmutatni, hogy a romákkal kapcsolatos érzületek hogyan szerveződnek a távolságtartásból kiindulva az egyre intenzívebb elutasításon keresztül a diszkrimináció elfogadásáig, hanem azt, hogy még ilyen reménytelen helyzetből is vezethet út a megoldás felé.

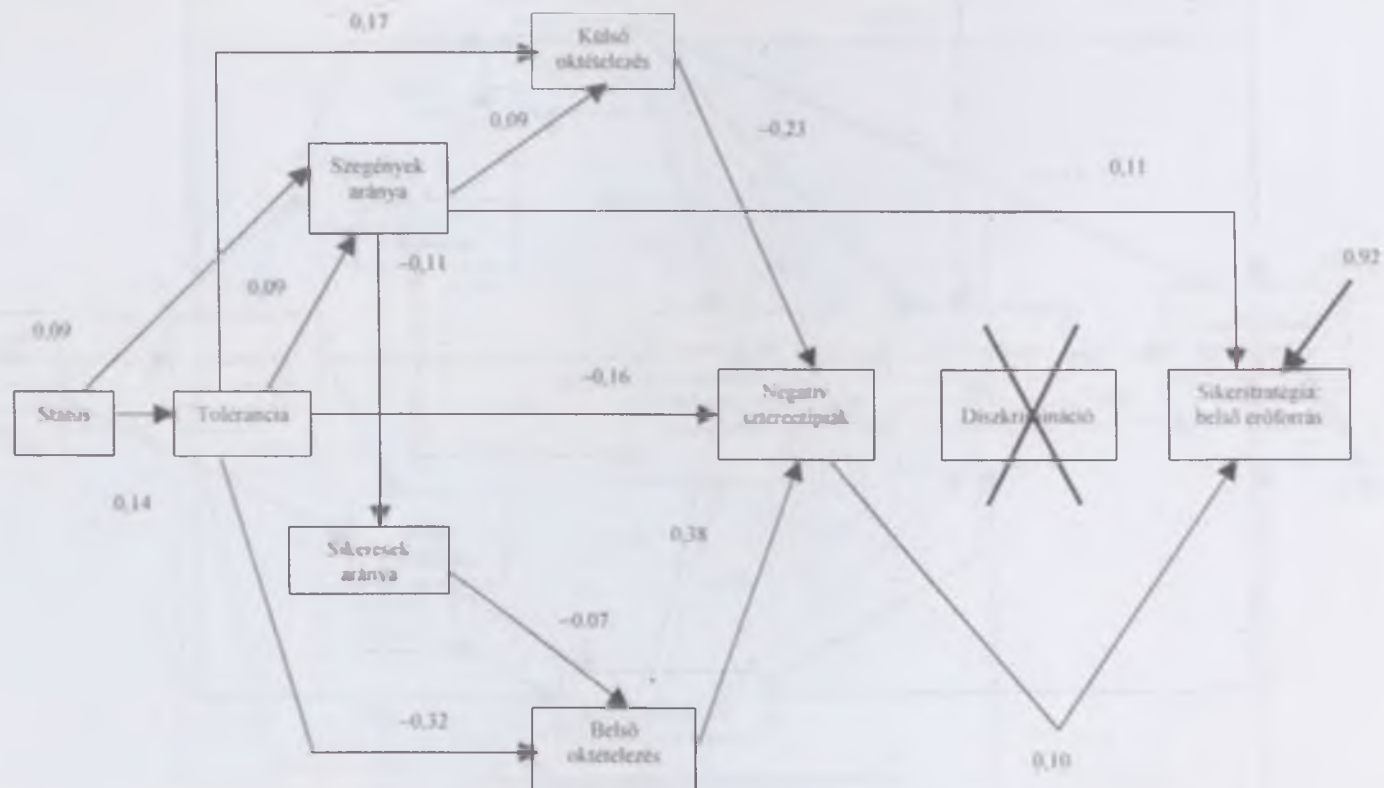
Következtetések

Az útmodellekből két következtetést ajánlunk mindazok figyelmébe, akik nem akarnak belenyugodni abba, hogy a magyar társadalom több százezer embert stigmatizál és kiközösít. Első következtetésünk szerint az általános toleranciaszint növekedése egyben a romákkal kapcsolatos ellenérzések csökkenését eredményezi. Az általános tolerancia nem csak az etnikai értelemben vett *outgroup* tagjaival kapcsolatosan mutatkozik meg. Magában foglalja a szociális deprivációra alapozott kategorizáció útján képzett, közkeletűen „szegénynek” nevezett csoportok tagjaival kapcsolatos megértő attitűdöt is. E következtetés megfontolása alapján egyértelműnek tűnik, hogy a romákkal szemben megnyilvánuló intolerancia akkor mérséklődne, ha nőne a társadalom általános toleranciája. E növekedésnek azonban kemény szociológiai korlátját látjuk abban, hogy az általános tolerancia kialakulása csak a társadalom kisebb részére jellemző. Ez a társadalmi szegmens ráadásul szociológiailag nehezen körülhatárolható akár az életkor, akár az iskolai végzettség, akár a vagyoni helyzet szerint. Mindez azt jelzi, hogy a társadalomban az általános tolerancia növekedését még olyan illuzórikus célok megvalósítása esetén is kevésbé remélhetjük, mint az általános kulturális-iskolázottsági színvonal emelkedése vagy az életkörülmények javulása.

Második következtetésünk arra vonatkozik, hogy a társadalom többségében élő negatív színezetű romakép falán jelentős rés üthető, amennyiben a romakategorizáció és a siker közötti komplementer viszony megszűnik a közgondolkodásban. Ennek elősegítése elsősorban a tömegkommunikáció feladata. Más országokban, más kisebbségekre vonatkozó tömegkommunikációs reprezentáció kapcsán is tapasztalták a kutatók, hogy a siker kontextusa jótékonyan gyengíti a kisebbség és deviancia között eleve meglévő illuzórikus korreláció erejét. A sikerpercepció azonban kétélű fegyver a romaellenesség elleni harcban. Akkor sem lehetünk biztosak a tolerancia jótékony hatásaiban, ha a roma kategória és a siker már nem két egymást kizáró fogalom az emberek fejében. Hiszen ha a siker- attribúció nem párosul a társadalmi segítőkészséggel, az emancipációs közpolitikai elgondolások támogatásával, akkor a sikeres roma személyekkel való tényleges vagy mediált találkozás a „kivétel erősíti a szabályt” típusú következtetést szüli, rosszabb esetben a sikert a bűnöző életmóddal kapcsolja össze, ami tovább mélyíti az amúgy is meglévő intoleranciát, társadalmi megkülönböztetést, és elvezet az etnikai diszkriminációhoz és rasszizmushoz.

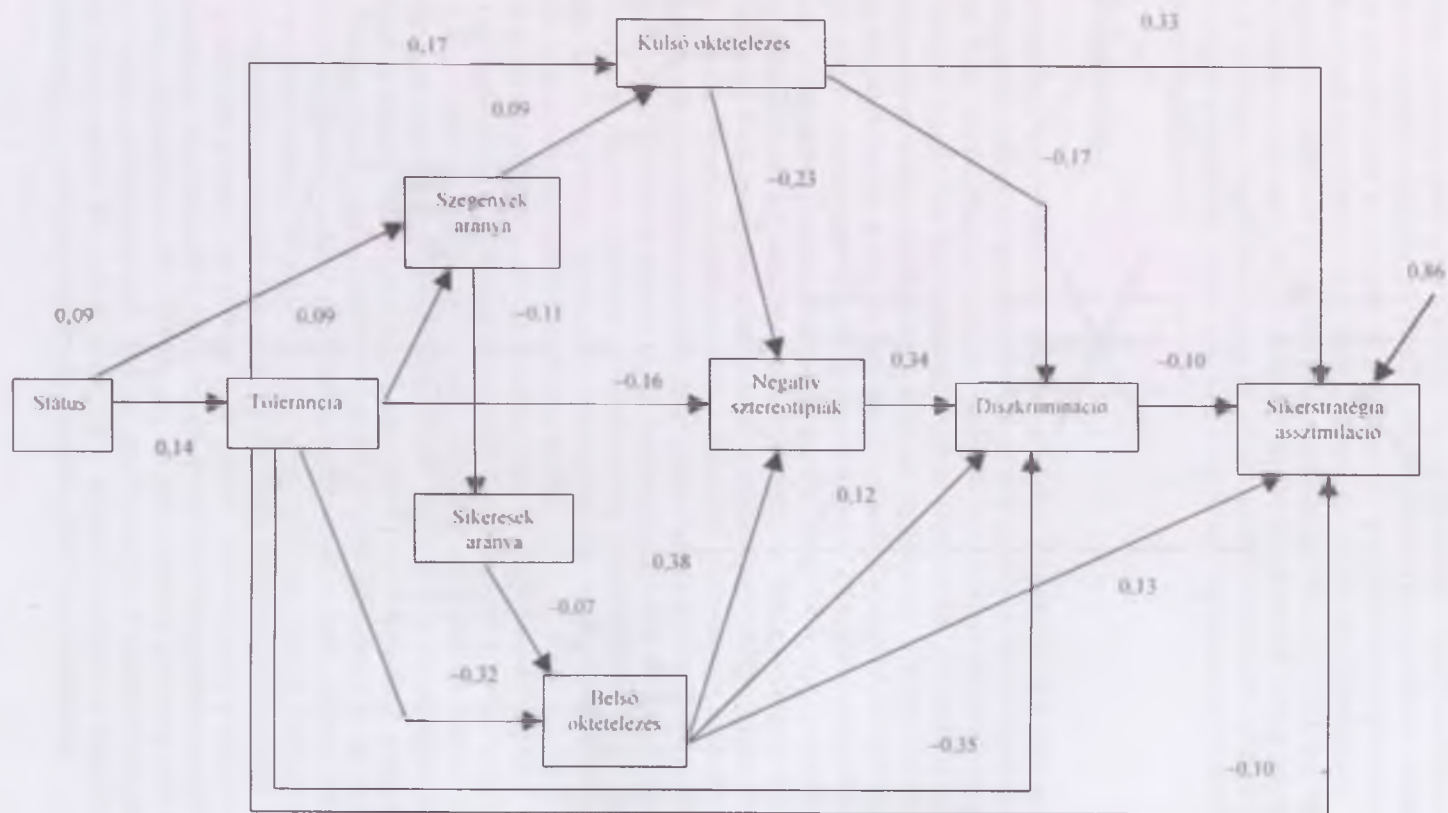
2. ábra

A belső erőforrásokhoz mint sikerstratégiához vezető út

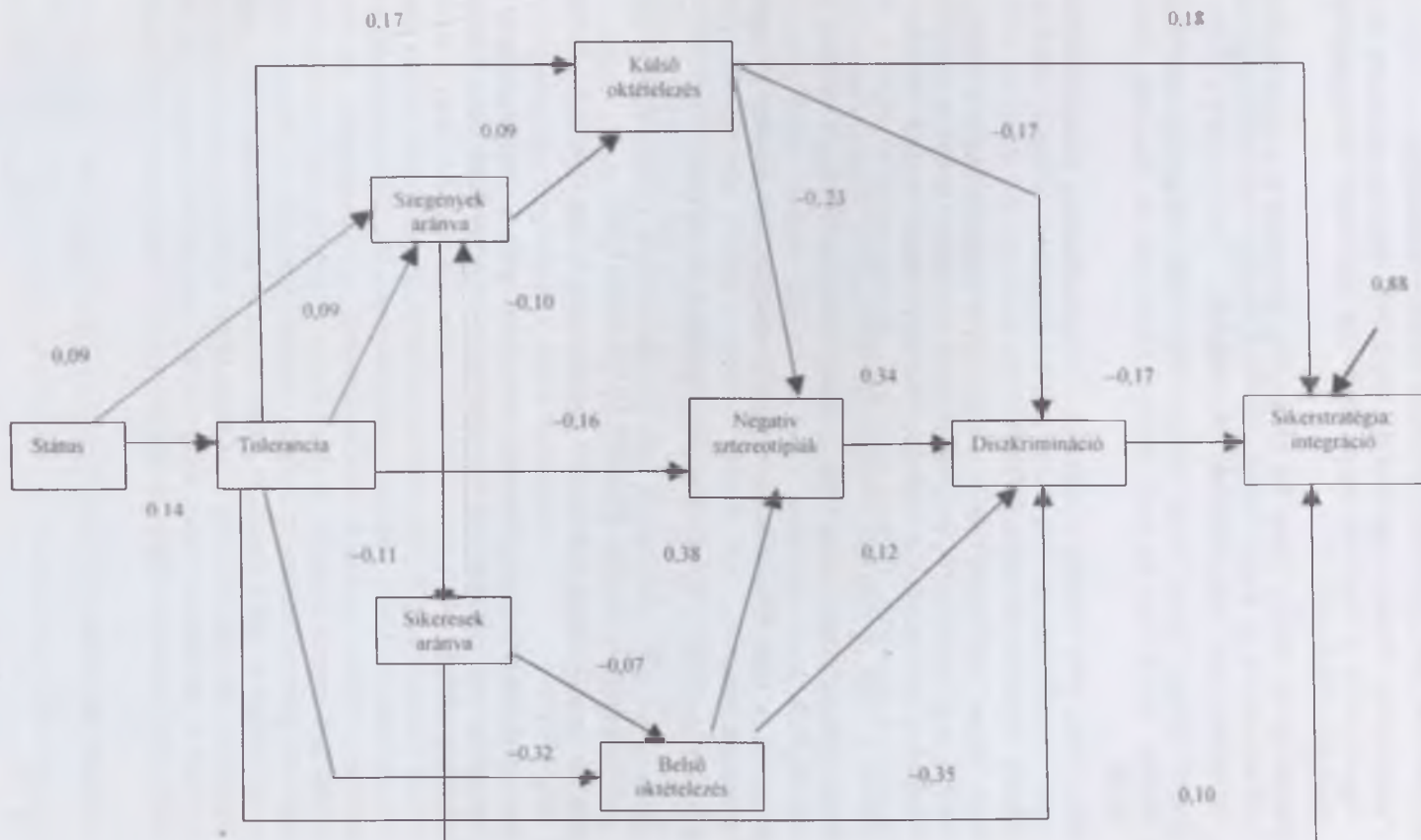
3. ábra

Az asszimilációhoz mint sikerstratégiához vezető út

4. ábra

Az integrációhoz mint sikerstratégiahoz vezető út

Irodalom

- Allport, G. W. 1977. *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária 1997. Szertelen módszerek. In: *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–172.
- Csepeli György–Fábián Zoltán–Sik Endre 1998. Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovics György (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Társki, 458–489.
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária 2000. *Grappling with National Identity. How Nations See Each Others in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Erős Ferenc 1998. Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 237–245.
- Fábián Zoltán–Erős Ferenc 1996. Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In: Erős Ferenc (szerk.) *Azonosság és különбözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana, 182–200.
- Geilner, E. 1984. *Nations and Nationalism*. London: Blackwell
- Havas Gábor–Kemény István 1996. A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, (3): 3–20.
- Horowitz, D. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press
- Kolosi Tamás 2000. *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris Kiadó
- Örkény Antal 1997. *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest: Új Mandátum Kiadó
- Örkény Antal–Székelyi Mária 1999. Igazságosság és társadalomkép. *Századvég*, (tél): 87–113.
- Postma, K. 1996. *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of State Socialism and its Impact on Prejudice against Gypsies and Jews*. Groningen: Rijksuniversiteit

Gazsó Ferenc

TÁRSADALMI PERCEPCIÓK ÉS PÁRTPREFERENCIÁK A FALUSI LAKOSSÁG KÖRÉBEN

Bevezetés

Az alább következő írás egy olyan nagyobb terjedelmű tanulmány egyik fejezete, amely kifejezetten a falun élő választóközönség szociológiai jellegzetességeit, a falusi lakosság politikai orientációit, pártokhoz való viszonyát, továbbá a politikai információszerzés és információfeldolgozás aspektusait kívánta behatóbban megismerni. A főként másodelemzésekre, továbbá az Országos Választási Irodánál regisztrált teljes adatbázis módszeres feldolgozására, valamint a Szonda Ipsos 1999, illetve 2000. év végén elvégzett, 3000 főre kiterjedő reprezentatív felvételének falusi adatbázisára épülő elemzés áttekinti a falusi népességet jellemző politikai-ideológiai orientációk alapvető vonásait, a pártpreferenciák alakulását az 1994-es és 1998-as választásokon, továbbá a parlamenti pártok falusi szavazóbázisainak némely szociológiai-ideológiai és politikai jellegzetességét. Mindeközben a tanulmány feldolgoz olyan témaköröket is, mint például a falusi választók társadalmi közérzete, a közeli jövővel összefüggő pesszimisztikus vagy optimisztikus várakozások, továbbá a rendszerváltozás eddigi menetének és hatásainak szubjektív érzékelése, közelebbről az a kérdés, hogy a falusi lakosság milyen mértékben minősíti magát a rendszertranszformáció nyertesének, illetve vesztesének.

A hazai társadalomkutatásban a falu–város dimenziót a pártpreferenciákat erőteljesen differenciáló háttérváltozóként értelmezik, sőt, a kutatók egy részének felfogása szerint a falusi település egyenesen objektív szociokulturális jellegzetességeket hordozó és ilyen értelemben a politikai mezőt törésvonal jelleggel megosztó faktor.¹ E felfogás szerint tehát a falu a csoportminőségű politikai artikuláció háttértényezője, melynek jellegzetességei az ideológiai-politikai tagoltság, továbbá a politikai szocializációs minták szféráiban is megjelennek, ily módon a magyar falut sajátos politikai szemlélet és társadalmi orientáció jellemzi. A politikai tagoltság eme sajátosságai a pártpreferenciákban is leképeződnek, és ezáltal a falu közegében az ország egészétől elütő pártpolitikai erőter alakul ki. A pártok erőpozíciója és szavazategyűjtő esélye egyaránt másképpen differenciálódik, mint a városokban. A falusi lakosság politikai orientációinak és pártpreferenciáinak sajátos szerkezete tehát a párt-

¹ Körösnéyi András 1996. Nomenklatúra és vallás. Törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, (1).

rendszer egészének erőfolyamatait befolyásolja. Vita tárgyát képezheti azonban, hogy ez a befolyásoló szerep marginális-e avagy éppenséggel meghatározó jellegű a hatalmi pozíciók elérése, megtartása vagy elvesztése szempontjából. A kérdés megválaszolásához akkor juthatunk közelebb, ha részletesen feldolgozzuk a pártpolitikai erőter egészében azt a hatást és befolyást, amit a sajátos falusi választói viselkedés számlájára írhatunk.

Az ilyen célokat követő elemzés végső konklúziója az lehet, hogy a települési dimenzióra épülő politikai tagoltság, közelebbről pedig a pártpolitikai erőter falusi szerkezete a pártok erőviszonyait és a hatalmi-kormányzati esélyeket egyaránt erőteljesen differenciálja. Semmiképpen nem marginális hatásról van szó, hanem olyan településkötött politikai minőségről, ami a társadalom történeti makroszerkezetébe ágyazódik, ennél fogva a politikai tagoltság szempontjából egyértelműen relevánsnak tekinthető, és amely tartósan és erőteljesen formálja a pártpolitikai erőter egészének történéseit. Ezzel a szerkezeti karakterrel függ össze többek között az a sokszorosan tesztelt empirikus tapasztalat is, hogy az MSZP relatíve gyengén beágyazott a falu társadalmába, mobilizáló teljesítménye és szavazatszerző esélye szignifikánsan elmarad saját országos teljesítményétől. Ez a megállapítás nem szituatív jellegű. Az eddigi választások, illetve a folyamatos empirikus szondázások eredményeinek áttekintése világosan jelzi, hogy a hazai településszerkezetben a Szocialista Párt számára a falu a leginkább problematikus társadalmi közeg, ami az empirikus következményeket tekintve abban fejeződik ki, hogy támogatottsága a falu világában konzekvensen és szisztematikusan elmarad saját globális mintaátlagától.² Ezt az összefüggést az alábbi táblázat adatai alapján részletesebben is szemügyre vehetjük.

² Ez a jellegzetesség e pillanatban (2001 szeptemberében) is erőteljesen érvényesül. Az MSZP a teljes választói sokaság körében élvezett mintegy 26 százalékpontnyi támogatottsággal szemben a falusi szavazók csoportjában csupán 18 százalékpontnyi szavazatra számíthatna.

1. táblázat

A parlamenti pártok támogatottsága településtípusok szerint az 1994. és az 1998. évi parlamenti választásokon (százalékban)

Települések a lakosság száma szerint	MSZP		Fidesz		FKgP		SZDSZ		MDF		MIÉP	
	1994	1998	1994	1998	1994	1998	1994	1998	1994	1998	1994	1998
– 500 fő	26,3	28,2	7,6	27,6	15,3	21,4	14,5	5,1	12,8	2,9	0,5	3,1
501–1000 fő	29,6	30,7	6,9	29,1	13,1	18,9	15,4	4,8	12,3	2,7	0,6	3,3
1001–2000 fő	30,7	31,7	7,1	28,9	12,4	18,2	16,5	5,2	11,1	2,4	0,7	3,7
2001–5000 fő	30,8	32,0	6,7	28,8	11,8	17,5	17,7	5,7	11,5	2,7	1,1	4,3
5001–10000 fő	31,8	33,2	7,1	29,3	10,9	15,9	18,5	6,0	11,1	2,9	1,1	4,8
10001–50000 fő	33,9	33,2	7,1	29,4	8,6	13,2	20,8	7,7	10,2	2,8	1,3	5,2
50001–	34,3	34,9	7,8	33,6	7,2	9,3	22,4	7,6	10,8	2,1	1,2	4,9
Budapest	35,1	33,1	6,1	26,5	4,6	8,5	20,7	11,0	14,9	3,6	3,6	8,8
Listás eredmény	32,99	32,92	7,02	29,5	8,82	13,15	19,74	7,57	11,7	2,8	1,59	5,5

Forrás: Az Országos Választási Iroda adatainak másodfeldolgozása.

A falu azonban semmiképpen nem homogén közeg a pártpreferenciák szempontjából. Valójában a pártok szavazategyűjtő esélyei sajátos földrajzi sávok szerint differenciálódnak, s ezekben a sávokban gyenge, közepes vagy éppenséggel erős szavazategyűjtő potenciálok sűrűsödnek. A szóródás akár rendkívülinek is mondható, hiszen például az MSZP a legutóbbi választásokon a községek egy részében alig tíz százalékot meghaladó támogatottságot élvezett, míg a másik póluson az urnához járulók közel negyven százaléka támogatta.

Ha a két legutóbbi választás listás eredményeit földrajzi sávok szerint tipizáljuk, kirajzolódnak azok a falusi övezetek, ahol az egyes pártok az átlagosnál nagyobb, illetve kisebb szavazategyűjtő potenciállal rendelkeznek. Az Országos Választási Iroda adatbázisának feldolgozása alapján összefoglalóan a következők állapíthatók meg.

1. Az utóbbi választáson a községek mintegy egyötödében az MSZP támogatottsága meghaladta saját mintaátlagát. Ugyanakkor ezekben a földrajzi sávokban a kisgazdapárt is igen erős volt, a Fidesz viszont gyenge, de a két kormánypárt együttes támogatottsága szignifikánsan meghaladta a szocialistákét. Ezek a falvak az Alföld egy részén, továbbá Somogy és Baranya déli részén találhatók.
2. A falvak mintegy háromtizedében a legnagyobb támogatottságot a Fidesz élvezte, a szocialisták pedig valamivel elmaradtak saját mintaátlaguktól, s ugyanez jellemző az FKgP-re is, de a két kormánypárt túlsúlya egyértelmű volt. Az idetartozó községek elsősorban a Dunántúl északnyugati régióiban találhatók.
3. A falvak harmadik csoportjában (Kiskunság, Csongrád megye) az MSZP támogatottsága 6-7 százalékponttal kisebb volt saját mintaátlagánál, a Fidesz általában felülreprezentált volt, az FKgP pedig kiugróan magas (18–21 százalékpontos) támogatottságot élvezett. A csoportba tartozó települések az említett két földrajzi tájon túl Zala megye egyes részein találhatók.

Hogy a pártpreferenciák település-földrajzi sávok szerinti erőteljes differenciálódása milyen okokra vezethető vissza, azt releváns empirikus adatbázis alapján jelenleg nem lehetséges elemezni. E pillanatban nyitottnak tekinthető az a kérdés is, hogy milyen makrotársadalmi, politikai, demográfiai és történeti okok magyarázzák a pártpreferenciák földrajzi sávok szerinti differenciálódását a falusi társadalomban.

Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy a falusi politikai mező nemigen rendezhető olyan szokásos régiófelosztási kategóriákba, mint például Kelet-Magyarország, Északkelet-Magyarország, Közép-Dunántúl stb. A helyzet ugyanis az, hogy az említett úgynevezett regionális felosztás politikai értelemben is azonos település-sávba tartozónak minősít olyan falvakat vagy bokortelepüléseket, melyeknek pártpreferencia-mintázatai gyökeresen különböznek. Valójában a politikai tagoltságnak nincs az említett régiók szerinti mintázata, s egy-egy ilyen régióban a pártpreferenciák diffúz módon szóródnak. Az elmondottak nem úgy értelmezendők, hogy a települések földrajzi fekvése és a pártpreferenciák között semmiféle szignifikáns kapcsolat nem tesztelhető. Mindössze arról van szó, hogy a politikai preferenciák és a földrajzi településsávok nem régiók szerint, hanem más indikátorok mentén kapcsolódnak egybe. A település földrajzi elhelyezkedése természetesen strukturális tartalmakkal is telítődhet, a politikai mintázatok azonban többfélék lehetnek, akár az úgynevezett településbokor határain belül is.

A lényeg az, hogy a pártok támogatottsága a falu településszerkezetében rendkívül variábilis, szélsőséges határok között mozog. Az aggregát kép azonban sajátos mintázatokat is kirajzol, melyeknek egyik alapvető jellegzetessége, hogy az MSZP összességében diszpreferált a falvak többségében, továbbá sehol nincs jelentős szavazategyűjtő erővel rendelkező potenciális partnere, következésképp az ellenoldali erők statisztikai túlsúlya egyértelmű, ami azonban csak akkor érvényesül, ha a riválisok erőpotenciálja összeadódik, s ezáltal alapvetően befolyásolja a választások kimenetelét, miként azt a legutóbbi parlamenti választásokon tapasztalhattuk.³ Ha viszont az említett integráció nem következik be, és a rivális aktorokkal külön-külön kell megküzdeni, akkor az MSZP erőfölénye érvényesül, és mandátumtöbbséget eredményezhet.

Ezek után vegyük szemügyre a falusi társadalom makrotagoltságának és a falusi választók társadalmi percepcióinak pártpreferenciákat befolyásoló hatásait.

Társadalmi tagoltság és pártpreferenciák

A falusi társadalom makroszerkezetének beható elemzése nem tartozik a mostani tanulmány feladatai közé. Bizonyos azonban, hogy a társadalom osztály- és rétegszerkezete befolyásolja a pártokhoz való viszonyt és a szavazóbázisok szociológiai

³ A pártpreferencia-szondázások friss adatai szerint a listás versenyt jelenleg egyértelműen a Fidesz vezeti. Előnye mintegy 6 százalékpontra tehető a rivális MSZP-vel szemben. A Szonda Ipsos havonta ismétlődő, 1000 fős mintán elvégzett reprezentatív felvétele szerint 2001 első felében az MSZP támogatottsága a falusi választók teljes sokasága körében 17–19 százalékpontra tehető, míg a domináns kormánypárt az év elején mért 19 százalékpontnyi támogatottságát mintegy 23 pontra növelte, és az utóbbi hónapokban ezen a szinten stabilizálta.

karakterét. Bár a hazai kutatások a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely és a pártpreferenciák között rendre gyenge összefüggést teszteltek, s úgy találták, hogy a társadalmi státusz és a pártválasztás között nem tételezhető fel közvetlen megfelelés, bizonyos, hogy az egyének társadalmi státuszának különböző metszetei valaminő hatást gyakorolnak az állampolgárok pártokhoz fűződő viszonyára. Nem arról van szó, hogy okvetlenül rétegspecifikus választói bázisok alakulnak ki, de a társadalmi tagoltság valamilyen módon mindenkor befolyásolja a pártokhoz való viszonyt.

A hazai empirikus kutatások eredményei alapján egyértelmű, hogy a falusi társadalmat sajátos rétegszerkezet jellemzi. Mindezt az empirikus felvételekben szokásosan alkalmazott szociodemográfiai paraméterek szerinti csoportszerkezet is igen jól érzékelteti.

2. táblázat

A falusi társadalom rétegződése az ország egészét jellemző csoporttagoltsággal összevetve (százalékban)

<i>Társadalmi csoportok</i>	<i>Falusi minta N=1109</i>	<i>Országos minta N=3000</i>
<i>1. Életkori csoportok</i>		
18–24 év	13,2	14,4
25–34 év	18,7	18,5
35–44 év	16,8	16,4
45–60 év	25,3	26,9
60– év	25,9	23,8
<i>2. Iskolázottság</i>		
Befejezetlen általános iskola	21,8	14,4
Nyolc általános	35,9	30,5
Szakmunkásképző	23,0	20,6
Érettségi	15,1	24,5
Felsőfok	4,2	10,6
<i>3. Társadalmi rétegek</i>		
Vezetők	3,2	7,7
Beosztott értelmiségiek	2,9	5,9
Egyéb szellemi dolgozók	6,4	4,4
Vállalkozók, kisiparosok, kiskereskedők	4,7	10,4
Szakképzett fizikaiak	21,2	21,9
Szakképzetlen fizikaiak	50,0	42,2
Munkanélküliek	9,0	7,1
Nyugdíjasok	38,0	33,3
<i>4. Társadalmi önbesorolás</i>		
Alsó osztály	15,9	14,2
Munkásosztály	46,3	35,4
Alsőközéposztály	19,7	23,6
Középosztály	17,9	25,5
Felsőközéposztály	0,3	1,3

Forrás: Szonda Ipsos 1999. és 2000. évi országos reprezentatív felvételének másodfeldolgozása.

A közölt adatok mindenekelőtt arra vetnek fényt, hogy a falu társadalmi tagoltságának mintázata szignifikánsan eltér az ország lakosságának egészét jellemző képtől. Az alapvető különbségek a következők:

1. A falun élő választóközönség csaknem hattizede alacsony iskolázottságú, nem rendelkezik semmiféle olyan szakképzettséggel, tudástökével, amit viszonylag stabil, elfogadható megélhetést biztosító pozícióra, munkahelyre lehetne váltani. A nagyon alacsony iskolázottság elsősorban a nyugdíjas kohorszokat jellemzi. Azonban iskolázatlan és szakképzetlen a 18–60 éves munkaképes korú lakosság közel egyharmada is. Megbízható ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező munkaképes korú falusi népesség 40 százaléka egyszerűen kiszorult mindenfajta munkaerőpiacról. Összességében pedig jelenleg a felnőtt falusi népesség 38 százalékának van folyamatos foglalkoztatást biztosító munkahelye. (Ez az arány országosan 52%.)
2. A társadalmi réteghelyzetet tekintve minden második falusi ember tanulatlan fizikai munkás, aki szubjektíve is a társadalom leszakadó alsó rétegeibe sorolja magát. Léthelyzetük, életminőségük és társadalmi kilátásaik alapján alsó osztályi, munkásosztályi státuszt érzékelnek. Ők a rendszerváltozás nagy vesztesei, s az elmúlt évtized egészét saját életfeltételeik alakulása szempontjából úgy ítélik meg, hogy kifejezetten negatív folyamatok zajlottak le. A szóban forgó csoport-hoz tartozóknak mindössze 1,6 százaléka vélekedik úgy, hogy valamit profitálni tudott a társadalmi átalakulás eddigi folyamataiból.
3. A falu tehát olyan strukturális környezet, ahol a társadalmi átalakulás ellentmondásai és negatív kísérőjelenségei sajátosan sűrűsödnek, sőt, számos településen extrém módon halmozódnak. Ezzel függ össze, hogy a középosztályi státuszt érzékelők aránya még az egyébként szerény országos átlagtól is szignifikánsan elmarad. Valójában a magyar falu esetében nem a sokszor emlegetett kétharmad-egyharmados, hanem a négyötöd-egyötödös társadalomszerkezetről van szó, ami persze nem úgy értendő, hogy a falusi társadalom rétegszerkezete nem sokosztatú, hanem valamiféle dichotómia jellemzi. Nyilvánvalóan sokféle-képpen tagolt társadalomszerkezetről van szó a falu esetében is. A társadalmi integrációból kiszorult, mindenféle konvertálható javakat nélkülöző társadalmi csoportok aránya azonban extrém módon magas, miközben az olyan új társadalmi rétegek, mint például a vállalkozók, az önfoglalkoztatók, a kisiparosok-kiskereskedők igen szerény mértékben tudtak gyökeret eresztetni és stabilizálni státuszukat. Hasonlóképp szűkös a beosztott értelmiség befogadóképessége is, ami a falvak jelentős részében túlnyomóan a tanítói-tanári munkát végzőkre korlátozódik. Voltaképpen nincs társadalmi húzóerő a falu világában. Nincs olyan jelentős számú társadalmi csoport, amely a rendszerváltozásban a társadalmi dinamikát, a modernizációt és egyúttal magát a rendszerstabilitást reprezentálná és képviselné.

A vizsgálandó kérdés témánk szempontjából elsősorban az, hogy a fentiekben elnagyoltan vázolt strukturális állapotok miképpen befolyásolják a falusi lakosság politikai közérzetét, orientációit és pártpreferenciáit. Ezúttal elsőként a szocioökonómiai státusz és a pártpreferenciák összefüggését vesszük szemügyre. A körvonalazott struktúrák alapján megalapozottnak tűnhetne az a feltételezés, hogy a pártok többségének szavazatszerző esélyeit eleve kedvezőtlenül befolyásolja a falut jellemző társadalomszerkezet. Hiszen közismert, hogy az MSZP – csakúgy, mint a rivális

Fidesz és még jó néhány más párt – elsősorban a jobban iskolázott, szakképzett és viszonylag konszolidált státusszal rendelkező választói csoportok körében számíthat nagyobb támogatottságra. Következésképp az alsó osztály túlsúlya, a munkaerőpiacról kiszorultak nagy száma és a folytonos egzisztenciális bizonytalanság olyan szociális terepet jelent, ami önmagában is megnehezíti a pártok többsége számára a falusi választók bizalmának elnyerését.

A vázolt strukturális körülményekből egyenes magyarázat következhetne azt illetően is, hogy például az MSZP szavazói támogatottsága miért marad el saját országos mintaátlagától a szóban forgó választói környezetben. Ez a magyarázat azonban csak akkor lenne helytálló, ha a falusi társadalmi tagoltság mentén az országos-hoz hasonló trendek érvényesülnének a pártpreferenciák szóródásában. A kérdés tehát az, hogy a makrotagultság és a pártpreferenciák összefüggésében az országos trend érvényesül-e, avagy a szocioökonómiai státusz mentén képződő falusi választói csoportok pártorientációi az országos trendtől elütően alakulnak. Az összefüggést az alább következő táblázat-érzékelteni.

3. táblázat

Az MSZP, a Fidesz–MPP és az FKgP támogatottsága a falusi választók különböző csoportjaiban 1999 végén (globális támogatottság százalékban)

N=1109

Társadalmi csoportok	MSZP	Fidesz–MPP	FKgP	Nincs preferált párt
<i>1. Életkori csoportok</i>				
18–24 év	12,4	30,6	7,4	39,4
25–34 év	15,8	31,7	6,2	38,4
35–44 év	26,8	27,4	4,3	32,7
45–60 év	34,2	14,6	10,0	35,7
60+ év	24,3	11,8	10,7	48,2
<i>2. Iskolázottság</i>				
Befejezetlen általános iskola	26,9	10,3	13,9	45,1
Nyolc általános	24,4	16,4	9,7	40,9
Szaktanulmányképző	21,9	27,8	7,0	35,6
Érettségi	25,7	28,4	6,5	33,5
Felsőfok	19,7	27,6	4,2	27,6
<i>3. Társadalmi rétegek</i>				
Vezetők	37,1	37,1	2,8	17,1
Beosztott értelmiségiek	19,0	28,5	0,4	38,0
Kisiparosok, kiskereskedők	20,5	23,5	11,7	38,2
Szaktanulmányosok	26,3	23,4	7,6	35,3
Betanított munkások	27,2	17,8	10,5	37,8
Segédmunkások	24,4	13,6	7,5	47,4
Munkanélküliek	20,9	23,4	6,0	37,3
Nyugdíjasok	31,5	16,0	7,9	38,7
<i>4. Társadalmi önbesorolás</i>				
Alsó osztály	17,9	17,3	10,4	51,4
Munkásosztály	27,6	15,7	9,1	42,7
Alsóközéposztály	25,2	24,2	5,6	35,9
Középosztály	23,7	38,6	7,2	22,1
<i>Átlagok</i>	24,0	22,5	8,6	39,7

Forrás: A Szonda Ipsos 1999 végén lefolytatott reprezentatív felvételének adatbázisa.

A falu generációs szerkezete az országos trendeknek megfelelően befolyásolja a pártpreferenciák alakulását. Az MSZP a 34 évnél fiatalabbak körében igen erőteljesen, az országos átlagot is meghaladó mértékben diszpreferált, a középgenerációk körében azonban a Fidesszel azonos támogatottságot élvez, illetve az 50 éven felüliek körében elsöprő támogatási fölényt birtokol. Érdeemes felfigyelni arra, hogy az FKgP a falusi fiatalok körében jóval kevésbé diszpreferált, mint az ország egészét jellemző mintában. A 35 éven aluliak körében például az említett párt országos támogatottsága a felvétel időpontjában mindössze 4 százalékpont volt, a falusi fiatalok körében azonban ez az arány elérte a 7 százalékot. Az életkori tagoltság mentén nem fedezhetők fel markáns falusi specifikumok a pártpreferenciák alakulásában, a trendek az egész választói sokaságot jellemző megoszlásokhoz igazodnak. Bizonyos különbség a támogatottság mértékében van, nevezetesen abban, hogy a Szocialista Párt a két első életkori csoportban, a Fidesz pedig az 50 évnél idősebbek körében kisebb támogatottságot élvez, mint országosan.

Az iskolázottsági csoportok pártpreferenciái némi meglepetéssel szolgáltak. Először is megállapítható, hogy az MSZP az alacsony iskolázottságú választói csoportokban falusi mintaátlagának megfelelő, illetve azt némiképp meghaladó támogatottságot élvezett, míg az országos mintában a szóban forgó két csoport körében egyértelműen és folyamatosan alulreprezentált. A Fidesz esetében voltaképpen fordított helyzetet érzékeltünk. Az alacsony iskolázottságú falusi választók 5-6 százalékponttal kisebb mértékben támogatták a kormánypártot, mint az országos minta egészében. Ezek az adatok határozottan arra engednek következtetni, hogy az MSZP esetében a falusi választók körében nem érvényesül az alacsony társadalmi státuszú választói csoportokra jellemző diszpreferencia.

A fenti tapasztalattal egybeesnek a társadalmi rétegződés mentén megfigyelhető preferenciális jellegzetességek is. Szembetűnő, hogy a falusi kékgallérosok egyik csoportja sem diszpreferálta a szocialistákat. Ezzel szemben a Fidesz a falusi kékgallérosok különböző csoportjaiban 4–7 százalékkal alacsonyabb támogatottságot élvezett, mint az országos mintában. Ugyanakkor egyenesen meglepő, hogy a beosztott értelmiségiek csoportja konzekvensen diszpreferálta a Szocialista Pártot, és az országos mintában mért csaknem 34 százalékos támogatottsággal szemben a falun élő értelmiségieknek mindössze 19 százaléka szimpatizált a szocialistákkal. Hasonlóképp mérsékelt volt a támogatottság a kisiparosok és kiskereskedők körében is. Ezzel szemben a beosztott értelmiségiek körében a Fidesz csaknem 29 százalékpontos támogatottságot élvezett a falvakban, míg ez az arány az országos mintában akkortájt 16,5 százalékot tett ki. Igen magas támogatottságot élvezett az említett párt a falvakban jelentős választói csoportot képező munkanélküliek körében is.

Ami a szubjektív társadalomszerkezetet illeti, az alsó osztályhoz tartozók mindkét nagy pártot jelentős mértékben diszpreferálják, és e tekintetben nem mutatkozik különbség. Az önmagukat a munkásosztályba sorolók hatalmas tábora körében azonban az MSZP kitüntetetten magas támogatottságot élvezett, míg a Fidesz mélyen

falusi mintaátlagára alatt szerepelt. A középosztály ugyanakkor a falvakban főként a Fidesz felé fordult.⁴

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a falusi társadalom sajátos tagoltsága, az alsó osztályi státusz dominanciája nem jelent egyértelműen kedvezőtlen helyzetet a Szocialista Párt számára. Következésképp az országostól eltérő, alacsonyabb falusi támogatottság nem a falu sajátos társadalomszerkezetével, hanem más faktorokkal függ össze. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy az MSZP szavazóbázisa a falu társadalmában elsősorban az alsó osztály és az alsóközéposztály. Ezzel szemben a Fidesz a középrétegekre, illetve az alsó középrétegre támaszkodik. A szavazóbázisok összetételének ilyen karaktere a két párt esetében nem mindenben kompatibilis az országos mintákban megfigyelttel. A különbség az, hogy országosan mindkét nagy párt támogatottsága a társadalmi hierarchián felfelé haladva növekszik, míg a falu társadalmában a szocialisták az alsó osztály rétegeiben jelentős, számos esetben a mintaátlagot meghaladó támogatásra tettek szert. Kivéve a legrosszabb helyzetű falusi csoportokat, a munkaerőpiacról jórészt kiszorult alsó osztályhoz tartozókat, tehát a munkanélkülieket, a legrosszabbul iskolázottakat, vagyis azokat, akik az úgynevezett *underclass* reménytelen helyzetű csoportjához tartoznak. Ez a társadalmi csoport valamennyi párttól elfordult, és egyelőre nincs is a pártoknak esélye arra, hogy a társadalom peremére szorult és integrációra képtelen, erőforrás nélküli társadalmi csoportokban növeljék befolyásukat.

Politikai klíma és pártpreferenciák

A kutatás tapasztalatai szerint a falu világára nehezedő és elhúzódó válságfolyamatok felerősítették, és egyúttal konzerválták a pesszimisztikus közérzetet. Amíg az utóbbi néhány esztendőben, főként a gazdaság szférájában kibontakozó pozitív fejlemények érzékelhetően enyhítették a magyar társadalom egészét oly annyira jellemző borúlátást, a falusi lakosság közérzetében, a társadalmi változások fejleményeinek megítélésében és a jövőt illető elképzelésekben egyaránt elsősorban a pesszimizmus tünetei tesztelhetők. Nem véletlenül. A falusi lakosság túlnyomó többsége halmozódó érdeksérelmeket, csalódásokat, a pozitív törekvések konzekvens megghiúsulását tapasztalta az elmúlt évtizedben.

Amikor a falusi választók a rendszertranszformáció eddigi tapasztalatait és a várható fejleményeket mindent tekintetbe véve értékelték, a túlnyomó többség egyértelműen vesztésként definiálta önmagát. A megélt tapasztalatok alapján a falun élők mindössze három százaléka sorolta magát a rendszerváltozás nyerteseinek csoportjába, hatvan százalék pedig a változások egyértelmű kárvallottjaként regisztrálta a nagy társadalmi átalakulás személyes hatásait és következményeit. A státuszörzök aránya mintegy háromtizedre tehető, az e csoportba tartozók a társadalmi összefolyamat kedvező és kedvezőtlen hatásait összességében úgy ítélték meg, hogy élethelyzetük sem negatív, sem pozitív értelemben nem módosult számottevően.

⁴ A közölt adatok az 1999 végén jellemző állapotot tükrözik. Az elmúlt esztendő végén hasonló mintán megismételt vizsgálat megerősítette a szocioökonómiai státusz és a pártpreferenciák sajátos konfigurálódására vonatkozó tapasztalatokat.

Ez a kép jelentősen kedvezőtlenebb az ország lakosságának egésze körében tapasztaltnál. Ugyanis az összlakosság egytizede nyertesnek, mintegy ötven százaléka kárvalottnak, további négytizede pedig a korábbi élethelyzetet stabilizálónak minősíti önmagát. Még nagyobb a kontraszt akkor, ha a falusi lakosság percepcióit a fővárosra vonatkozó értékeléssel vetjük egybe. A közvélekedés szerint ugyanis a rendszerváltozás elsősorban a főváros lakosságának kedvezett, olyannyira, hogy az itt élők egyharmadát egyértelmű nyertesnek minősíti a társadalmi közmegítélés. Nem állnak rendelkezésre megbízható empirikus adatok arról, hogy maga a fővárosi lakosság miként ítéli meg saját helyzetét és érintettségét. A vidéki népességet azonban a városban élő lakosság is vesztesnek tekinti, mégpedig a falun élők öndefiníciójának megfelelő mértékben.

A falusi lakosság megítélése szerint a rendszerváltozás hozama két társadalmi csoportnál sűrűsödik. A nagy nyertes a politikai osztály, a hatalmi elit, amely a közmegítélés szerint az ország kapitalizálásának hozamát szinte kizárólag a tőketulajdonos, vállalkozó réteggel osztja meg. A vállalkozói osztály megítélése azonban differenciáltabb. A domináns tőketulajdonosokat a választók többsége a politikai osztállyal azonos módon minősíti, a kis- és középvállalkozókat azonban nem tekinti egyértelmű nyertesnek, státuszukat bizonytalannak ítéli. Ezzel együtt a vállalkozók, kiskereskedők, magántermelők többségét, mintegy hattizedét a haszonélvezeten osztozó társadalmi csoportként szemléli a falusi lakosság. Ennél is differenciáltabb a kép az értelmiség esetében. A közmegítélés szerint az értelmiség egy része, mintegy egyharmada a nyertesek körét gyarapítja. Egynegyedük azonban egyértelműen vesztes, mindenekelőtt a falu világában élő pedagógusokról és a közművelődésben dolgozókról van szó. A szakértelmiség mintegy háromtizedének élethelyzetében pedig nem érzékelnek számottevő változást.

Végeredményben a falusi választók percepciói szerint a társadalmi átalakulás haszonélvezetén mindössze két privilegizált társadalmi csoport, a politikai osztály és a tulajdonosi elit osztozik. Ehhez a körhöz tartozónak vélik továbbá az említett két elitcsoport holdudvarához tartozó értelmiséget, tehát azokat a szakértőket, menedzsereket, különböző vezető pozíciókat betöltő diplomásokat, akiknek társadalmi státusza alapvetően különbözik ugyan a szakértelmiség egészének helyzetétől, képzettségük alapján azonban mégis azonos csoportba sorolja őket a társadalmi közvélekedés. Ez a szerkezet azonban nem csupán a falusi társadalmat jellemzi. A rendszerváltozás hatásairól és következményeiről kialakult társadalmi percepciók a lényeg tekintve egybevágóak azzal, amit a falusi lakosság körében a reprezentatív kutatások tesztelnek. Egységes a társadalmi közfelfogás a tekintetben is, hogy a fentebb említett társadalmi kategóriákon kívül minden más társadalmi csoportot túlnyomóan vesztesként könyvelnek el a társadalom tagjai. Amikor pedig a kutatás menetében a falun élők személyes érintettségük és tapasztalatuk alapján minősítették a rendszerátalakulás hatásait és következményeit, illetve megítélték saját társadalmi helyzetüket, az egyéni értékelésekből összeadódó alábbi csoportjellegzetes kép rajzolódott ki.

4. táblázat

A rendszerváltozás személyes hatásainak és következményeinek értékelése
a falusi lakosság különböző csoportjaiban (százalékos megoszlás)

	Nyertes	Vesztes	Változatlan élet- helyzet
<i>1. Társadalmi rétegek</i>			
Vállalkozók, kisiparosok, magántermelők	41	28	31
Értelmiségiek	20	50	30
Szakmunkások	3	80	17
Betanított munkások	2	73	25
Segédmunkások	–	83	17
Parasztok, mezőgazdasági dolgozók	–	100	–
<i>Munkavállalók összesen</i>	6	63	31
<i>2. Társadalmi önbesorolás</i>			
Alsó osztály	0	73	27
Munkásosztály	2	69	29
Alsóközéposztály	5	65	32
<i>Középosztály-felsőközéposztály</i>	7	52	41
<i>3. Életheti csoportok</i>			
Fiatalkorúak (18–35 év)	25	51	24
Középkorúak (36–60 év)	10	62	29
Idősek (60+ év)	3	74	22
<i>Teljes falusi népesség</i>	3	59	23

Forrás: A Szonda Ipsos 1999. és 2000. évi reprezentatív felvételének adatbázisa.

Miként látható, a falusi választók különböző csoportjainak önértékelése és a rájuk vonatkoztatott megítélés között szembevetendő diszkrépancia tapasztalható. Amíg a falusi lakosság a vállalkozói, magántermelői csoportot túlnyomóan haszonélvezőnek, nyertesnek minősíti, maguk a falusi vállalkozók némiképp másképpen látják saját érintettségüket. Kétötödük túlnyomóan pozitív érintettséget, tehát nyertes pozíciót regisztrál. Közel egyharmaduk azonban vesztesnek tekinti magát. Ez a kép azzal függhet össze, hogy a falu társadalmában nem virulens tőkések, hanem kisvállalkozók, kisiparosok és magántermelők működnek, akiknek státusza meglehetősen instabil. Körükben gyakori lehet a státuszvesztés, és igazából csaknem hattizedük stagnáló vagy kifejezetten rosszabbodó élethelyzetet érzékel. A falusi értelmiség körében pedig az önmagukat nyertesnek minősítők aránya mindössze egyötödnyi, s körükben sokkal több a vesztes, mint a nyertes. Jól nyomon követhető az is, hogy a falusi kékgallérosok különböző csoportjai és a mezőgazdasági dolgozók elenyésző százaléka érzékel egyértelműen pozitív hatásokat. Élethelyzetük drasztikus rosszabbodása és a további kilátások labilitása alapján túlnyomó többségük az átalakulás egészének következményeit a vesztesek pozíciójából szemléli.

A falusi minta is fényt vetett arra, hogy a társadalom kohorsztagoltsága mentén a fiataloktól az idősek felé haladva határozottan növekszik a rendszerváltozás kárvalótlainak aránya. A falun élő fiatalok mintegy egynegyede nyertesnek tekinti magát. Végeredményben a teljes falusi népesség mindössze három százaléka sorolja magát a rendszerváltozás által egyértelműen pozitívan érintettek csoportjába, hattizedük

azonban az élethelyzet drasztikus rosszabbodását, státuszvesztést és kilátástalanságot könyvel el.

Ezekből az adatokból nemcsak egy szélsőségesen megosztott, polarizált társadalom képe rajzolódik ki, hanem egyúttal egy olyan jellegű társadalmi átalakulás, amelyben a terheket egyértelműen a társadalom alsó és középső rétegeire hárították, azok jó részét kétségbeesítő helyzetbe taszították, míg a másik oldalon kialakult az átalakulás haszonélvezőinek egy szűk csoportja, mely csoport érdekprimátusa a hatalmi-politikai mezőben is akadálytalanul érvényesült.

A sajátos magyar kapitalizmus kiépítése azonban szerencsére nem sodort mindenkit az abszolút vesztesek pozíciójába, hiszen a falusi népesség közel háromtizede is képes volt megőrizni, nagyobb veszteségek nélkül megtartani korábbi státuszát és életminőségét. Ez elsősorban megint csak a jobb helyzetű, jobb munkapiaci esélyekkel rendelkező társadalmi csoportoknak sikerült. Az tapasztalható, hogy az utóbbi társadalmi csoportban, tehát a korábbi helyzetüket stabilizálók körében sajátos ambivalencia alakult ki az új társadalmi berendezkedéshez való viszonyban. Míg a vesztesek az életviszonyokkal éppúgy, mint a hatalmi-uralkodókkal működéssel vagy a tulajdon privatizálásával kapcsolatban alapvetően negatív percepciókat nyilvánítanak, a stabil élethelyzetű csoport jóval megértőbb, türelmesebb és bizakodóbb, tehát az átalakulás és az új társadalmi berendezkedés kvázi stabilitásának egyik strukturális letéteményese.

A kutatások fényt vetettek arra az érdekes összefüggésre is, hogy a rendszerváltás személyes élethelyzeteket és társadalmi esélyeket érintő hatásainak szubjektív minősítése a pártokhoz való viszonyt is erőteljesen befolyásolja. Mindezt a következő táblázat érzékelteti.

5. táblázat

A rendszerváltás hatásait eltérően értékelő csoportok pártpreferenciáinak megoszlása falun a parlamenti pártok körében (százalék)

N=1109

Választói csoportok	MSZP	Fidesz	FKgP	SZDSZ	MIÉP	MDF	Nincs preferált párt
Nyertesek	12.9	41.9	16.1	3.2	0.0	9.7	16.1
Vesztesek	33.5	25.0	8.9	2.7	2.2	11.1	23.3
Változatlan helyzetűek	28.4	31.2	13.2	1.2	1.2	2.0	20.0

Forrás: A Szonda Ipsos 1999 végén elvégzett reprezentatív felvételének adatbázisa.

Miként látható, a rendszerváltás nyertesei elsősorban a jelenlegi kormánypártokhoz vonzódnak. A Fidesz és az MSZP támogatottsága a nyertesek körében szembe-tűnően különböző, miként meglepő az is, hogy a kisgazdák, sőt, a parlamenti külszöbhatár alatt stagnáló MDF is kitüntetett támogatottságot élvez ebben a csoportban. Ugyanakkor a vesztesek körében fordított a helyzet. A Szocialista Párt támogatottsága messze megelőzi a rivális kormánypártét, a többi jobboldali kispárt pedig a mintatlagnak megfelelő preferenciát élvez. A státuszörzök pedig a nyertesekhez hasonlóan viselkednek a pártorientációk tekintetében. E csoportban azonban nem annyira egyértelmű a pártpreferenciák sajátos szóródása, mint a nyertesek körében.

Itt is felülreprezentált a Fidesz, míg a szocialisták a maguk mintátlaga alatt szerepelnek. Ezek az adatok arra vetnek fényt, hogy az MSZP a falu világában elsősorban a rendszerváltozás kárvallottainak, az elégedetleneknek, a mostani állapotok jelentős változásában kevésbé reménykedőknek a pártja. Ez a konstelláció annyiban kedvező lehet az MSZP számára, hogy a falusi választók igen nagy csoportjában (a csalódottak és kevésbé reménykedők körében) a riválisoknál jóval nagyobb szavazategyűjtő esélyt birtokol. Mindez azonban hátrányos is lehet akkor, ha történetesen a falu társadalmában is kibontakoznak olyan folyamatok, amelyek enyhítik a mostani társadalmi, szociális feszültségeket, és valaminő perspektívát nyitnak a vesztesek számára is. Az erőviszonyok szempontjából azonban megint csak az a helyzet, hogy a Fidesz és potenciális szövetségesei együttesen a vesztesek körében is legalább akkora támogatottságot élveznek, mint az MSZP és liberális partnere. A státuszörzök csoportjában pedig – csakúgy, mint a nyertesek körében – egyértelmű a jobbközép integráció támogatottsági előnye.

A kérdés ezek után az, hogy az 1998-as kormányváltást követő évek fejleményei módosították-e a falusi társadalomban korábban kialakult és erőteljesen rögzült pesszimiztikus szemléletet, avagy éppenséggel olyan folyamat zajlik, amelynek hatására nő a helyzetük javulását érzékelők és a belátható közeljövőt pozitívan megítélők aránya. Mindkét összefüggés jelentőséggel bír a pártok versenypozíciójának alakulása szempontjából. A növekvő optimizmus ugyanis nyilvánvalóan a mostani kormánypártoknak kedvez. Hiszen egy ilyen folyamat azt jelenti, hogy a falun élő választók növekvő csoportja a saját élethelyzetét pozitívan befolyásoló változásokat érzékel, és mindezt óhatatlanul a mostani kormányzat tevékenységének hatásaként könyveli el. Mint ahogy egyértelmű a fordított scenárió pártpreferenciákat érintő hatása is. Amennyiben a falusi választók élethelyzetük egyre kedvezőtlenebb alakulását vagy akár a mostani, általában nyomorúságos helyzet változatlanságát regisztrálják, felerősödhet a kormánnyal és a kormánypártokkal szembeni *protest* attitűd, ami viszont felhajtóerővé válhat az ellenzéki pártok számára.

A kormánytevékenység eddigi periódusának folyamatait a gazdasági szféra változása, továbbá a családi és személyes élethelyzet alakulása szempontjából a falusi választók különböző csoportjai igen differenciáltan, de túlnyomóan negatívan értékelték.

6. táblázat

A gazdasági helyzet, a családi életkörülmények és a személyes élethelyzet alakulásának megítélése a falusi választók különböző csoportjaiban 1999 végén (százalék)

N=1109

Választói csoportok	Gazdasági helyzet			Családi léthelyzet			Személyes élethelyzet		
	javult	romlott	nem változott	javult	romlott	nem változott	javult	romlott	nem változott
<i>Életkori csoportok</i>									
18–24 év	25,9	33,6	40,6	18,4	33,3	48,3	25,8	27,3	46,9
25–34 év	26,9	39,0	34,1	15,3	40,1	44,5	20,7	32,7	46,6
35–44 év	27,3	33,9	38,9	12,9	45,1	41,9	13,4	43,3	43,3
45–60 év	26,0	46,9	27,1	9,0	40,2	40,8	8,3	52,7	39,0
60+ év	15,7	51,8	32,2	4,9	48,5	46,7	3,5	50,9	45,6
<i>2. Iskolázottsági csoportok</i>									
Befejezetlen ált. isk.	12,1	57,0	26,4	6,1	54,1	38,8	5,7	56,6	37,6
Nyolc általános	21,6	44,3	33,3	9,8	46,5	43,7	11,4	46,7	42,0
Szakközépiskola	28,8	35,4	35,8	13,7	43,1	43,1	16,9	36,0	47,1
Érettségi	29,2	33,5	37,2	13,6	34,5	51,8	18,7	32,5	48,6
Felsőfok	39,5	28,8	33,3	20,0	26,6	53,3	11,1	24,4	62,2
<i>3. Társadalmi rétegek</i>									
Vezetők	24,5	22,8	51,4	17,6	26,4	56,8	8,3	25,0	55,5
Vállalkozók, magán-termelők	25,0	40,3	34,6	14,0	34,1	51,9	25,0	32,6	42,3
Értelmiségiek	35,0	30,0	35,0	9,2	36,3	54,5	10,0	25,0	65,0
Szellemi szakalkalmazottak	39,0	32,8	28,1	17,2	32,8	50,0	21,9	32,8	45,3
Szakképzett fizikaiak	25,8	36,9	37,3	10,7	47,3	42,0	10,3	48,8	40,8
Szakképzetlen fizikaiak	18,5	47,7	32,6	6,7	46,1	47,2	9,2	47,1	43,8
<i>Átlag</i>	<i>22,8</i>	<i>41,0</i>	<i>30,1</i>	<i>11,1</i>	<i>44,7</i>	<i>44,1</i>	<i>12,6</i>	<i>43,0</i>	<i>44,0</i>

Forrás: A Szonda Ipsos reprezentatív felvételének adatbázisa.

Az empirikus tesztelés arra vet fényt, hogy 1999 végén a falusi lakosságnak alig több mint egyötöde érzekelte a gazdaság növekedési pályára állását, tehát a falu világában magának a növekedésnek a meggyőző tényei és az azokat sugárzó propaganda még nem formálta át a korábban rögzült teljesen pesszimisztikus vélekedéseket. Jellemző, hogy a vizsgálatba vontak kétötöde a gazdaság további hanyatlását érzekelte, ami persze érthető, ha a falu világára gondolunk, közelebbről arra, hogy a mezőgazdaságban termelésben, értékesítésben és árviszonyokban változatlanul a válságjelenségek dominálnak. Érdekeseek lehetnek a részletek is. A gazdasági helyzet

javulásával összefüggő képzetek ugyanis az életkor, az iskolázottság, sőt a társadalmi rétegződés mentén is erőteljesen szóródnak, s azt az egyértelmű tendenciát jelenítik meg, hogy a fiatalabb életkorúak, a magasabb iskolázottsággal rendelkezők és a magasabb státuszhelyzetben lévők a mintaátlagnál jóval kedvezőbbnek ítélik a gazdaság egészének folyamatait. A kutatás pillanatképet rögzít. Nem állnak rendelkezésre megbízható adatok arról, hogy korábban miként festett és hogyan változott a falusi lakosság értékelő véleménye és közérzlete.

Ami már most a családi és személyes élethelyzet alakulását illeti, a falusi társadalomban mindössze az állampolgárok egytizede érzékelt pozitív változást az új kormányzati ciklusban. Ez az arány nincs összhangban a gazdasági helyzet pozitív változását regisztrálók sokaságával sem, ennél fogva realizistikusan feltételezhető, hogy, akik a gazdaság javuló helyzetét már érzékelik, családi és személyes életviszonyaikban viszont semmiféle pozitív elmozdulást nem tapasztalnak, növekvő elégedetlenséggel szemlélik a társadalmi folyamatokat. Ez a diszkrepancia ugyanis azt a benyomást erősíti, hogy a gazdasági növekedés hozamát nem a társadalom széles rétegei, hanem meghatározott csoportok sajátítják el, ennél fogva a családi és személyes élethelyzetre a gazdaság történései nincsenek közvetlen és kedvező befolyással. Ilyen percepciókat az empirikus kutatások korábban is érzékelték, azzal a különbséggel, hogy az állampolgárok szinte mindegyik csoportja úgy vélekedett, hogy életszínvonaluk nagyobb mértékben hanyatlott, mint ahogyan a gazdaság jövedelemtermelő-képessége csökkent. Ez önmagában is permanens elégedetlenséget gerjesztett, elsősorban a mindenkori kormányzó elitekkel szemben.

A családi és személyes élethelyzet további rosszabbodását érzékelők aránya megközelíti a falusi lakosság csaknem felét. Ennek a háttérében olyan empirikus tények állnak, mint a falusi munkavállalók bérhelyzetének a nemzetgazdaság egészétől elütő alakulása. Amíg ugyanis a nemzetgazdasági bérek a kutatás évében (1999) az átlagot tekintve 67-ről 77 ezer forintra növekedtek, a falusi munkavállalók körében a kereseti átlag 48 ezer forintról mindössze 53 ezer forintra nőtt, ami az abszolút összeget tekintve is szembetűnő különbség az országos átlaghoz képest, relatíve pedig annyira alacsony, hogy általában a nyomor szintű életfeltételekkel kapcsolódik egybe. A családi és személyes élethelyzet percepciója tehát nem véletlenül szélsőségesen negatív. Voltaképpen nincs a vizsgált falusi mintában egyetlen olyan csoport sem, amelynek legalább egyötöde a családi élethelyzet pozitív változását érzékelné a kormányváltást követő években.

Mindez azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a családi és személyes élethelyzet alakulásának percepciója a lehető legszorosabban összefügg a pártpreferenciákkal. Azok a választók, akik az új kormányzati ciklusban személyes élethelyzetük rosszabbodását érzékelik, rendkívül erőteljesen diszpreferálják a kormánypártot, és megnövelik az ellenzék szavazatszerző esélyét. Ugyanakkor az élethelyzetük javulását regisztrálók kitüntetten kormánypártiak, és talán az előbbinél is erőteljesebben diszpreferálják az ellenzéket, olyannyira, hogy a személyes vagy családi élethelyzet jelentős javulását érzékelők szinte kizárólag a domináns kormánypártra szavaznak. Ez az összefüggés annyira érdekes, hogy a szemléltetés céljából önálló táblázatot állítottunk össze.

7. táblázat

A családi és személyes élethelyzet pozitív, illetve negatív változását érzékelők pártpreferenciáinak megoszlása (százalék)

N=1109

Minősítő csoportok	MSZP	Fidesz	FKgP	SZDSZ	MIÉP	MDF	Egyéb párt	Elzárkózó
Sokat javult*	0,0	60,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	40,0
Valamelyest javult	11,4	38,6	17,2	0,0	0,9	0,9	4,4	26,4
Valamelyest romlott	31,2	13,1	5,5	2,4	2,4	1,8	3,0	40,0
Sokat romlott	25,7	11,1	7,6	1,4	0,0	0,0	1,4	42,8
Nem változott	24,9	28,2	9,0	2,2	1,3	1,5	2,2	30,5

*A „sokat javult” kategória az alacsony elemszám miatt nem szignifikáns.

Forrás: A Szonda Ipsos 1999 végén elvégzett reprezentatív felvételének adatbázisa.

A közölt adatok alapján egyértelmű, hogy az élethelyzetük rosszabbodását érzékelő választók gyűjtőpártja az MSZP, s ebben a csoportban nagyobb támogatottságot élvez, mint az összes többi jobbközép párt együttesen. Nem ez a helyzet az élethelyzet, az életszínvonal és az életminőség javulását érzékelők körében, ahol a kisgazdapárt és a Fidesz együttesen a szavazatok jóval több mint ötven százalékát birtokolta a utatás időpontjában. Ráadásul ez a csoport az átlagot meghaladó részvételi hajlandósággal jellemezhető, tehát ha valóban gyarapodik, és jóval meghaladja a felvétel időpontjában jellemző 11 százalék körüli arányt, akkor erőteljesen növekedhet a kormánypártok szavazategyűjtő-képessége a falu társadalmában.

A mostani kormánypártok javára billenhet azonban a mérleg akkor is, ha a falusi választók körében az a tapasztalat rögzül, hogy élethelyzetük nem rosszabbodik. Ebben a csoportban is szignifikánsan nagyobb a vezető kormánypárt támogatottsága, mint a Szocialista Párté, a jobboldali szavazatok összeadódása esetén pedig határozott fölény konstatálható. Miután jelenleg a falusi választók 44 százaléka ebben a csoportban található, az élethelyzet javulását, illetve stagnálását érzékelők a falusi választók többségét reprezentálják, s részben ez az oka annak, hogy összességében a jobbközép pártok javára billen a támogatottsági mérleg.

A kutatás tapasztalatai szerint a falusi választók körében a következő egy-két esztendő kilátásainak mérlegelése alapján az élethelyzet javulásában reménykedők aránya megduplázódhat (11-ről 22%-ra nőhet), az életviszonyok rosszabbodását prognosztizálók aránya pedig egyharmadra csökkenhet. Miután a pártpreferenciákat az optimisztikus és pesszimiztikus várakozások éppoly erőteljesen tagolják, mint az eddigi fejlemények tapasztalatainak mérlegelése, a falusi társadalomban zajló folyamatok erőteljesen érinthetik a pártpolitikai erőter történéseit. Ha a pozitív várakozások teljesülnek, megnő a kormánypártok szavazatszerző esélye. Amennyiben azok meghiúsulnak, az ellenzék kerülhet előnybe.

Egyébként a családi és személyes élethelyzet pozitív változásában reménykedők a gazdaság állapotának javulására alapozzák elképzeléseiket. Az ezzel összefüggő optimisztikus várakozások a közeli egy-két évet tekintve a falusi lakosság egyharmadát jellemzik. Az ilyen értelmű optimizmus az alsó rétegek körében is szignifi-

kánsan növekszik, és még a szakképzetlen kékgallérosok csoportjában is eléri a háromtizedet azok aránya, akik pozitív fejleményeket prognosztizálnak a gazdaságban. Erre épül azután a jóval óvatosabb és visszafogottabb reménykedés a családi és személyes élethelyzet kedvezőbbé válásában, ami egyetlen társadalmi csoportban sem tér el jelentősen a mintaátlagtól, tehát 20–25 százalék között szóródik.

A gazdasági folyamatok pozitív alakulásához fűzött remények azonban távolról sem általánosak. A következő egy-két esztendő várható fejleményeit mérlegelve a falusi választók egyharmada változatlanul pesszimista. Az ilyen attitűdök elsősorban az alsó rétegek körében sűrűsödnek. A szakképzetlen munkavállalók csaknem negyven százaléka a negatív scenáriót tartja a leginkább valószínűnek. Kétségtelen azonban, hogy a gazdasági pesszimizmus a falusi választók minden csoportjában oldódhat a következő egy-két esztendőben. Nem valószínű azonban, hogy a gazdasági növekedés a falusi alsó rétegek élethelyzetét alapvetően módosíthatja. Ennélfogva indokoltnak tűnik, hogy a szakmunkások 30, a betanított munkások közel 40, a segédmunkásoknak pedig mintegy 42 százaléka borúlátóan ítéli meg családi élethelyzetének várható alakulását.

A pártokat és a pártversenyt övező társadalmi klíma különböző komponenseinek átvilágításából végeredményben az a konzekvencia adódik, hogy az elmúlt évtized túlnyomóan negatív tapasztalatai ma is, mint korábban, az ellenzéki pozíciókat erősítik. Amennyiben ezek a tapasztalatok változatlanul megerősítést nyernek vagy tovább halmozódnak, megnő a *protest* magatartás esélye, és ebből szinte kizárólag az ellenzék profitálhat. Ha viszont a gazdaságban bekövetkezett fordulat pozitív hatásai az elosztási politikában is érződnek, ha bővül a foglalkoztatottság, és az a benyomás keletkezik, hogy a gazdasági növekedés hozamát a kormányzat nemcsak a tulajdonosi és hatalmi csoportok javára fordítja, hanem az élethelyzet javítását általános célnak tekinti, s mindezt meggyőző lépésekkel dokumentálja, a falu világában a mostanihoz képest elmozdulás következhet be a kormánypártok szavazatszerző esélyeinek növekedése tekintetében.

Ebben a szituációban feltehetőleg megnő a pártok közötti programverseny jelentősége, hiszen kiváltképp a választásokhoz közeledve a falusi választókat is elsősorban az érdekli, hogy a versengő pártok milyen meggyőző opcióval állnak elő, tehát milyen konkrét és hihető elképzeléseket körvonalaznak a falusi társadalomban felhalmozódott súlyos ellentmondások oldására, a mezőgazdaság növekedési pályára segítése érdekében, a foglalkoztatási gondok enyhítésére, az egyre inkább ellehetetlenülő falusi oktatás felemelésére, az egészségügyi ellátás javítására stb. Ez a programverseny a tapasztalatok szerint meghatározó módon befolyásolta a falu világában a legutóbbi választások kimenetelét is. Ez várható 2002-ben is, azzal a különbséggel, hogy fedezetlen ígéretekkel minden bizonnyal már semmire sem lehet menni.

Következésképp a jelenlegi kormányzat falusi politikájának kritikája – legyen az bármily megalapozott is – önmagában egyre kevésbé teremthet alapot a versenyességek gyarapításához. Minden jel arra utal, hogy a pártpolitikai erőterben a lármás, *protest* politizálás egyre inkább kifulladás. Szükségképpen a megalapozott pozitív opciók versenye kerül előtérbe.

ACZÉLHÁLÓBAN – ADALÉK¹ A KAPCSOLATI TŐKE MŰKÖDÉSÉNEK MEGISMERÉSÉHEZ

A politika kapcsolatorientáltságának bizonyítására sok szót vesztegetni nem érdemes. Nem politikus az, aki nem képes kapcsolatainak (és barátai, ellenfelei és üzletársai kapcsolatainak) értékét felbecsülni, továbbá megítélni, hogy egy adott cél érdekében mely kapcsolatát milyen módon kell és lehet (illetve nem szabad vagy nem lehet) felhasználni, valamint hogy egy adott kapcsolatban egy adott pillanatban hogyan áll a kapott és adott szívességek egyenlege (s hogy vajon ezt a kapcsolatban társa is így látja-e vagy sem, s ha nem, akkor hogyan), kiknek milyen kapcsolataira tekintettel kit kell (és kit tilos) megkeresni, vagy hogy milyen kapcsolatokon keresztül lehet mozgósítani (vagy lebénítani) egy másik kapcsolatot.

A politizálás során még inkább felértékelődik a kapcsolati tőke értéke, ha feltételezhető, hogy a politikacsínálás legális keretek között nem végezhető (vagy nem elég hatékonyan végezhető). Ilyen körülmények között az a politikus, akinek a többiekénél nagyobb a kapcsolati tőkéje, illetve aki meglévő kapcsolati tőkéjét jobban tudja hasznosítani, különösen előnyös helyzetben van. Ennek belátására a legjobb talán két gazdasági rendszer összevetése lehet. Az egyikben nincs, a másokban nagy az informális gazdaság. Közhely, hogy a joggal körülbástyázott tranzakciók által dominált, informális gazdaságtól mentes piacgazdaság jogkövetésben gyakorlott és érdekelt szereplői között is fontos a kapcsolati tőke. Am ezekben a gazdaságokban mégsem beszélhetünk arról, hogy minden szereplő minden helyzetben legelőször azon töri a fejét, hogy kihez forduljon, ha előnyt akar szerezni egy gazdasági ügyletben, vagy legalábbis szavatoltatni akarja az üzlet sikerét stb. Ugyanakkor az informális gazdaságban – mivel nem létezik a jog védelme, s köztudott, hogy csak a megfelelő kapcsolatok garantálják az üzlet sikerét – minden szereplő elsősorban kapcsolati tőkéjébe ruház be, ezt ápolja, gondozza, fejleszti. Ettől és csak ettől remél megbízható és gyors információt, védelmet, kedvezőbb feltételeket stb.

Ebben a kis írásban először azt fejtem ki, hogy a magyar szocializmus esetében a politika kapcsolatorientáltságának igen kedvező közeget jelenthetett a hatvanas években beinduló konszenzusereséses politizálás. Azt állítom, hogy a kora-kádári politikai közeg meghatározó elemei (megegyezésre törekvés, szelektív megbocsátás, a politikai legitimáció elérésének eliteken és egyes fontos személyeken keresztül vágya, valamint a kibontakozó második gazdaság kapcsolati tőkében intenzív volta-

¹ A tanulmány a Kovács J. Mátyás vezette „Cultural Globalisation” elnevezésű kutatás mellékterméke. A tanulmányt megelőzően nem végeztem kutatást Aczél György életéről, nem volt célom személyiségének alaposabb felderítése, mint ahogy nem kutattam (bár erre nagy szükség lenne szerintem) a közelmúltbeli és a mai politika kapcsolati rendszereit, ezek létrejöttének folyamatát és szereplőinek kapcsolati tőkéjét sem. Ezért a tanulmányt nem is tekintem többnek, mint olyan „szösszenetnek”, amely – ha mégoly kicsiny is – talán hasznos *adalék* lehet egy ilyen kutatás előkészítése során.

nak le- és felszívargása) ezen „természetes” állapoton felül is kedveztek a kapcsolati tőke kezelésére specializálódó politikai kultúra kikristályosodásának.² Állítom továbbá, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző politikai élet kapcsolatorientált voltában szerepet játszott a „véletlen”, ami nem más, mint az útfüggés elméletének azon eleme, hogy egy kapcsolatorientált és a kapcsolatkezelés művelésében profi egyén (Aczél György) került hatalomra.³ Azt szeretném tehát illusztrálni, hogy a kádári konszolidáció adta sajátos politikai környezet, a meglévő tradíció, egy kapcsolati tőke kezelésében profi politikus hatalomra jutása és a politikai megegyezés lehetőségében való hit együttes eredménye az oka annak, hogy a politikai mezőben az elvszerűen arctalan (titkolózó, a földalatti múlttal leszámolni képtelen) kora kommunista politizálás vagy a meritokratikusan arctalan weberi bürokrácia rovására felértékelődött a kapcsolatorientált politikai kultúra, és létrejött egy nagy tehetetlenségi erejű „kapcsolatitőke-állomány”.

Az aczéli háló háttere és genezise

Aczél eleve kapcsolatorientált személyiség.⁴ Ám az aczéli személyiségben rejlő lehetőség⁵ mit sem ért volna, ha Kádár fel nem ismeri Aczél kapcsolati tőkéjének használhatóságát, és nem látja jónak (vagy jobb híján elkerülhetetlennek)⁶ a forradalom utáni konszolidálódás elején felhasználni Aczél ezen készségét. Ez persze azt

² Hasonlóan ahhoz, ahogy a gazdaságban a tervalku mellett megjelent a szabályozóalku is, valamint elterjedt és elfogadottá vált a vállalatok közötti cserekereskedelem (Czakó–Sik 1987; Sik 1988).

³ Kérdés persze, hogy ez véletlen vagy „történelmi” szükségszerűség volt-e.

⁴ Legyen a közeg kávéház, illegális kommunista vagy cionista szervezkedés, hogy aztán Kádár börtöntársaként fejlessze kapcsolatrejtési-kezelési technikáját (Révész 1997: 13, 19, 74).

⁵ Ez Révész meggyőző interpretálásában a következő elemekből tevődött össze: hiúság, szeretetenség, figyelmesség, extrovertáltság, a társalgás és a társaság szeretete, sarmörtség, a másra figyelés képessége, kritikatűrő-képesség, műveltség, sznobizmus (Révész 1997).

⁶ Ami talán annak is betudható, hogy Kádár nem nagyon volt jó a személyes kapcsolatok ápolásában. „Kádár politikai magatartását, megközelíthetőségét, személyes kapcsolatrendszerét erőteljesen befolyásolta a befelé fordulása, az elzárkozásra való hajlama” (Aczél 1999: 111–112). Ugyanitt szerepel egy tanulságos anekdota is, mely szerint egy politikai bizottságbeli vád miatt – hogy a Kádárnál folyó ultipartikon (melyen Aczélon kívül Major Tamás és egy KB osztályvezető vett még részt), politikai döntések születnek – Kádár lefújta a kártyapartit. Mi több, „1962-ben Marosán György híres beadványában szintén megtámadta baráti kapcsolatait. Ezzel mintegy beletaszították a magányba, hiszen Kádár tudta, bárkivel beszél, abból pletyka lehet, vagy olyan látszat keletkezhet, amit ő nem akar” (Aczél 1999: 112).

Ebbe az irányba hatott Kádár jól fejlett gyanakvása is: „úgy élt, mintha állandóan lehallgatókészülékek lennének a környezetében... Viszonya munkatársaihoz, beosztottjaihoz mindig nagyon udvarias, korrekt volt, érzelmeit nem adta ki. Titkárnőjét évtizedeken keresztül elvtársnőnek hívta, ...nem hiszem, hogy pertut ivott volna 56 után bárkivel is” (Aczél 1999: 116).

Mindez még inkább érvényes volt Kádár és az elit értelmiség viszonyában. Aczél beszámolója szerint Kádár gyanakvó volt az értelmiséggel szemben, és „az elit értelmiséggel... csak szövetséget tudott kötni, barátságot nem” (Aczél 1999: 115).

is jelentette, hogy hatalmat adott Aczél kezébe,⁷ mintegy kapcsolatainak kezelőjévé tette. Ugyanez Aczél szemszögéből azt jelentette, hogy olyan eszközt próbálhatott ki a sztálinizmustól való megszabaduláshoz, a szocializmus „emberarcúra” formálásához, amelyet magánéletében is szívesen alkalmazott, amelyben hitt, s amiben a korabeli mezőnyben nem volt versenytársa:

„(Aczél) [e]kkor kap kivételes történelmi szerepet, ebben a resztalinizált politikai intézményrendszerben lesz a desztalinizáció releváns faktora Aczél sajátos kommunikációs képessége, sajátos politikai stílusa, a politikai vezetők között egyedülálló kapcsolatrendszere, mindenki másénál sokkal erősebben perszonalizált politikai eszközrendszere” (Révész 1997: 91–92).

Ez a hatalmi technika teljeseedik ki (és kap az értelmiségi politikában egy időre teljhatalmat) az 1968-as reformok „altatása” idején.

„1967-re már mindenki számára ki kellett derülnie, hogy Aczél politikusi habitusának, módszertanának mik a sajátosságai... Akik ekkor a korábbiaknál sokkal nagyobb és a hetvenes évek elejéig egyre nagyobb hatalmat adtak a kezébe, azoknak... tudniuk kellett, hogy ezzel a személyközpontú..., az offenzív kegygazdálkodásra épülő politizálásnak adnak teret a szervezetközpontú, bürokratikus és a közvetlen erőszakra épülő politizálás helyett” (Révész 1997: 145–146).

A kapcsolati tőke természetéből következik (hiszen emberek közötti személyes kapcsolatok manipulálásáról van szó), hogy ha valaki jól alkalmazza a kapcsolati tőkét mint hatalmi technikát, akkor alkalmazása során nem korlátozza magát a „hivatal” szempontjaira. A kapcsolati tőke növekvő hatékonysága (csiszolódik a használó technikája, nő a hálózat, kialakul a használó megközelíthetőségének imázsa, amit ő maga is megszeret, s erősíteni igyekszik), valamint a befektetések tehetetlenségi ereje (nagy értékük, hiszen az illető önmagát is „beleadja”, korlátozott – de azért lehetséges – konvertálhatóságuk⁸) miatt a kapcsolat tőkése mindenkor és mindeenkivel kapcsolatban kapcsolati tőkét fog alkalmazni. Aczél esetében ezt példázza, hogy noha „megbízása” az értelmiség kiemelt személyiségeinek „megszelídítésére” és „elcsabítására” szolt, feladatát messze meghaladóan volt képes a számára fontos-

⁷ Révész (1997) szerint tette (és tehette) ezt részben azért, mert Aczélt bizalmasának tekintette (s egyben tudta, hogy más vezető – s legkevésbé a moszkvaiak – nem nagyon bízik Aczélban), részben, mert Aczél nem (nagyon?) piszkolta be magát sem az ötvenes években, sem az ötvenhatos forradalomban. Mindezen előnyök mellett azonban abban, hogy Aczél „megkapta” az értelmiséget, szerepe volt annak, hogy Kádár felismerte Aczél kiváló kommunikációs képességét (valaha volt színészi ambícióinak maradványai?), s azt, hogy ebben, valamint műveltség terén Aczél messze meghaladta a korabeli élvonalbeli nőmeneklatúra színvonalát. Felhasználhatónak ítéltette továbbá Aczél eleve meglévő széles körű értelmiségi kapcsolatait. „Az értelmiség pacifikálása szempontjából legfontosabb személyiségek sorához másfél-két évtizedes barátság vagy közelebbi ismeretség fűzi Aczélt” (Révész 1997: 75). S hogy itt a hatalmi technika általánosabb váltásáról van szó, azt látszik bizonyítani, hogy az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején egy másik politikai mezőben is bevetették a kapcsolati tőkén alapuló hatalmi technikát. A mezőgazdasági termelőszövetkezetesítés kényszere ebben a menetben a fontos helyi emberek kiválogatásával és egyéni meggyőzésével-megtörésével történt, ami a kapcsolati tőke erőteljes használatát feltételezte.

⁸ Hiszen csak az adott kapcsolatoktól remélhető automatikusan a viszonzás, az újabb szereplők bevonása költséggel jár és kockázatos, bár ettől is nő a kapcsolatok hálózata.

nak tűnő csoportokat, személyeket tudatos kapcsolatépítési munkával „megszerezni” és megtartani.⁹

Az Aczél kapcsolati tőkéjét alkotó hálózatok morfológiai elemzése (Bozóki 1998) azt mutatja, hogy Aczél valóban tudósa-művésze volt a kapcsolati tőke kezelésének. Eszerint a kapcsolati tőke aczéli halmaza nem csupán elég kiterjedt és instrumentális volt ahhoz, hogy húsz évre pacifikálja a hazai értelmiséget, de Aczél gondoskodott arról is, hogy e tőkét alacsony ráfordítással felépíteni, karbantartani, működtetni lehessen.

„(Aczél) [A]z intézményes alapszerkezetében totalitárius jellegű rendszert a személyes kapcsolattartáson, az egyénre szabott jutalmakon és büntetéseken alapuló, bizánci stílusú politizálással puhította fel. A korszak kiemelkedő alkotóit igyekezett a rendszer szolgálatába állítani, vagy – ha ez nem sikerült – legalább a „békés egymás mellett élés” gyakorlatát megvalósítani. Aczél nem „csapatot” akart szervezni maga köré, hanem „udvartartást”: arra törekedett, hogy a kedvezmények, privilégiumok és javadalmak elosztásánál személye megkerülhetetlen legyen... Abból indult ki, hogy ha a legkitűnőbbeket, a legbefolyásosabbakat, a legnagyobb kulturális és szociális tőkével rendelkező értelmiségieket látványosan pacifikálja, akkor az értelmiség többi része azok magatartását utánozni fogja, és elfogadja helyzetét” (Bozóki 1998: 26).

Bozóki (1998) klasszifikációja szerint ez az udvartartás celebritásokat, hűbérurakat, bizalmasokat és a holdudvart foglalt magában. Az első csoport adta az udvartartás fényét, vonzerejét és legitimitását, s ennek megfelelően a kiválasztott keveseknek megkülönböztetett hódolat járt, s maga a Gazda is

„arra törekedett, hogy a »kölcsonös nagyrabecsülés« stádiumát érje el... A hűbérurak az udvar hatalmi letéteményesei voltak, akik a maguk szemétdombján szabadon kapirgálhattak, de Aczélnek teljes mértékben alárendeltjei voltak. A bizalmasok nyilván a tanácsadók, az udvari bolondok, a lantosok és kártyapartnerek funkcióit látták el, s miközben közel voltak a tűzhöz és a Gazda füléhez, ezért alkalmilag befolyással tudtak lenni a dolgok folyására, mint ahogy a Gazda is használni tudta őket eseti (kényes? letagadható?) feladatok elvégzésére. A holdudvar tagjai – eseti szolgálataikért cserébe – egy-egy elintézendő ügyben számíthattak Aczél apróbb segítségére” (Bozóki 1998: 27).

A fentiekből látható, hogy Aczél minimalizálta a kapcsolati tőke növelésének költségeit (csak a legnagyobbakra koncentrált nagy erőt, a holdudvar már saját erőforrásait kellett hogy használja azért, hogy bekerülhessen Aczél kapcsolati hálózatába), eltérő eszközöket alkalmazott a karbantartási munkákra (alul és felül nyalni és nyalni hagyni, középen korlátozott hatalom és bennfentességi alkalmak biztosítása).

⁹ S ebben nyilvánvalóan nem csupán a „hivatal” szempontjai játszottak szerepet. Huszár értékelése szerint az, hogy Kovács Margit utolsó kívánságának megfelelően Kádárnak egy Kovács Margit-kerámiát kellett a pápához elvinnie, vagy ahogy mindig a keze ügyében volt az ország legjobb orvosainak listája, és nagy előszeretettel intézte kliensei (vagy potenciális kliensnek kiszemelt emberei) apró magánügyeit, azt mutatja, hogy Aczél ereje a kapcsolati tőke kezelése során olyan erős volt, hogy még megbízóját is „alkalmazhatta”, illetve olyan intézményesedett volt, hogy bármikor képes legyen információval, kezelési szolgáltatással segíteni.

De feltehetően azt is számításba vette, hogy a kapcsolati tőke öngerjesztő hatású (a felülről kezdeményezett hálózatok továbbépítődnek lefelé), hogy azt, ahogyan a kapcsolati tőkét alkalmazta, másolni fogják, és hogy az udvartartáson belüli kapcsolatok egymást is erősítik majd, részben klikkesedés, részben kölcsönös korrumpálódás által.

Belátható, hogy ha Aczél kapcsolati tőkéje által lett naggyá, akkor nem csak a hozzá hasonló,¹⁰ de a rá irigy s vele versenyezni akarók is rákényszerültek arra, hogy fejlesszék ezt a hatalmi technikát. Ezt a folyamatot erősítette az, hogy a formális hierarchia átalakulása erre mind több teret nyújtott (Csanádi 1995).

Továbbá minden kapcsolati tőke lényege, hogy nem csupán önfenntartó, de öngerjesztő is. Azok, akiket elér, maguk is eltanulják használatának technikáját, de legalábbis felismerik előnyeit.¹¹ Következésképpen a kapcsolati tőke feltartóztathatatlanul terjedni kezd. Részben maga a hálózat nő, részben elfogadottá lesz az a viselkedési kultúra, amelyben a kijárás, a korrupció „természetes” vagy „ügyes” cselekedetként jelenik meg. Ez természetesen időigényes folyamat, de ha egy évtizeden keresztül egy hierarchia csúcán jól láthatóan sikeres ez a politizálás,¹² akkor ez nagyban segíti e kapcsolatérzékeny kultúra (Sik 2001) megerősödését, és felértékeli a létrejövő kapcsolathálózatba történő beruházás várható hasznosságát.

A kapcsolatérzékeny kultúra megszűnéséhez (megszüntetéséhez) az kell, hogy egy más hatalmi technika jobbnak bizonyuljon, illetve hogy a kliensi „kegygazdálkodástól” eltérni akarjon az újfajta hatalmi technika alkalmazója, és ennek lehetőségéről és hasznáról meg tudjon győzni másokat is.

Szó sincs arról természetesen, hogy az aczéli kapcsolati tőke alapú politizálás csak a politika csúcsain létezett volna.¹³ Utaltam már arra, hogy voltak más, „alulról

¹⁰ S egy idő után nem is kevesek, mindazok, akik kliensei voltak egy nagyhatalmú pártfigurának, s ugyanakkor maguk is kiterjedt klientúrával rendelkeztek, majd a kliensek kliensei. Egy hierarchikus rendben elégséges idő után már a többség gyakorolja a kapcsolati tőke építését, s aki nem teszi (mert nem tudja, hogyan tegye, vagy nem akarja tenni), az is tud róla és számol vele.

¹¹ És fordítva, akik nem akarják felhasználni, mert felismerik veszélyeit, azok is tehetetlenek a kapcsolati tőke „bájával” szemben. Heller ír arról az időszakról, amikor (1968 előtt nem sokkal) a budapesti iskola meghatározó személyiségeit Aczél meg akarta nyerni: „úgy nézett ki, hogy bekerülünk a hivatalos magyar kultúrába... Nekünk jól jött az 1968-as beavatkozás: mielőtt Aczél beszállított volna bennünket, jött a krach, megtettük nyilatkozatunkat, és ismét kigolyóztuk magunkat a jachtklubból” (Heller 1998: 179).

¹² Márpedig a korabeli *bon mot* szerint Aczélt a művészeti–kulturális–tudományos mezőben kapcsolati tőkéje a miniszter első helyettesi beosztásából a miniszter első felettesévé tette.

¹³ Noha a szocializmus hierarchikus modelljéből következik, hogy ha csupán lentről indult volna ki egy ilyen kezdeményezés, az is inkább előbb, mint utóbb leért volna az alsóbb vezetési szintekre (illetve horizontálisan áttért volna az értelmiségpolitika felől a gazdasági és egyéb szférák felé, kivéve azokat a szférákat, ahol ennek a formális szervezet eltérő szubkultúrája szabott határt, pl. katonaság, egyház).

építkező” forrásai is a kapcsolati tőke alapú politizálás „felértékelődésének”.¹⁴ Ha most eltekintünk attól (amitől persze nem kell eltekinteni), hogy a politika „természeténél fogva” kapcsolatitőke-igényes társadalmi tevékenység, továbbá ha nem vesszük figyelembe (noha kellene), hogy a szocializmus előtti Magyarországnak is lehettek a politizálásban a kapcsolati tőke alkalmazásának „normál” szintjét meghaladó vonásai, akkor is jó érvek szólnak amellett, hogy a szocializmus idején mind a formális, mind az informális politizálás erőteljes kapcsolati tőkét igényelhetett. Így a párton belüli frakcióharcok, illetve a kemény öklű (lett legyen ezen ökök mégoly szépséges bársonyba bújtatva is) diktatúra ellenzéki léte egyaránt erős kapcsolati tőkét igényelt. Az előbbire az SZKP (bolsevik) párttörténete, továbbá a modern kremlinológia szakirodalmja (Willerton 1979; Ledeneva 1998) szolgál sok példával.

Az ellenzék veszélyeztetettsége, bezártsága, féllegális léte eleve kedvezett a konspirációnak (még ha ezek olykor demonstratívan láthatóvá voltak is téve),¹⁵ a kapcsolatintenzív szerveződésnek és találkozónak (amelyek a korszaknak megfelelően nem gödi kirándulások, hanem házibulik formájában szerveződtek)¹⁶.

Kapcsolati tőkében különösen erősen intenzív volt (mert személyek közötti bizalmon alapul) a négermunka (mint a strómanság intézményének értelmiségi változata) és az aláírásgyűjtés intézménye. A feketemunka esetében a leendő patrónusnak tudnia kell, hogy kiben lehet megbízni, hogy a feketén bedolgozó nem koptatja a tekintélyt (s ezáltal a szakmai kapcsolatokat eredményező hírnevet), ugyanakkor a leendő kliensnek tudnia kell, hogy ki vállalja a patrónus felelősségteljes szerepét, és ki nem él vissza ezzel. Az aláírásszervezés esetében tudnia kell a szervezőnek, hogy kikhez fordulhat a siker esélyével aláírásért, hiszen rövid idő alatt, félig-meddig titokban kell minél több és jeles személy aláírását megszereznie, miközben biztosan tudhatja, hogy az akciót figyelik.

Kevésbé meglepő talán, hogy a fenti intézmények „kiegészítője”, a titkos megfigyelés is kapcsolatok (még hozzá lehetőleg szoros és bizalmat feltételező kapcsola-

¹⁴ Hogy ezek a folyamatok léteztek, arra jó példa a hatvanas évek közepére elterjedő „bratyizós” légkör a Valóság szerkesztőségében, ahol korábban öskommunista és reformer jóízűen nyírta egymást. A változó irányítási szerkezet és társadalomszervezési elvek felértékeltek a személyes kapcsolatok szerepét az ellenőrzésben és az irányításban (lásd Czákó-Sik 1994). Nyilván nem véletlen, hogy ebben az időszakban ért hatalma csúcsára a legnagyobb kapcsolati tőkés.

¹⁵ A kapcsolati tőke egyik sajátos (kulturális tőkével kombinált) változata szolgált az elit értelmiségi önvédelmére is: „Ha ismert személlyel szemben követnek el törvényteleniséget: jó hangosan félrevertik [a világsajtó – S. E.] a harangot... Feri ezt felismerte: Gyerekek, forduljunk a külföld felé – publikáljatok külföldön, használjátok ki minden lehetőséget, hogy interjút adjatok külföldi újságoknak... A Budapesti Iskolának ő volt a nagy stratégiája. Tudta, mit kell lépni, miként tartsa egyben az iskolát, és közben Aczéllal is tárgyalt, hogy nagy baj ne legyen. Feri vitte a stratégiai vonalat, az ő tehetsége nélkül nem tudtuk volna kiépíteni védelmi állásainkat” (Heller 1998: 233–234).

¹⁶ S ezen házibulik is fertői a kapcsolati tőke zárt körön belüli felszaporodásának (vö. a lyuk-sógorság intézményét [Sik 1983], amelyből négermunka éppúgy származhat, mint válás vagy újracházasodás: „G. elhagyta A-t /P. feleségét/, aztán M. /B. felesége/ szakított velem, majd G.-től elvált a másik M. /G. felesége/, és hozzám jött, közben B-ék is különváltak...”), s amelyek tehetetlenségi erejére mi sem jellemzőbb, hogy még a rendszerváltás után is hatottak, vö. az SZDSZ parlamenti frakciójának endogámiáját.

tok) mentén szerveztetett, mint ahogy a börtönben lévők és a börtönből kijöttek közössége is szoros kapcsolatok mentén szerveződött.

Mindezeket (négermunka, börtön előtti [ötvenes évekbeli] politizálás, megfigyelés, börtönélet, a börtönidő alatti külvilág élete és a börtöni utáni [hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekbeli] politizálás) szépen mutatják be a Mérei Ferencről szóló (Litván 1999) és a Mécs Imre által írt (Mécs 1999), kapcsolati tőkét ismertető beszámolók.

Mérei esetének szépsége az, hogy ő személyes adottságain és a strukturális kényszereken túl – lévén a társas kapcsolatok szociálpszichológiájának vezető szakembere – a kapcsolati tőke professzionális alkalmazója is volt. Ennek „hálózati” (sic!) (a titkos megfigyelést végző ügynök) szakember által történő értékelését érdemes alaposabban is megismerni:

„Mérei Ferencet 18 éve ismerem. Megkísérlem értékelni az ez idő alatt általam megismert munkamódszerét társas kapcsolatai kiépítése terén. Előjáróban meg kívánom jegyezni, hogy Mérei 25 éve foglalkozik tudományosan a társas kapcsolatok kérdésével... (A negyvenes évek végén az általa vezetett intézetben – S. E.) [m]unkamódszeréhez tartozott..., hogy azokból a munkatársakból, akiknek a munkájával elégedett volt... csapatot szervezett maga köré... és ez a csapat harcolt az intézet dolgozóinak egy másik csapata ellen... (A börtönből kijöve az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben, ahol vezető pszichológus lett) [a] munkatársak közül egy csomó embert megsért, kihagy, nem vesz számításba, ezzel megteremtve a csapatot és az ellencsapatot is. Ebből arra gondolok, hogy most megint van csapata, a csapatnak van feladata, van ellenséges csapat is, ami ellen harcolni tud, tehát ebben a tekintetben hiányzik a belső motivációja ahhoz, hogy... titkos ellenforradalmi célú csapatot is szervezzon” (Idézi Litván 1999: 67).

Mindezek az ellenzéki politizálásban és értelmiségi létben gyökerező s a kapcsolati tőkét hatékonyan növelő beruházások és szervezetfejlesztések nem álltak meg a politikai tevékenység és a mindennapi élet szférájának határán,¹⁷ hanem túlcsoordultak a politikai élet felé, de megnyilvánultak az értelmiségi munka alkalmi munkaerőpiacának kapcsolataiban is (Sik 1983).

Később a decentralizálások hullámain, a sokszereplős irányítási rendszerekkel való kísérletezést, az „ereszd meg” periódusokat (és amit belőlük a „húzd meg” periódusban már nem lehetett visszavenni) követően a monolit pártállam hierarchiája tovább bonyolódott, nőtt a szereplők száma, s még inkább a közöttük húzódo horizontális és többszörös vertikális kapcsolatok mennyisége. A nyolcvanas években nem csak a második gazdaság terjedése-intézményesedése duplázta meg a gazda-

¹⁷ Mint azt (a kezdeti lelkesültség után) a kívülről és belülről egyaránt bezáródó volt-ötvenhatosok tapasztalatai alapján Mécs szépen jellemzi: „A kezdeti lelkesedés után lassan elmaradtak a meghívások... Lassan bezárult a kör: régi barátainkkal, értelmiségi társaságokkal nem tudunk mit kezdeni, s már nem is igen hívtak bennünket... Csak egymás között éreztük jól magunkat. Mivel sok nehézségünk volt, egymást segítettük, támogattuk. Állásszerzésben, lakásszerzésben, pénzkölcsönzésben, szakmunkával, fizikai munkával, kalákával, minden egyébbel. Ha orvosra, mérnökre, szakemberre volt szükség, mindig 56-os jutott az eszünkbe... Szükség volt a kapcsolatokra, hogy valamennyire is kompenzáljuk az elnyomást. Természetes és magától értetődő védekezése az elnyomottaknak” (Mécs 1999: 73–74).

ságirányítás területét, de a hivatalos gazdaság párt- és állami irányítása is kapcsolati hálók bonyolult szövédékekévé lett, amiben sokszor a formális hierarchia elemi rendje sem volt felismerhető többé, nem is beszélve arról, hogy a személyes és a hivatalos kapcsolatok is egyre inkább összefonódtak, átlapolódtak, összebogozódtak (Czakó-Sik 1987; Csanádi 1995).

A kultúrpolitika esetében ez jól megmutatkozik Aczéi és a közben – nagyon is aczéi közegben – „felnőtt” új kapcsolati nagytőkés, Pozsgay kapcsolati tőkéjének morfológiai eltéréseiben (Bozóki 1998). Az aczéi fénykor (a hatvanas és hetvenes évek) idején a politikai rendszer stabil-statikus volta időt és teret (pontosabban a környezet hierarchikussága és zártsága miatt, inkább [mozgás]tér hiányt) adott Aczéinak ahhoz, hogy kedvére alakítsa kapcsolati tőkéjét, amely maga is hierarchikus, elitista és zárt lett. Ugyanakkor Pozsgay (részben a fellazuló hierarchia adta nagyobb nyitottság és kisebb hatalom, részben a gyorsan változó politikai szélfűvás miatt) „egy decentralizált, flexibilis, középpont nélküli, illetve gyakran változó középpont köré rendeződő” (Bozóki 1998: 29) hálózatot működtetett csupán. Egy olyan csapatot, amelynek maga is (ha nem is egyenrangúan, de) tagja volt, „amelynek működését nem csak ő tudta alakítani, hanem neki is alkalmazkodni kellett hozzá. Pozsgaynak – celebritások és hűbérurak helyett – tisztelői és alkalmi szövetségesei voltak” (uo.), s ezek sosem álltak össze udvartartássá, sőt gyorsan cserélődtek és hamar eltűntek, ha nem látták értelmét maradni.

Belátható, hogy a formális irányítási rend fentiekben jellemzett bonyolódása, inkonzisztenciái, a horizontális elemek elszaporodása kedveztek mind a személyes érdekek vezérelte kapcsolati tőke működésének, mind ennek és a hivatalos ügymenet összemosásának. Ez viszont ellenőrizhetetlenné tette az irányítás rendjét, és tag teret adott a jobb kapcsolati tőkével rendelkezőnek ahhoz, hogy kapcsolati tőkéjét szaporítsa, illetve azt pénz- vagy hatalmi tőkévé konvertálja.

A politika kapcsolatfüggő rendszerváltása

A kiinduló tétel az, hogy a kapcsolatrendszerek és a kapcsolatorientáltság túléli a rendszerváltást, illetve hogy ez a folyamat nem passzív, hanem a létrejövő rendszert útfüggően alakító folyamat. Most tehát azt kellene bemutatni, hogy a kapcsolati tőkének a politikacsínálás előző részben látott aczéi elemei a rendszerváltás során megmaradtak, s oly módon hatottak, hogy fennmaradjanak a működésük számára kedvező feltételek.

Sok oka van annak, hogy a rendszert váltott magyar (és általában posztoszocialista) világ szocializmus alatt megnőtt kapcsolatérzékenysége fennmaradt (Sik 2001). Ezek mellett azonban vannak olyan érvek is, amelyek a posztoszocialista politika szerkezetével és folyamataival függenek össze:

- a fiatal technokraták hatalomra jutásának kohorszspecifikus volta (Illés 1991);

- rendszerváltás-specifikus helyzetek, például privatizáció,¹⁸ földkérpótlás, menekülés¹⁹ (Sik 1992), blokádszervezés (Sik 1991, 1993), amiben – noha ilyen helyzetek korábban soha nem fordultak elő –, a magyarok íziben kapcsolati tőkéjük után kaptak, ami persze felértékelte a régi-új kapcsolatrendszer-elemek, illetve gyakorlatok fontosságát;
- a rendszerváltás során születő új hatalomba vetett bizalom nem magasabb, mint volt a szocialista állam esetében.²⁰ Úgy tűnik, hogy az államellenesség, a politika iránti gyanakvó érdektelenség nem csupán megelőzte, de túl is éli a szocializmust.

A politikában is előfordultak olyan rendszerváltás-specifikus helyzetek, amelyek erősen felértékeltek a kapcsolati tőke értékét. Példák illusztrálják, hogy a semmiből szerveződő pártok mindegyike egy-egy kapcsolatintenzív magból (az SZDSZ a Szabad Kezdeményezések Hálózatából (sic!), a Fidesz a szakkollégiumokból, az MDF a lakitelki társaságból) nőtt ki (Czakó–Sik 1994).²¹ Sokatmondó az is, hogy az előző ciklusban a Palotás vezette Köztársaság Párt óriásplakátjain azzal ajánlotta magát az önjelölt, hogy ő „Egy jó kapcsolat”.

További – rendszerváltás-specifikus – érvek is magyarázzák a kapcsolati tőkének a rendszerváltás első időszakában bekövetkezett felértékelődését. Ilyen például a rendszerváltás váratlansága, amely káderhiányt okozott már a tárgyalásintenzív szakaszban is, de még inkább akkor, amikor a hatalom váratlanul az MDF ölébe hullott.

¹⁸ A kapcsolati tőke privatizációban betöltött szerepét egy 1998-ban publikált munka mutatja be legszebben (Gyukits–Szántó 1998). Számomra nem azért jön nagyon kapóra ez az esettanulmány, mert igazolja azt a tételt, hogy nincs sikeres privatizáció kapcsolati tőke nélkül, hanem azért, mert

- részben azt mutatja, hogy a privatizáció sikertelenségét is kapcsolati tőke bevetésével lehet elérni,
- részben mert azt igazolja, hogy valamennyi résztvevő számára „természetes” volt, hogy támadás és védekezés során egyaránt kapcsolati tőke alkalmazásában gondolkodjanak,
- részben pedig azt, hogy a kapcsolati tőke hierarchikus volta nem szükségképpen jelenti, hogy a magasabb pozíciójú szereplők befolyása egy adott ügyben automatikusan nagyobb, mint az alacsonyabban (de térben közelebb) elhelyezkedőké.

¹⁹ A példa lényege röviden, hogy miközben az osztrák határon feltartóztatott erdélyieket viszi a rabomobil a román határ felé, beindul a kapcsolati tőke, ami hamarabb éri el a nagyhatalmú politikusokat (s azok pozitív döntése a rendőrséget), mint az autó a román határt.

²⁰ Mishler és Rose (1998) adatai szerint tíz posztoszocialista ország esetében 1998-ban az emberekbe vetett bizalom átlagos értéke (hetes skálán mérve, ahol hét a maximum) 4.39 volt, ami sokkal magasabb, mint az állami intézményekbe vetett bizalmatlan átlaga (3.60) volt. Jellemző, hogy a kérdőívben szereplő intézmények közül az emberek iránt érzett bizalom szintjéhez legközelebb a katonaság (4.29), majd – még az átlag feletti értékkel – a média és az egyház következett. A legnagyobb fokú bizalmatlansággal a nép a pártokat, a parlamentet és a szakszervezeteket tüntette ki.

²¹ Csizmadia (2001) is úgy látja, hogy a mai magyar politikai pártok olyan politikai csoportosulásokból nőttek ki, amelyek a nyolcvanas években még értékorientált, szubkultúra jellegű kisebb csoportok voltak, amelyek kapcsolati tőkéjük segítségével tudták a kínálgató politikai lehetőségeket kiaknázni 1988–89 idején. Mint ahogy a későbbi szétválások is sok esetben (persze az eltérő politikai célok és értékrendi össze nem illések fontosságát nem alábecsülve) személyes kapcsolatok törésvonala mentén jöttek létre (pl. a Fidesz esetében ld. Vágvölgyi B. 1998).

Márpedig a politikusi beosztás természeténél fogva is (bizalmi, nem tesztelhető a megfelelő végzéséhez szükséges tudás megléte vagy hiánya) kapcsolatérzékeny válogatást feltételez. Ez még inkább így lehet egy hirtelenjében alakult, káderhiánnyal küszködő párt esetében (Czakó–Sik 1994).

Arra is csinos példák vannak, hogy a pártok szerveződésének első időszakában egy karrierre áhító politikuskjelölt számára szinte mindegy volt, hogy mi szerepel az adott párt nyilatkozataiban, inkább az volt a fontos, hogy kikből verbuválódott a vezetőség. Sokan sok pártot is kipróbáltak, s ezen kísérletek első lépéseit a meglévő kapcsolatok jelölték ki.

Antall Józsefről például azt írja egy rajongója, hogy még 1988 végén is ismeretlen volt az akkori politizáló elit számára, s hogy Antall számára is több párt jött ekkor még szóba, mint politikusi karrierjének terepe.

„A 87–88 fordulóján aktivizálódó három csoportosulás közül (MDF, SZDSZ, Fidesz) Antall Józsefet elsősorban az elsőhöz fűzik baráti és eszmei szálak..., keresni kezdi azt a politikai csoportosulást, amelyből egy majdani komoly, működőképes és erős ellenzéki (később esetleg kormányzó) erő kialakulhat” (Idézi Debreczeni 1998).

Előbb az apjától örökölt nyomvonalon haladva (és idős ismerősöktől támogatva) a Kiszgádapárttal kokettál. Ezután a kereszténydemokratáknál kísérletezik, de levelezik mindenkiel, s ápolja a nyugati kapcsolatokat is, mígnem 1989 februárjában belép az MDF-be, ahol az útfüggés elméletéből jól ismert vakszerencse segítségével Antall kapcsolati tőkéje – az MDF káderhiányának köszönhetően – pozícióvá konvertálódik:

„Szabad György jelzi az elnökségnek, hogy az EKA a valódi tárgyalások küszöbéig jutott..., az MDF tárgyalódelegációja megerősítésre szorul. »Mondtam nekik, hogy kérem szépen, kevés vagyok én ide, kell még valaki. Erre mondják, hogy hát a Furmann, a Furmann. Mondtam, hogy igen, igen, nagyon jó, de hát ő Miskolcon lakik, néha előbb kell elmennie, a vonat, s a többi, mit tud az ember mondani, ugye nem mondhatam, hogy nem mert megszólalni. Mert sajnos ez az igazság: olyan gátlásos volt, hogy egyszerűen nem mert megszólalni. És akkor dobtam én be Antall nevét, hogy őt kellene felkérni... Akkor Csoóri rábólintott, és valami olyasmit mondott, hogy igen, ő is gondolt rá, már beszélt is vele.«” (Idézi Debreczeni 1998: 53.)

A kormányalakítás „egyszerű” kormányváltás során is csak kapcsolati tőke bevonásával képzelhető el. Érthető, hogy még nagyobb a kapcsolati tőke szerepe akkor, amikor meglehetősen váratlansággal csöppen egy párt ölébe a hatalom, s nincs idő sem kádereképzésre, sem „természetes” önkiválasztódásra.

Az Antall-kormányzat esetében jól dokumentálható a kapcsolati tőke felértékelődése a hatalom káderhiányos helyzetben történő megszerzése idején. A kormányzatba lojális és az országos kormányzáshoz értő politikusok kellenek. Ilyen káderek viszont nem voltak, hiszen a hatalomra került csoport tagjai, ha nem is voltak ellenállók, de nem volt az előző rendszerben kormányzati szintet betöltő káder sem közöttük. Ennek eredményeképpen felértékelődött a lojalitás elve. Méghozzá nem az elvekhez vagy a párthoz (hiszen ezek kidolgozására-kiépítésére nem volt idő, még

kevésbé a potenciális káderek kipróbálására), hanem az új kormányfő²² személyéhez kapcsolódó lojalitás szerepe értékelődött fel. Ez pedig kapcsolatrendszeren keresztül, ajánlás és kezesség közbeiktatásával ment végbe. Így állt össze végül a kormányzat a kormányfő kapcsolati tőkéje mentén, s lett régi barátokból, tanítványokból, tanártársakból, rokonokból és évfolyamtársakból²³ kulcspozíciót betöltő (külgügy- és belügyminiszter, nemzetbiztonsági főnök és politikai államtitkár, MTV- és MTA-elnök, USA-nagykövet és az állami lapkiadó vállalat igazgatója) káder.²⁴

Saját szavaival szólva: „... általában jobban szeretek együtt dolgozni azokkal, akiket ismerek. Akikben megbízom ...” (Debreczeni 1998: 103.) Ez a teljes mértékben természetes igény a kapcsolatorientáltság alapmotívuma. Ez azt sejteti, hogy a kapcsolati tőke nem csak azért lett az antalli kormányzat személyzeti politikájának alapintézménye, mert dúlt a káderhiány, hanem szerepet játszott ebben a kormányfő aczéli léptékű kapcsolatitőke-kezelő képessége. Például jól fejlett „kapcsolati memória”. Ahogy helyettes kabinetfőnöke (egy tanítvány öccse), illetve külügyminisztere (rokona) megfogalmazza:

„Szivacsagyú pedagógus volt, fantasztikus névmemóriával. Fantasztikusan tudta követni a mások sorsát. Egy-egy futó találkozást nem felejtett el. Villamosmegállóban vagy bárhol futott is össze valakivel: Hol dolgozol? Mit csinálsz? ...a legtöbb ember azonnal elfelejti az ilyesmit. Ő ellenben mindent megjegyzett, s utána évekre visszamenőleg pontosan emlékezett rá, és bármikor tudta mobilizálni...”

Páratlan memóriájával emlékezett sok ezer tanítványára. Nevükre, képességeikre, szakterületükre... Ismerte ezen kívül a teljes muzeológus- és levéltáros szakmát. Az orvostársadalom meghatározó egyéniségei mellett a gyógyszerészek, az irodalmárok, az írók és jogászok körében is sok barátja, rengeteg ismerőse volt... Apja régi kiskapcsolat barátjaival és 1956 üldözötteivel is őrizte és ápolta a kapcsolatokat... Páratlanul széles ismeretségi köre komoly merítési bázist biztosított számára, amikor a rendszerváltás személyi feltételeit kellett megteremteni” (Idézi Debreczeni 1998: 103–104).

Kevesebbet lehet tudni az MSZP–SZDSZ-kormány és a mostani Fidesz-kormány létrejöttének kapcsolattörténetéről. Az előbbi esetben a káderhiány okozta kapcsolati tökefelértékelődés valószínűleg nem lehetett fontos, hiszen az MSZP-nek szépen fejlett klientúrája volt, s csak győzte (volna) lehámozni magáról a ráakódott kapcsolati burkot. Az SZDSZ ugyanakkor a szakemberek és az elitértelmiség pártjaként – amely a Hálózatból nőtt ki – bővelkedhetett (volna) olyan káderekben, akikből több kormányt is ki lehetett volna állítani.

A Fidesz kormányra kerülésének kapcsolattörténetét sem tudom megírni, de hogy lenne mit, azt a következő idézet sejteti:

²² Akinék szava és súlya meghatározó volt a kormányzatban (sőt még a kormányzaton kívül is), s aki maga is apja kapcsolatainak örököseként kezdte felmerülését a nyolcvanas évek végén formálódó politikai mezőben (Révész 1995: 31–32).

²³ Illetve ezek közvetlen köreiből, ameddig a személy, illetve néhány válogatott intézmény (piarista iskola, levéltári munkakör, keresztény középosztálybeli felmenők) a kiválasztott személy megbízhatóságát a kormányfő számára szavatolni képes.

²⁴ A nevek iránt érdeklődők kedvéért megadom a forrást is: Révész 1995: 96–97.

„Amikor valaki keresi a boldogulást, nem a régi telefonszámok fognak működni. A régi telefonszámokat baráti sörözések, kuglizások megszervezésére lehet használni. Ha az ember üzlettársakat keres magának, befolyást akar szerezni, akkor bizony új embereket kell felhívnia, és nem is azt mondom, hogy újakat, hanem más embereket.” (Orbán Viktor szövege az Európai Utasból [Versenyképes Magyarországot akarunk, 1998. 3. sz.], idézi Várhegyi B. 1998: 19).

Az idézet szépsége, hogy egyszerre világít rá arra, hogy a kapcsolatorientáltság akkor is fennmarad, ha a kapcsolatok – akár teljesen – átalakulnak, és arra, hogy a „rendszerváltásnál kevesebb, kormányváltásnál több” típusú hatalomszerzés a kapcsolati tőkének milyen instrumentális alkalmazását és milyen szerkezeti konverziót feltételez.²⁵

Hogy a kapcsolati tőke e „természetbeni” átadása-átvétele a rendszerváltás során működött, az nem kétséges, hiszen valamennyi rendszerváltás utáni kormányzat esetében voltak magas rangú állami hivatalnokok, illetve politikusok, akik az előző kormányzat, illetve a rendszerváltás előtti kormányzat idején is már regnáltak.²⁶ Ez azonban ugyanúgy nem perdöntő a kapcsolati tőke útfüggőséget domináló volta mellett, mint ahogy a politikai pártok káderpolitikájának kapcsolati tőkében intenzív kezességi rendszere sem az, hiszen mindezek „természetes” velejárói minden rendszer- vagy kormányváltásnak.²⁷

Az azonban megdöbbenő, hogy az aczéli „kapcsolatarcú” kegygazdálkodásból, ami a magyar szocializmus körülbelül negyven évéből legalább harmincban hatott, mennyi megmaradt a rendszerváltozás után is.

Elsősorban figyelemreméltó, hogy a késő-kádári rezsim nagyjai közül Kádár mellett egyedül Aczél hatása érződik még ma is. Ennek bizonyítékai, hogy életrajz Kádáron kívül csak róla született, hogy az Aczél-életrajzot nagy figyelem fogadta, s a méltatások (tekintet nélkül arra, hogy dicsérték vagy piszkolták az életművet) sok

²⁵ Csizmadia (2001) elemzése alapján ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a Fidesz tanulékonynak bizonyult a tekintetben is, hogy belátta, nem csupán ellenzékben kellene az értelmiség erre hajlamos részét mobilizálni képes laza csoportosulások (*think tank*-ek, egyesülések, körök, mozgalmacskák), de jó, ha a kormányzatnak is vannak ilyen kapcsolati hálót életben tartó, káderszelekciót biztosító és szubkulturális háttérrel nyújtó „szervezett” kapcsolati tőke koncentrátumai.

²⁶ Eltekintve azon esetektől, ahol a rendszerváltás teljes folyamatosságot jelent a politikai osztályok személyei esetében (vagy akkor nem is beszélhetünk rendszerváltásról?) például Kis-Jugoszlávia, Kirgizisztán stb., az egyes poszt-szocializmusok nyilván eltérnek a politikai mező szereplőinek és klientúrájuknak folyamatosságában. Az egyik végpont lehet Iliescu rezsimje, ahol a rendszerváltás előtti kapcsolati tőke úgy tűnik teljes terjedelmében megmaradt (Patapievic 1997), mivel a szocializmusbeli klientúrának igen megfelelő volt egy olyan rendszer, amely mechanizmusai és szereplői ismertek voltak, de amely változásnak látszott és nélkülözte a Ceausescu-rendszer keménységét. Meglehet, hogy a poszt-szocialista átalakulások zöme ehhez a végponthoz áll közel.

²⁷ Mint ahogy nem lehet a poszt-szocializmus sajátosságaként jellemezni a kapcsolati tőke széles körű alkalmazását a munkahely-keresésben, a háztartások közötti segítségnyújtásban vagy migráció során (mint azt primitívebb poszt-kremlinológusok teszik, lásd Rose 1998, 1999), mivel ezek a szocializmusban is legalább ilyen mértékben jelen voltak, illetve mivel a kapcsolati tőkére alapozódó védekező megoldások amióta világ a világ hasonló módon működtek.

személyes visszaemlékezést tartalmaztak, amelyekben az Aczélhoz fűződő kapcsolatokat tisztázásáé volt a fő szöveg.

Az, hogy az Aczéllal kapcsolatos máig tartó érdeklődés nem független Aczél személyes kapcsolatából szőtt teljesítményétől, egy szellemes elemzés szerint azért van, mert az Aczéllal való személyes kapcsolat a mai értelmiség széles körében az életút-narratíva központi elemévé lett:

„Miként a királyi család tagjai Angliában, Aczél is referenciapontként szerepelhet, minthogy egy adott körben személye különös jelentőséggel bír és ezért emlékezetes. A róla szóló történetek e körben közismertek, közkeletűek, közszájon forognak, és felidézésük közösségi tevékenység. Végül... az Aczélt felemlető történetek... javarészt magukról az elbeszélőkről szólnak... Aczél személyének központi szerepe egy viszonylag szűk, ám társadalmi szerepéből fakadóan befolyásos körre korlátozódik... a magyar alkotó értelmiségről... mondható el, hogy autobiografikus emlékezetében Aczél kitüntetett helyet foglal el... a kulturális ügyekért felelős KB-titkár valóban olyan igazodási pont, amelyhez nem csupán a múlt eseményei, valamint önmaguk és mások viselkedése mérhető és mérendő, de saját politikai, nagyközösségi, sőt művészi/alkotói identitásuk is a levegőben lógna az e ponthoz való rögzítettség híján... Az értelmiség politikai és... közösségi vagy társadalmi szerepvállalása elválaszthatatlanul kapcsolódott Aczélhoz... a személyét illető lényegi megosztottság még inkább alkalmassá teszi Aczélt arra, hogy a magyar értelmiség identitásképző narratívájának kulcsszereplője legyen” (Böhm–Málnay 1999: 12).

Másodsorban, feltételezhető, hogy az Aczél által létrehozott vagy közvetve generált kapcsolatok sem csupán az MSZP-ben éltek túl a rendszerváltást. Erre ismét Böhm–Málnay (1999) hívja fel a figyelmet.

„Egy Aczéllal való személyes találkozás, vagy akár személy szerint való emlegetettség... valamely politikai döntése során tökéletesen elegendő ahhoz, hogy egy közérdeklődésre bizonyosan számot tartó történet kerekedjék ki belőle. A harmincnál idősebb értelmiségiek körében persze egyáltalán nem ritkaság, hogy valakinek első kézből származó információja vagy tapasztalata van Aczélről... minden történetmesélő *forrásként kezeli önmagát* (kiemelés az eredeti szövegben – S. E.), amely egyrészt saját narratívumának hitelességét hivatott alátámasztani (»én csak tudom, hiszen ott voltam«), másrészt egyfajta rangot is jelent: azt mutatja, hogy az illető így vagy úgy meghatározó személyisége (volt) a magyar szellemi elitnek. Aczél ugyanis köztudottan (azaz egy széles körű konszenzus szerint) csak a szellemi elittel állt személyes kapcsolatban” (Böhm–Málnay 1999: 12).

Tehát az Aczéllal való személyes kapcsolat múltja (vagy annak látszata) még ma is rangot ad. Mi több, egy szűk csoporthoz való tartozást szavatol: „Miként az angolok számára a királynőről való beszéd erősíti az egymáshoz tartozás érzését, úgy az Aczélről való beszéd is kijelöl egy bizonyos csoportot...” (Böhm–Málnay 1999: 14). S noha e csoporton belül eltérő frakciók vannak a tekintetben, hogy miként ítélik meg Aczélt, a csoporthoz tartozók számára az Aczélhoz fűződő személyes kapcsolat „története” máig nyúló lényeges része identitásuknak.

Irodalom

- Aczél György 1999. Egy Kádár-portré töredékei. *Beszélő*, IV. (10): 101–129.
- Bozóki András 1998. Aczél és Pozsgay. *Beszélő*, (12): 25–30.
- Böhm Viktor–Málnay Barnabás 1999. Csontváz a szekrényben. *Kritika*, (12): 11–14.
- Csanádi Mária 1995. *Honnan tovább?* Budapest: T-Twins
- Csizmadia Ervin 2001. Parties and Political Networks. *Central European Political Science Review*, 2. (3): 140–153.
- Czakó Ágnes–Sik Endre 1987. A „megszemélyesült” szervezetközi cserügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, (12): 1489–1495.
- 1994. Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ*, (6): 17–25.
- Debreczeni József 1998. *A miniszterelnök*. Budapest: Osiris
- Donáth Ferenc 1977. *Reform és forradalom*. Budapest: Akadémia
- Gyukits György–Szántó Zoltán 1998. Privatizáció és társadalmi tőke. *Szociológiai Szemle*, (3): 83–98.
- Heller Ágnes 1998. *Bicikliző majom*. Budapest: Múlt és Jövő
- Illés Iván 1991. *Nemzedékek, elitek, ciklusok*. Budapest: KJK
- Ledeneva, Alena V. 1998. *Russia's Economy of Favours*. Cambridge: Cambridge University Press
- Litván György 1999. Mérei és a „Krampusz”. *Beszélő*, február: 60–70.
- Mécs Imre 1999. Összejárók. *Beszélő*, március: 72–77.
- Mishler, William–Rose, Richard 1998. Trust in untrustworthy institutions. *Studies in Public Policy* No. 310. University of Strathclyde
- Patapievici, Horea-Roman 1997. A politikai osztály. 2000, október: 49–50.
- Révész Sándor 1995. *Antall József távolról*. Budapest: Sík
- 1997. *Aczél és korunk*. Budapest: Sík
- Sik Endre 1983. Egy alkalmi munkaerőpiac. *Szociológiai Szemle*, (4): 389–401.
- 1988. *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat
- 1991. A zavarban lévő keselyű esete a csapással. 2000, (1): 9–16.
- 1993. Robin Hood, a keselyű – két év után a taxisblokádról. *Szociológiai Szemle*, (1): 141–148.
- 2001. Kapcsolatérzékeny útfüggőség. 2000, (7).
- Rose, Richard 1998. Getting things done in an anti-modern society: social capital networks in Russia. *Studies in Public Policy* No. 304. University of Strathclyde
- 1999. What does social capital add to individual welfare. *Studies in Public Policy* No. 318. University of Strathclyde
- Vágvolgyi B. András 1998. Hová tűnt a sok virág? *Beszélő*, (12): 16–20.
- Willerton, John P. Jr. 1979. Clientelism in the Soviet Union: An Initial Examination. *Studies in Comparative Communism*, XII, (2): 159–211.

Lakatos László

MI A BAJ A SZOCIOLÓGIÁVAL, ÉS HOGYAN NEM KÉNE RAJTA SEGÍTENI?

Vajon folytatódik-e a szociológia múlt századi sikertörténete, vagy csőd fenyeget közelesem? Ezt kérdezi Némedi Dénes (2000), és a válasza az, hogy bizony van ok a csüggedésre, több is – bár lehet, hogy végül mégis jól alakulnak majd a dolgok.

A baj nem jár egyedül

Három válságtendenciát emel ki, mindhárom valaminek az eltűnésével vagy megszűnésével kapcsolatos. Kettő közülük az eltömegesedésre vezethető vissza; ezek a termelés és a fogyasztás oldaláról fenyegetik a szociológiát; a harmadik a szociológiai beszéd tárgytalanná válásával fenyeget, ezt a globalizáció hozta magával. Nézzük sorra őket.

- (1) Az egyetemek eltömegesedése miatt eltűnőben van az egyetemi szociológus, a kutatótanár hagyományos figurája, a fokozódó specializálódás miatt pedig, amivel az eltömegesedés negatív hatásait próbálják ellensúlyozni, bomlófélben van maga a szociológia is mint tudományos diszciplína.
- (2) A nemzetállami keretek eljelentéktelenedésével kiüresedik a társadalom fogalma, így eltűnik a szociológia sajátos tárgya is.
- (3) Az értelmiség eltűnése, a hajdani művelt középosztály eltömegesedése, felhígulása a szociológia közönségének eltűnésével fenyeget.

Vagyis nem lesz, aki beszéljen a társadalomról, nem lesz miről lesz beszélni, és nem lesz értő közönsége sem az ilyen beszédnek. Az eltömegesedés felfalja a szociológiai diskurzus termelőit és fogyasztóit, a globalizáció meg szétrágja a tárgyát.

Ezek bizony súlyos bajoknak látszanak. Romlanak a termelési feltételek, és ezzel egyidejűleg csökken a kereslet is a termék iránt. Ha egy iparágban történne ilyesmi, onnan biztosan fejvesztve menekülne a tőke. De nézzük, csakugyan olyan nagy-e a baj, mint amilyennek látszik!

Annyi bizonyos, hogy Némedi nincs egyedül az aggodalmaival. Csak a kicsiny és a túlélés napi gondjaival túlságosan is elfoglalt magyar közegben számít kuriózumnak ez a komor hang, az összehasonlíthatatlanul nagyobb és közvetlen túlélésében sokkal kevésbé fenyegetett amerikai szociológiában már régen és sokan kongatják a vészharangot. Egész válságirodalom bontakozott ki a kilencvenes években, és aki

egy kicsit is beleolvas ebbe az irodalomba, az láthatja, hogy Némédi még csak nem is tartozik a legpesszimistábbak közé: az amerikai kollégák némelyike már a lélekarangot kongatja. Sokan vélik úgy, hogy a szociológia nem húzza már sokáig, ha valami radikális változás nem történik, és néhányan azt is tudni vélik, hogy mi lenne az a radikális terápia, amivel meg lehetne menteni. Válságos időkben mindig feltűnnek csodadoktorok, akik tudják az orvosságot a bajra.

Én úgy látom, a beteg állapota nem annyira súlyos, hogy az a radikális gyógymódokkal való kísérletezést indokolná. Veszélyesnek tartom viszont a pánikhangulat kialakulását és a radikális terápiák iránti igény megjelenését, illetve gerjesztését. Különösen, mert – ahogy én látom legalábbis – némelyik terápia akár végzetes is lehet.

Azt persze én sem állítom, hogy a szociológia makkegészséges lenne – de hát soha nem is volt az. Súlyos születési rendellenességekkel jött már a világra is – ám mégis felcseperedett valahogy, és megtanult együtt élni a hendikepeivel. És ahhoz képest, hogy milyen sok van neki, egészen jól teljesít. Most talán gyengélkedik egy kicsit, de az lenne a csoda, ha nem így lenne, hiszen egy óriási társadalmi átalakulás zajlik, amelyben minden megváltozik, átrendeződik, új értelmet nyer vagy éppen értelmét veszíti, és a szociológiának erről a roppant bizonytalan, kavargó, szemkápráztató forgatagról kéne számot adnia – ráadásul nem is a külső megfigyelő biztonságos bunkeréből, hanem úgy, hogy közben őt magát is szinte szétszedik azok a folyamatok, amelyekről tudósítania kellene. Mit várunk a meteorológustól, akit éppen felkapott a tornádó tölcésére? Lehet-e rossz néven venni, ha szédül egy kicsit, és erősen hunyorog?

Némédi szerint persze ennél nagyobb a baj, nem múló rosszullétről van szó. Lehet, hogy így van, a baj mértékén lehet vitatkozni, szerintem azonban az igazi veszélyt a csodadoktorok színrelépése jelenti. Kihasználva a beteg elesettségét, átmeneti gyengeségét, ezek a kuruzslók valójában nem a leromlott állapoton akarnak segíteni, hanem, mivel az aktuális gyengeség végső okát a szociológia feltételezett eredendő, alkati gyengeségében látják, át akarják operálni „igazi tudománnyá” – például közgazdaságtanná vagy biológiává.

Azt gondolom, ez nem lehetséges, és nem is kívánatos. Olyasmi ez, mintha egy legyengült férfin azzal próbálnának segíteni, hogy átoperálják nővé. Tudjuk, hogy a férfiak esendőbbek, hamarabb is hálnak, de érdemes ezt az eredendő gyengeséget azzal orvosolni, hogy megszabadítjuk őket a férfiasságuktól? A szociológia veleszületett nyavalyáit meg kell különböztetnünk jelenlegi gyengeségeitől. Az utóbbiaktól talán tényleg jó lenne megszabadulni, az előbbieket azonban el kell fogadni, együtt kell élni velük – sőt, meg kéne próbálni szeretni őket. Nem csak azért, mert amúgy sem lehet tőlük megszabadulni, hanem mert furcsa módon épp ezek a nyavalyák adják egyúttal a szociológia fő vonzerejét és erősségeit is.

Néméditől persze távol áll a pánikkeltés, és az is, hogy csodaszereket ajánljon. Hangja, mint máskor, most is, józan, meggondolt, tárgyilagos. Vitatkozni alig lehet vele, mert inkább kérdéseket vet fel, kétségeket fogalmaz meg, tendenciákat rögzít, gondolkodásra készítet, semmint hogy harsány tézisekkel provokáljon; viszont amit mégis határozottan állít, az nagyjából tényleg úgy is van. Legfeljebb annyit lehet talán ellene vetni, hogy mintha egy-két árnyalattal sötétebbre festené a képet a kelleténél.

A következőkben ezért megpróbálom a Némedi által elősorolt bajokat egy kicsit kevésbé fenyegetőnek beállítani. Nem akarom bagatellizálni őket, de mégis igyekszem kissé derűsebbre festeni a képet. Ezután az amerikai kollégák által összeállított bajkatalógusból szemezgetek, hogy bemutassam azt a pánikhangulatot is, amelyben egyre nagyobb a csábereje a csodálatos gyógyulás ígéretének. Végül – magam is bővítve egygel a bajok listáját – arra a veszélyre hívom fel a figyelmet, amelyik a biológia fölől fenyegeti a szociológiát.

(1) A szociológia szétesése

Az egyetemi oktatás eltömegesedése miatt válságba került a kutatóegyetem eszménye. A túlterhelt tanárok már nem végezhetnek minőségi kutatómunkát, nem publikálnak rangos szakmai folyóiratokban, lassan már nem is olvassák ezeket, örülnek, ha meg tudják tartani az óráikat, és le tudják vizsgáztatni az ijesztő létszámúra duzzadt hallgatói tömegeket. A kézműves kisüzemnek befellegzett, helyét átvette a diplomagyár. A hajdani kistermelőnek még volt ideje az elmélyült munkára kutatóként és oktatóként is. Évente csak néhány terméket adott ki a kezéből, egy pár tanítványt, egy-két tanulmányt, de azok jó minőségűek voltak. Ma fáradt szakmunkások hada sajtolja nagy szériákban a szabványosított, gagyi minőségű tömegtermékeket.

E minőségromlásra két orvosság van: az egyik a munkamegosztás elmélyítése az egyes diszciplínákon belül, a másik a minőségi munka kimenekítése a PhD-képzésbe, illetőleg az egyetemeken kívüli kutatóintézetekbe. Hatásos szerek, de persze vannak kedvezőtlen mellékhatásaik is: a hagyományos egyetemi diszciplínák szétmállanak, eltűnnek a hovatovább már mulatságos mértékű specializálódás következtében, a hagyományos egyetemi képzés pedig elértéktelenedik: a diploma értéke ma már alig több, mint az érettségié volt nem is olyan régen.

Az egyetemek tehát nagy oktatóüzemekké lettek, a tudományok pedig alkalmazkodtak az új helyzethez: meneküléssel, specializálódással. A szociológia is ezt tette, de úgy látszik, a többi tudománynál jobban megsínyli a specializálódás kedvezőtlen mellékhatásait. Valószínűleg a jól ismert, veleszületett gyengesége miatt: ahogy azt sokan, sokszor elpanaszolták már, nincs sem sajátos tárgya, sem sajátos módszere. Innen a kötőjeles szociológiák sokasága, s ehhez jön még, súlyosbító körülményként, a különböző, régebben egymással még legalább felelő, ma már inkább csak egymás mellett elbeszélő irányzatok sokasága is. Mindennek következtében nem alakult ki sem uralkodó paradigma, sem általánosan elfogadott törzsanyag: nincs erős központi mag, amely kellő kohéziót biztosítana és a fokozódó specializálódás ellenére is egyben tudná tartani a diszciplínát. A szociológia így szétesik egymástól független kis specialitásokra, amelyek között már csak az oktatás tart fenn valami laza és mondvacsinált kapcsolatot.

Körülbelül ezt mondja Némedi, és nagyjából így is van csakugyan – vagy legalábbis így látszik belülről nézvést. Valóban az a tapasztalatunk, hogy a más területeken dolgozó kollégáinkkal alig van kapcsolatunk; mintha nem is egy tudomány lenne a szociológia, hanem száz. De hát más tudományokban is ez a helyzet: a specializálódás mindenütt feltartóztathatatlanul halad előre, és fizekre szedi a korábban egységes

diszciplínákat. Itt csak arról lehet szó, hogy a szociológiát talán hátrányosabban érinti a specializálódás, mint a többi tudományt.

Kérdés azonban, hogy tényleg így van-e. Nem lehet-e, hogy a szociológia éppen hogy kevésbé sínyle meg ezt a mostani nagy szétforgácsolódást, mivel már eleve nem is volt soha egységes? Nem lehet-e, hogy a sok specialitás laza koalíciója teherbíróbb, hogy nem is tud darabokra töredezni, mert eleve nélküli az ehhez szükséges szilárdság?

Ez persze csak képes beszéd, és nem is szánom komoly érvek. Azt viszont fontos lenne tudni, hogy valóban minőségi változáshoz értünk-e most a szétesés folyamatában. Hiszen a specializálódás régóta tart, már jóval a tömeges egyetemi képzés előtt is jelentős volt a mértéke, és persze minden időpontban nagyobb, mint amilyen valamely korábbi időpontban volt. A szétesés veszélye tehát elvileg bármikor felvethető; honnan tudjuk, hogy éppen most vált akuttá ez a probléma?

De ez sem igazán lényeges. Lényeges érvem csak egy van, ez pedig az, hogy a szociológiának *van* uralkodó paradigmája, és ez a paradigma, úgy tűnik, elég erős ahhoz, hogy megakadályozza a diszciplína széthullását – vagy legalábbis eddig elég erős volt hozzá.

Nem, nem fedeztem fel a bölcsek kövét. Ezt a paradigmát mindenki jól ismeri, csak éppen nem szoktunk így gondolni rá, mert megszoktuk, hogy inkább a funkcionalizmus, a marxizmus, a szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológia, az etnometodológia és a többi hasonló esetében beszéljünk paradigmákról, s hogy ezért a szociológiát sokparadigmás, azaz uralkodó paradigmával nem rendelkező tudományként gondoljuk el. Belülről nézve valóban ilyennek is látszik. a külső szemlélő számára azonban meglepően egységes és zárt tudománynak mutatkozik, egyetlen uralkodó paradigmával. Engem is meglepett, hogy milyen zárt és nehezen feltörhető dogmarendszernek látják a szociológiát azok, akik éppen megnyitni és feltörni szeretnék – például azért, hogy helyet csináljanak benne az evolúciós biológia és pszichológia számára. Nehéz elhinni, de ezek a külső megfigyelők a szociológusokat elvakult fanatikusoknak látják, akik érthetetlen makacssággal, szinte már önpusztító módon ragaszkodnak megkövesedett dogmarendszerükhöz – amely az evolúciós pszichológia felől nézve persze egy túlhaladott, hibás elképzelés. Tooby és Cosmides szerint például – az evolúciós pszichológia prófétáiról később még bővebben is lesz szó – ez az elképzelés – a *Standard Social Science Model* (SSSM), ahogy nevezik – zárt és koherens rendszer, amely nem csak a szociológia, de az antropológia és a pszichológia számára is egységes vonatkoztatási keretet ad. Később még visszatérünk arra, hogy mi is a hiba szerintük az SSSM-mel, de most már nem csigázom tovább a megvilágosodásra és persze paradigmára áhító szociológus olvasó kíváncsiságát: a nevezetes SSSM magja az a jól ismert „dogmánk”, hogy az emberek gondolkodását és viselkedését a *kultúra* határozza meg, amibe beleszülettek, és amit a szocializáció során elsajátítottak. *Nem* veleszületett képességek, tulajdonságok, ösztönök vagy hajlamok tehát, még részben sem, mert az ember – az általános tanulási képességét leszámítva – nem rendelkezik semmi ilyesmivel; hanem csakis és kizárólag a kultúra.

Vagyis a szociológia mindent a kultúrával magyaráz. Úgy véli, hogy az emberek születéskor egyformák, csak a szocializáció során válnak különbözővé, attól függően, hogy milyen kultúrába kell belenevelkedniük. Miért több itt az öngyilkosság?

Mert ez a kultúra ezt a megoldási mintát kínálja. Miért születik ott több gyerek? Kulturális beidegződések miatt. Miért agresszívakabbak a férfiak, mint a nők? Mert ezt írják elő a nemi szerepek. Miért szerelemből házasodnak az emberek? Mert ezt tanulták. Korábban miért nem szerelemből házasodtak? Mert akkor mások voltak a szokások. Miért diszkriminálják itt a kisebbségeket? Mert ebben a társadalomban erősek az előítéletek. Miért csinálnak ott olyan sok IQ-tesztet? Mert abban a kultúrában hisznek az intelligencia örökölhetőségében.

Ilyesféléképpen magyarázzuk a dolgokat, és szerencsés esetben azt is meg tudjuk mondani, hogy miért alakult épp ilyenné ez a kultúra, miért éppen ezek a minták, szerepek, szokások alakultak ki, hogyan született ez a hiedelem, mi táplálja ezeket az előítéleteket. Itt már sokfajta magyarázat lehetséges; az előítéletes gondolkodás okairól például biztosan mást fog mondani egy marxista, mást egy freudista, és megint mást mondjuk egy funkcionista. Nagy különbségek lehetnek köztük; lehet, hogy szóba sem állnak egymással, annyira kibékíthetetlennek látják a nézetkülönbségeket. De azt egyik sem fogja mondani, hogy az előítéletesség vagy akár csak az előítéletességre való hajlam velünk született.

Van tehát ezek szerint mégis valami közös nevező, közös tudás, ami magától értetődő és vitathatatlan minden szociológus számára, függetlenül attól, hogy egyébként melyik irányzat híve. Annak a tudása, hogy az ember társadalmi, vagyis kulturálisan programozott lény. Hogy semmi sincs benne, ami ne lett volna meg előzőleg a kultúrában. Ezt tudni nem sok, de nem is kevés; arra mindenképpen elegendő, hogy a szociológia diszciplináris önállóságát megalapozza. A szociológiának nem elsősorban a tárgya vagy a módszere adja a megkülönböztető sajátosságát, hanem a szemlélete, az a mód, ahogy a dolgokat látja és magyarázza. Ha van a szociológusoknak közös nyelvük, sajátos kultúrájuk, akkor az e körül a tétel körül és a hozzá kapcsolódó, belőle folyó egyéb általánosságok körül épült ki; és ezen a közös kultúrán belül fejlődtek ki, mint sajátos szubkultúrák, az imént emlegetett irányzatok.

Well, ettől persze még a szociológia ezer darabra szakadhat, vagy meghalhat épenséggel egészben is. Csak annyit akartam mondani, hogy diszciplinánknak, minden látszat és ellenkező híresztelés ellenére, mégiscsak van központi paradigmája, ezért talán valamelyes kohézió is feltételezhető. Hogy ez mire vagy meddig lesz elég, azt nem tudom, de ha a szociológia állapotáról és kilátásairól gondolkodunk, akkor érdemes észben tartani, hogy *van* közös kultúránk, amihez (kívülről legalábbis úgy tűnik), eléggé ragaszkodunk is. Jobb, ha ezt mi is tudjuk, és nem csak azok, akik éppen ki akarnak forgatni belőle.

(2) A társadalomfogalom kiüresedése

A másik kettőtől eltérően ez a probléma természetesen csak a társadalomtudományokat érinti – sőt, voltaképpen csak a szociológiát, mert a többi társadalomtudomány számára a társadalom fogalma nem annyira fontos, megvannak nélküle is. De vajon a szociológiának tényleg olyan fontos-e, és ha igen, miért?

Semmiképp sem azért, mert a szociológia a társadalom tudománya, és ezért nem lehet meg egy szabatosan definiált társadalomfogalom nélkül. Némedi megmutatja, hogy milyen jól elvolt eddig azzal a pongyola képzzel is, amelyben folyton egy-

másba csúsztak a konkrét, nemzeti társadalmak és az elvont, általános társadalomfogalom. Arról sincs szó, hogy elveszítené a kutatási tárgyát, mert társadalomfogalma a nemzetállami keretek között működő társadalmakhoz kötődik. Ha Kofi Annan holnap ünnepélyesen kikiáltaná a világállamot, a szociológiai kutatás ettől még nyilván nem válna tárgytalanná, hiszen továbbra is lenne bűnözés, társadalmi egyenlőtlenségek, szekularizáció, társadalmi mobilitás, szegénység és minden egyéb, ami a szociológia napi kenyerét adja; lenne tehát miről beszélni továbbra is. Hanem, mondja Némedi, a szokásos kerete az ilyen beszédnek, az válik bizonytalanná, elmosódottá. A keret, amit a speciális szociológiai probléma, az integráció és a szolidaritás kérdése jelöl ki. Hogy beszéljen a szociológus szolidaritásról, a társadalom jól vagy rosszul integrált voltáról, ha nincs már közege sem a szolidaritásnak, ha nincs (nemzeti) társadalom, amelyik jól vagy rosszul integrált lehetne?

Tehát az integráció és a szolidaritás iránti speciálisan szociológiai érdeklődés miatt fontos a társadalomfogalom kiüresedése. Valamilyen módon mégis ez a szociológia sajátos „tárgya”, speciális érdeklődési területe: a társadalmi rend problémája, a társadalmi integráció kérdése. Vagy ha nem is a tárgya, hát az az értelmezési keret, amely eddig sajátos tárgy híján is lehetővé tette a szociológiai diskurzust. Nézzük akkor ezt meg közelebbről.

A „nemzeti” itt a kulcsszó. Lehetne ugyan azt is mondani, hogy a nemzetállami keretek eljelentéktelenedése nem vezet feltétlenül a nemzeti társadalmak megszűnéséhez, hogy a magyar társadalom vélhetőleg nem szűnik meg attól, hogy Magyarország az Európai Közösség tagja lesz – de ez önáltatás lenne. Inkább azt kérdezzük: nem szűnt-e meg máris, vagy nem szűnik-e meg a csatlakozástól teljesen függetlenül is? Ahogy a többi is? A globalizáció nem csak a nemzetállamok szuverenitását kezdi ki, hanem a nemzetgazdaságok radikális átstrukturálása révén a nemzeti társadalmakat is durván átrendezi. Ennek következtében a szolidaritásnak sok fontos fajtája, azok, amelyek a nemzeti-nemzetállami szinthez kötődtek eddig, valóban elveszni látszanak. A globalizáció leértékeli a nemzetállam, a nemzetgazdaság és a nemzeti társadalom jelentőségét, és felértékeli a nemzeti feletti és alatti szinteket. A nemzeti-nél fontosabbá válnak egyfelől a nemzetközi és nemzetek fölötti szerveződések, másfelől pedig a kisebb, helyi társadalmak: régiók és városok, vallási, etnikai, szakmai és egyéb közösségek, mozgalmak, ideértve most már a világhálón szerveződő virtuális közösségeket is, de még a nemi hovatartozás vagy a szexuális preferenciák alapján szerveződő csoportokat is. A gazdaság világméretűvé válásával ismét eljött a városgazdaságok, városállamok kora: ahogy a globális szerveződések megerősödnek, úgy erősödnek, ezzel párhuzamosan, a lokálisak is. Ez a hagyományos, azaz a nemzeti alapú szolidaritások leépülésével jár együtt, s emiatt úgy tűnik, mintha hirtelen mindenféle szolidaritás eltűnne a társadalomból, mintha a társadalom a teljes felbomlás, atomizálódás fel rohanna.

Lehet, hogy így is van. Durkheim azonban valószínűleg azt mondaná, hogy ez minden bizonnyal csak átmeneti állapot, s hogy új identitások és szolidaritások vannak kiépülőben. S valóban, sok jel mutat arra, hogy csakugyan ez lehet a helyzet. Érdekes új identitások és szolidaritások formálódnak a szemünk láttára, némelyik

messze túlnyúlik az országhatárokon, és esetleg más határokon is,¹ és egyelőre nem tudni még, hogy ezek hogyan és mivé fognak összeállni.

De az is lehet, hogy nem állnak össze. Elképzelhető egy olyan forgatókönyv is, hogy a nemzetek fölötti szinten megvalósul valamilyen rendszerintegráció, ez alatt azonban semmi sem lesz, főleg társadalmi integráció nem. A társadalom széthullik darabokra: *homo homini lupus*, *Blade Runner* és apokalipszis. Ez nagyon rossz lenne az embereknek, de nem lenne szükségképpen rossz a szociológiának is. Nagyon jó szociológiát lehet csinálni egy ilyen társadalomban is – ahogy azt például Manuel Castells az *Információ koráról* szóló három kötetében (Castells 1996, 1997, 1998) máris megmutatta. Némedinek persze igaza van: a kialakuló új hálózattársadalom, amiről Castells ír, már „nem is társadalom a szó tulajdonképpeni értelmében”. Nem; de mégis ez korunk társadalmi valósága.

Vagy nem. Még nem tudjuk biztosan, hogy mit is tekintünk valóságnak, és nem is tudhatjuk, hiszen ez a szép új világ még alakulóban van: még minden cseppfolyós, bizonytalan. (Alighanem ez is a mélyebb oka a szociológia jelenlegi válságának: még nem érti igazán azt, amiről számot kéne adnia.) De akárhogy is alakulnak majd a dolgok, akár a totális dezintegráció, akár az integráció új formái felé halad a világ, akár – és valószínűleg ez a helyzet – egyszerre zuhan mind a két irányba, a szociológiát mint vállalkozást semmiképpen sem lehetetleníti el az a tény, hogy az integráció hagyományos alakzatai szétporladnak. A „társadalom” régi fogalmától persze búcsút kell vennie, és fel kell adnia azt is, hogy ez a szint kitüntetett jelentőségű az integráció szempontjából. El kell fogadnia, hogy az integrációnak (és a dezintegrációnak) sok szintje és formája lehetséges, és hogy az, amelyik a nemzeti társadalmak szintjén működött idáig, csak egy közülük, és hogy ennek a rovására most megnőtt a többi szint és forma jelentősége. A szociológia eddig is sokat foglalkozott ezekkel a társadalom alatti és fölötti szintekkel;² ezután nyilván még többet kell majd foglalkoznia velük – de az integráció és a szolidaritás iránti érdeklődéséről nem kell lemondania.

Persze nehéz feladat egy olyan társadalomról beszélni, ahol az integrációs formák sokaságával kell egyszerre számolni, s ugyanakkor mégis az integráció hiányával is, mert nincs kitüntetett integrációs szint. De nem megoldhatatlan: egy ehhez nagyon hasonló feladatot már sikeresen megoldottak azok a történészek, akik a középkori Európa társadalomtörténetével és történeti szociológiájával foglalkoznak. Tőlük lehet ezt megtanulni.

Sokan felvetették már, ilyen vagy olyan vonatkozásban, hogy valamiféle új középkor felé haladunk. Talán itt az ideje komolyan venni ezt a lehetőséget. A tudomány egyebek közt analógiákkal teszi a maga számára érthetővé a világot, a mi szép új világunk megértéséhez pedig az európai középkor kínálja a legközelebbi analógiát. Ahhoz, hogy a szociológia értelmesen tudjon beszélni az új világról, amely kezd

¹ „Seattle népe” az ázsiai *sweetshopokban* robotlók iránti szolidaritását nyilvánította ki, a győri Danone gyár megmentése érdekében pedig érdekes módon a cég franciaországi munkásai is kiálltak. Amerikai ökoterroristák állatokkal vállalnak szolidaritást. Magyarországon pedig, éppen most, amikor e sorokat írom, fontos csoportok állnak ki büszkén a homoszexuális szervezetek mellett.

² Elég itt utalni a világrendszer-elméletre az egyik végleten és a családszociológiára és a *sex and gender* tanulmányokra a másikon.

alakot öltetni körülöttünk, új perspektívára, új értelmezési keretre van szüksége. Ennek kialakításában segíthet a középkorkutatással való közelebbi megismerkedés.

Első pillantásra ez talán holdkóros gondolatnak tűnik, hiszen az egész modern fejlődés éppen a középkorival ellentétes irányban mozgott, és látszólag semmi sincs távolabb egymástól, mint a hierarchiaelvű középkori és a hálózatelvű posztmodern világ. A tagadhatatlanul létező lényegi eltérések mellett azonban nagyon sok hasonlóság is felfedezhető, és ezek ugyancsak nem lényegtelenek. Feltűnő egyebek között a nemzetállamok hiánya és sok a hasonlóság az identitások, szolidaritások és az integráció vonatkozásában is. Ugyanaz a tarka sokféleség; a gazdasági, politikai, vallási, szakmai, területi kötődések és elköteleződések hasonlóan bonyolult szövevénye; a közszférának és a magánszférának, a gazdaságinak, a politikainak és a társadalmiának ugyanaz a zavarba ejtő differenciálatlansága, egymásba csúszása; számtalan lokális és partikuláris képlet, és az egész fölött mégis valami univerzális szerveződés. Ismerős világ. Ha a szociológia kulcsokat keres a most alakulófélben levő új társadalmi valóság és benne az identitások és szolidaritások kusza szövedékének megértéséhez, akkor érdemes közelebbről tanulmányoznia a középkori korporációk és testvériségek világát. A XIX–XX. századi nemzetállamok katonás rendje felől nézve mai világunk persze idegennek és kaotikusnak tűnik, de ha a XIII–XIV. századi Európa felől nézzük, ismerősebbnek és érthetőbbnek fogjuk találni.³

Nem csodálkoznék, ha kollégáink nemsokára fálnák a középkori Európáról szóló történeti munkákat, az Amerikai Szociológiai Társaságban pedig új szekció alakulna *Sociology of the Middle Ages* névvel...

(3) A közönség elvesztése

Némedi itt két jól ismert folyamatra utal: az egyik a tömegtársadalom kialakulása, a másik a tömegkommunikációé. Az egyikben elveszett a régi, művelt, tájékozott polgári értelmiség, amelynek tagjai még könyveket, folyóiratokat olvastak, és Tolsztojról és Nietzsche-ről, Freudról és Marxról cseréltek eszmét azokban a régi, finom kávéházakban; ez a kicsiny, művelt elit eltűnt, feloldódott a hatalmassá duzzadt, de arctalanná-jellegtelenné és intellektuálisan igénytelenné vált középosztály szürke masszájában. A másikban pedig létrejött napjaink popkultúrája, amelyben az elmélyülten dolgozó, a művelt közönségnek elsősorban művein keresztül megmutatkozó értelmiségi helyét átvette a felületes, de jól csacsogó médiasztár, aki egyszerű és könnyen emészthető, mindig a legújabb szellemi divatnak megfelelő „új felfedezésekkel”, „meglepő eredményekkel” igyekszik stimulálni és kielégíteni az abban a félórában történetesen éppen szellemi izgalmakra beállított tömegpublikum szenzációigényét.

Valóban szomorú kép. Mit lehet erre vigasztalót mondani?

Lehet azért. Először is nyugtatgathatjuk magunkat azzal, hogy ez az átalakulás, szemben az előbb tárgyalt veszélyekkel, nem csak a szociológiát vagy a társada-

³ Ekközben természetesen a XIX–XX. századi nézőpontot sem szabad feladni, hiszen a mai világ a tegnapi folytatása: ez is kapitalizmus, csak kicsit másféle. Csupán arról lenne szó, hogy e mellé még a XIII–XIV. századi nézőpontot is vegyük fel. Ha a világ bonyolultabbá vált, akkor többet kell dolgozni a megértésért.

lomtudományokat érinti, még csak nem is a tudományokat általában, hanem tudományokat, irodalmat, művészeteket, filozófiát egyaránt. Sovány vigasz, de ha ők boldogulnak valahogy, mi is megleszünk talán.

Másodszor nézhetjük a dolog jó oldalát is. Az a bizonyos kis létszámú, de annál műveltebb polgári értelmiségi elit valóban eltűnt, de cserében itt van közönségnek az egész világ. A szociológusok, és általában a szellem emberei, ha élhetnek még ezzel az ódon zamatú kifejezéssel, ma minden korábbinál nagyobb közönséghez szólhatnak, és ez a publikum nem csak műveletlen, igénytelen emberekből áll.

Harmadszor talán erőt meríthetünk abból is, hogy nem a mi nemzedékünk az első, amelyiknek ebben az eltömegesedett világban kell figyelmes fülekre találnia. Az arányok változnak, de ebben az élményben már volt részük eleinknek is. Például az 1960-as években, amikor megjelent a televízió, és mégis tömegeket vonzottak a moziba a művészfilmek: Fellini, Bergman, Godard, Antonioni. Ezekben az években bővült ki hatalmasan az egyetemi oktatás is: tömegek lepték hirtelen el az egyetemeiket – és ezek a tömegek lelkesen olvasták (és vitatták!) Sartre, Habermas és Marcuse nem éppen könnyű munkáit. Az eltömegesedésnek ez az időszaka, a televízió hőskora volt, nemde, egyszersmind a szociológia aranykora is...

A baj ma inkább az, hogy a közönség is, a szociológia is elbizonytalanodott. A közönség ma nem tudja igazán, hogy mit is akarna hallani, a szociológia meg nem tudja, hogy mit mondjon – így persze azt se, hogy kinek. 1968 volt talán az utolsó történelmi pillanat, amikor a szociológiának még voltak illúziói, és volt közönsége is, amelyik osztotta ezeket az illúziókat. Amikor aztán a barikádokat elpucolták, a szociológia közönség nélkül maradt. Behúzott farokkal kullogott vissza a vackára, és szilárdan eltökélte, hogy ezután rendes tudomány lesz. Így is történt: ma elefántcsonttoronyban él, és gyönyörű sokváltozós elemzéseket produkál minden mennyiségben mindenféle dologról, a legteljesebb érdektelenségtől övezve. Módszerei szofisztikáltak, definíciói precízek, eredményei megbízhatóak, elméletei falszifikálhatók, ő maga konszolidált, beszédmódja korrekt, teljesítménye egyenletes, értékrendje szolid, állásfoglalásai óvatosak, politikai elvei nincsenek, abszolút veszélytelen, korhatár nélkül megtekinthető.

Vagyis a politikai klíma változott meg, szerintem, s ennek megfelelően változott meg a szociológia is. Bár sokáig úgy tűnt, hogy erre alkatilag képtelen, nagy erőfeszítések árán végül mégiscsak sikerült normális tudománnyá válnia – és így érdektelemné is. Pontosabban: a *mainstream* ma már csak annyira érdekes, mint bármely más normális tudomány – a sokat emlegetett halbiológia, például. Hogy a szociológiának még mindig van egy kis előnye a hallgatókért és olvasókért folytatott versenyben, annak egyrészt talán az az oka, hogy itt mégis emberekről van szó, még mindig, minden látszat és jobb célt érdemlő igyekezet ellenére, másrészt pedig az, hogy, nem kis részben válaszreakcióként erre a normalizálódásra, kialakultak érdekes, izgalmas új megközelítések is: például az etnometodológia vagy a feminista szociológia.

Itt tartunk. Ez talán a mostani válság másik oka: hogy a szociológiának sikerült igazi, normális tudománnyá válnia. Ez nem egyértelműen pozitív fejlemény. Inkább olyasmi, mint amikor a balkezest „sikerül” leszoktatni a balkezességéről. Milyen ügyesen használja most a jobb kezét! Igen, de neki nem az a jobbik keze. A szocio-

lógia abnormális tudományként jött a világra, és idegen a természetétől, hogy ennyire normális legyen.

Persze a közönség is hibás, vagyis hát a társadalom, amiért hagyta, hogy ezt tegye magával. Hogy befelé forduljon, és elveszítse kapcsolatát az étellel és a társadalommal. De úgy látszik, minden nemzedéknek olyan szociológiája van, amelyet megérdemel. A 68 utáni nemzedékek alighanem ezt érdemelték. Talán „Seattle népének” majd más igényei lesznek.

És hibás, persze, a szociológia is. A nagy igyekezetben, hogy rendes tudománnyá váljék, nem csak érdektelenné, de túlságosan szofisztikálttá is vált: elvonttá, szakmaiává, nehezen érthetővé. Valamikor, nem is olyan régen, egy szociológiai tanulmány megértéséhez még nem kellett különösebb előképzettség: elég volt az átlag fogalmát ismerni és a százalékszámítás technikájával tisztában lenni. Ma már ez kevés. Számptalan új módszer született, kifinomult technikák, amiket csak a beavattak értenek, és a szociológusok valósággal tobzódnak az új technikák kínálta lehetőségekben: magára valamit adó kolléga faktoranalízisnél alább már nem adja, ha tanulmányt ír. Így, még ha olykor érdekes lenne is egy-egy írás, közönséges halandó azt meg nem értheti. A szociológia, legalábbis ami a *mainstream*-et illeti, ezoterikussá vált.

Ez a két tendencia összefügg, egymást erősíti. Ha már az ember érdektelen dolgokkal foglalkozik, ami a nagyközönséget úgysem érdekli, akkor sem, ha értené, akkor nem is kell, hogy értse; akkor nem kell szépen és érthetően írni. Akkor az ember a szakmának ír, és ha a szakmának ír, akkor másként kell érdekesnek lennie: akkor a technikával, a módszerekkel kell brillírozni. És ha ezzel elismerést lehet szerezni a szakmán belül – márpedig lehet, szinte csak ezzel lehet –, akkor mindegy is már, hogy mit mondana a nagyközönség, hisz úgyis csak a szakma elismerése számít. Akkor pedig csak a technikai tökéletesség, csak a gyakorlat kivitelezése fontos, a téma lehet olyan is, ami a nagyközönség számára érdektelen – sőt, *talán jobb is*, ha az: aki szakmai elismerésre vágyik, az ne kacsintgasson kifelé, ne akarjon a téma érdekességével pontokat szerezni. „Botrányhősök kíméljenek!” – ez áll a *mainstream* szociológia pontozóbíráinak kitűzőjén. Az a szociológia, amit anyánk is értene, és még érdekesnek is találná, nem szociológia – de legalábbis biztosan nem *mainstream*.

Ha pedig valaki a nagyközönségből mégis értetlenkedni, akadékoskodni kezdene, és kifogásolná, hogy nem érti, amit mondunk, egy szavunkat sem, mert nem emberi nyelven beszélünk, de abból a kevésből, amit mégis sikerült felfognia, azt gyanítja, hogy érdektelen dolgokról értekezünk – nos, akkor őt majd szépen, halkan, okos szóval felvilágosítja valamelyikünk, hogy a tudomány már csak ilyen, ugye; sajátos fogalmakat alkot magának; sajátos nyelvet, hogy precízen tudjon fogalmazni; sajátos módszereket, bizony némelyik elég bonyolult is lehet, hát sajnos ez már csak így van; igen, tagadhatatlanul ezoterikus kissé, de hát ez elkerülhetetlen, ugye a relativitáselméletet se érted, hát akkor mit akarsz, mink is tudósok vagyunk, nézzé’ inkább tévét.

És az illetőnek nagyjából még igaza is lenne. A tudomány valóban ilyen, és ma már, hogy „rendes” tudománnyá vált, a szociológia is ugyanúgy rászorul a tudománypszerűsítő és az újságírók közvetítő munkájára, mint a részecske kutatás vagy a genetika. Ezt el kell fogadni: a tudósok egymásnak írnak és legfőlőbb még a

megrendelőiknek, ha vannak, de már nem a közönségnek – legalábbis nem elsősorban. Ám ez még nem lenne baj, hiszen ezért vannak az újságírók, hogy közvetítsenek.⁴ A baj inkább az (és ezért lenne csak részben igaza kollégánknak), hogy a szociológia már az újságírók számára sem elég érdekes; hogy nincs olyan mondanivalója, amit érdemes lenne továbbadni. Nem a közönség veszett tehát el, hanem a mondanivaló; ha a szociológiának lenne érdemleges mondanivalója, lenne figyelő közönsége is.

A mondanivaló hiánya tehát a fő baj, és ehhez képest másodlagos, hogy a szociológus szakemberré vált, ennek minden előnyével és hátrányával, a szociológia pedig szakszerűvé és ezzel egyben belterjessé, ezoterikussá is. Ez sem egyértelműen pozitív fejlemény; még azt is lehetne mondani, hogy éppen a szociológia ezt nem engedheti meg magának, még akkor sem, ha minden más tudomány is ilyen. Mert e tekintetben, minden normalizálódása ellenére, továbbra is abnormálisnak kell maradnia. A szociológia ugyanis nem csak tudomány, hanem – sokkal inkább, mint a többi társadalomtudomány – a modern társadalom valamiféle öntudata is: egyike azoknak a sajátos formáknak, amelyekben és amelyek révén a társadalom reflektál önmagára. Tehát ideológia is, ha úgy tetszik: nem csak a fennálló leírása, hanem a kellő igénylése is; a társadalomról való, lehetőség szerint elfogulatlan, tárgyyszerű gondolkodás, amihez azonban mégis hozzátartozik a jó társadalomról való gondolkodás is. Ebben a funkciójában pedig értelemszerűen nem csak a társadalomról kell beszélnie, hanem szólnia is kell a társadalomhoz; és ha nem tud közvetlenül a társadalomhoz szólni, akkor elveszíti, ha nem is a létalapját, de mindenképpen az egyik legfontosabb funkcióját.

Van ebben valami, kétségtelenül, és nyilván jó lenne, ha a szociológia megőrizhetné valamennyit a közönséggel való közvetlen kapcsolatából is. De egyrészt talán nem elsősorban a közvetlenségen múlik a dolog, másrészt meg valószínűleg illúzió azt gondolni, hogy az a régi, intimebb kapcsolat a közönséggel, ami a múlt századfordulón és talán még a huszadik század első felében is (Magyarországon pedig még a hatvanas években is) jellemezte a szociológiát, helyreállítható; talán még valami magasabb szinten is, mondjuk az Internet segítségével. A világháló kétségtelenül fantasztikus új lehetőségeket nyit meg a szociológia előtt is, és nem csak a kutatás és a szakmai érintkezés, hanem a publikálás számára is; de ez, egyelőre úgy tűnik, inkább a tágabb értelemben vett szakmai közönség hatalmas méretű kitágulását hozza majd magával – ami persze magában véve is nagyszerű dolog –, nem pedig egy új, világméretű közönség kialakulását. Hosszabb távon persze ez is változhat, de most még biztosan nincs meg ez az új, globális közönség. Ha ezt az írást (angolul persze) felrakom a honlapomra vagy megküldöm valamelyik *online* folyóiratnak, akkor biztosan nagy örömet szerezek vele sok kollégának és szociológushallgatónak szerte a világon Hong-Kongtól Alaszkáig, de szomszédaim és rokonaim ugyanúgy nem fogják elolvasni, mintha most a kezükbe nyomnám. Ahhoz ugyanis olyasmit kellene írnom, méghozzá érthető, emberi nyelven, ami őket is érdekli, méghozzá nagyon. Vagyis lehet, hogy potenciálisan az

⁴ Régen ez valóban másképpen volt, akkor még az a szűk értelmiségi elit közvetítők nélkül is boldogult, mert megvolt hozzá a kellő műveltsége. Ebben igaza van Némédinek, ebben a vonatkozásban tényleg nagy és visszafordíthatatlan a változás: de nem csak azért, mert a mai tömegpublikum már nem annyira művelt; hiszen ma már a műveltségi elitbe tartozók, de még a szakmabeliek is közvetítőkre szorulnak, mert nem látják át a hatalmas tömegtermelést már ők sem.

Internet minden eddiginél nagyobb közönséget jelent, de ehhez a szociológiának is meg kellene változnia. Jó, az érthetőség nem fontos, erre ott vannak, ugyebár, az újságírók; az viszont elengedhetetlen, hogy érdekes és fontos legyen, amit írunk. – És ezzel visszajutottunk az előbbi kellemetlen felismeréshez: nem a közönség veszett el, hanem a mondanivaló. Pontosabban: a szociológusoknak sok mondanivalójuk van egymás számára, de momentán nincs igazán mit mondaniuk a nagyközönségnek; ezért momentán nincs is nagy közönségük.

Úgy tűnhet, hogy ezzel még sötétebbre festettem a Némeditől már amúgy is elég vigasztalanná árnyalt képet, de ez csak a látszat; valójában a kép most kicsit derültebb. A fentiekből ugyanis az következik, hogy ha lesz újra mondanivalója a szociológiának, akkor lesz közönsége is megint. Egyetértek tehát Némedivel abban, hogy mély társadalmi folyamatok befolyásolják a szociológia sorsát, de azt hiszem, túlságosan borúlátó, amikor úgy látja, hogy közönségünk egy visszafordíthatatlan folyamat áldozata lett. Szerintem inkább arról van szó, hogy a jelenlegi politikai klíma nem kedvez a kölcsönös egymásra hangolódásnak. Ez is mély társadalmi folyamat hatására alakult így, de ez még megváltozhat.⁵

Összefoglalva az eddigieket: én úgy látom, hogy a Némedi által tárgyalt válságtendenciák egyike sem annyira fenyegető, hogy komolyan aggódnunk kéne a szociológia fennmaradásáért. Az már más kérdés, hogy jó-e a világnak vagy magának a szociológiának, ha úgy marad fenn, ahogy most van. Olyan nagyon, azt hiszem, nem jó egyiknek sem. A szociológiának alighanem újra kellene gondolnia a feladatát és a helyét a tudományok között, és egy olyan profilt kellene kialakítania, amely jobban illik a természetéhez – körülbelül úgy, ahogy azt Zaid javasolja (Zaid 1991). De erről majd később. Most nézzünk át kicsit Amerikába, további bajokért: hátha ott találunk valami olyat, ami igazán okot ad a kétségbeesésre.

További bajok Amerikából

Amerikában minden nagyobb; a szociológia körüli aggodalom is.

Aggódo írások persze mindig voltak, hiszen a szociológia egész történetét végigkísérte a szorongás, hogy valami nincs rendben ezzel a tudománnyal, az utóbbi tizizenöt évben azonban valahogy nagyon elszaporodtak a diszciplína válságáról értekező dolgozatok. Nem tudom itt áttekinteni ezt az aggodalomirodalmat, mert túl nagy, és nem is ismerem eléggé, de abból a néhány könyvből és tanulmányból, ami a kezembe került, számomra a következő kép kerekedett ki.

⁵ Természetesen akkor majd a szociológia belső értékrendjének, jelenlegi jutalmazási rendszerének is meg kell változnia: akkor nem csak arra kell majd pontot adni, hogy valami jól meg van csinálva, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy az a valami érdekes-e, fontos-e annyira, hogy egyáltalán meg legyen csinálva. Ez nem valami radikális követelmény. Sir Karl Popper is éppen így gondolta. „Mint minden más tudomány, a társadalomtudomány is pontosan aszerint sikeres vagy sikertelen, érdekes vagy lapos, termékeny vagy terméketlen, hogy mennyire jelentősek és érdekesek a problémák, amelyeket tárgyal, és természetesen azzal arányosan is, hogy mennyire becsületesen, mekkora egyenességgel és egyszerűséggel ragadja meg e problémákat” (Popper 1976: 281).

(1) Fragmentálódás, dezintegráció, orientációvesztés

Ezt már ismerjük. Ez kapja a legtöbb figyelmet, a legtöbben ezt tekintik a tulajdonképpeni alapnyavalyának. Jonathan Turner például 1988-ban a *Pacific Sociological Association* elnökeként *The Disintegration of American Sociology* címmel tartotta meg beszédét (Turner 1989). 1990-ben Randall Collins ezt írta: „Mint diszciplína, elvesztettünk minden koherenciát: specialitások konglomerátumává váltunk, mindegyik a maga útján jár, és egyik sem tartja különösebben nagyra a többit” (Collins 1990: 311). Howard Becker és William Rau 1992-ben azt írták, hogy a szociológia a kilencvenes évekre „reménytelenül fragmentálódott”, és nincs sem elméleti, sem módszertani, sem intézményi centruma (Becker–Rau 1992).

A szakterületek számának növekedése valóban elképesztő, és az is igaz, hogy ez viszonylag új fejlemény: igazából csak a hetvenes évektől jellemzi a diszciplínát. 1970-ben az Amerikai Szociológiai Társaságnak még csak 8 aktív szekciója volt, két évtizeddel később már 38. A valódi probléma azonban nem a tematikus sokféleség, legalábbis nem önmagában, hanem a különböző elméleti irányzatok elburjánzása, az egységes szemlélet hiánya; igazából erre gondolnak, amikor fragmentálódásról, dezintegrálódásról beszélnek. (Ez a teoretikus sokféleség is megjelenik a szekciók alakulásában: például a feminizmus gyors térnyerése látható abból is, hogy a ma legnagyobb szekció, a *Sex and Gender* még nem is létezett 1970-ben, az ötödik legnépesebb, a *Race, Gender and Class* pedig még 1995-ben sem.)

A szociológia tehát szétesik egymástól független részterületek és elméleti orientációk kusza halmazává. A legtöbben ezt az uralkodó paradigma hiányával magyarázzák. Crane és Small például az idézettségi adatokat elemezve arra jutottak *Az amerikai szociológia a hetvenes évek óta: egy diszciplína növekvő identitásválsága* című tanulmányukban, amelyben a közgazdaságtannal hasonlították össze a szociológiát, hogy az utóbbinak gyakorlatilag nincsenek központi, „magként” funkcionáló területei, nincs jól kivehető, határozott identitása, és irodalma is egyre jobban beágyazódik más diszciplínák irodalmába. Tipikus és sokat hivatkozott példa a két Turner (1990) közösen írt könyve, *A lehetetlen tudomány*. A szerzők szerint a szociológia aranykorában, a hatvanas években és a hetvenes évek elején, amikor a hallgatók előzőnlőtték a szociológiai kurzusokat, a szövetségi kormány pedig hatalmas összegekkel támogatta a kutatást, a szociológiának még volt uralkodó paradigmája: az elméleti gondolkodás számára a parsonsi, módszertani vonatkozásban pedig a lazarsfeldi paradigma jelentette a mintát. E paradigmák felbomlása és az ebből következő elméleti és módszertani sokféleség, zűrzavar okozta szerintük a szociológia hanyatlását.

(2) Elkötelezettség, útpolitizáltság, degenerálódás

Van azonban egy másik, politikai, vagy ha úgy tetszik, szociológiai olvasata is a jelenlegi válságnak. Van, aki egy bizonyos egységet érzékel a sokféleségben, és az irányzatokban nem egyszerően a bomlás, hanem a romlás virágait látja. Irwing Horowitz (1993) szerint, aki valamikor a baloldalon indult, de mára nem csak hogy kiábrándult egykori eszményeiből, hanem kifejezetten jobboldalivá lett, a szocioló-

gia igazi és gyógyíthatatlan baja az, hogy marxisták, feministák és más balos aktivisták karmai közé került, és így elfogulatlan vizsgálódásból pártos ideológiáhirde-téssé lett. Ő tehát a hanyatlás okát nem a határozott elméleti orientáció elvesztésében látja, hanem, ellenkezőleg, úgy véli, hogy nagyon is határozott meggyőződések rabja lett a szociológia, és ez bénítja meg a tudományos munkát. A szociológiával eszerint nem az a fő baj, hogy irányzatokká bomlott, hanem hogy irányzatossá lett.⁶

Horowitz könyve hajmeresztő olvasmány: műfaja volta keppen a feljelentés, hangvétele a McCarthy-korszak szebb napjait idézi. Ezzel együtt, bár kicsit nehezemre esik komolyan venni, hogy az amerikai szociológia tanszékeket balos felforgatók tartják megszállva, el kell fogadnom, hogy valami mégis lehet abban, amit mond, hiszen Amerikába szakadt magyar kollégánk is úgy látja, hogy kicsit el van ott túlozva a politikai korrektség. Böröcz a „baloldali» társadalomkritikai-radikális reformmozgalmak kifulladásá után(i), egyfajta érzelmileg a társadalom átalakulása iránt elkötelezett, de mindenfajta irányt, talajt, társadalmi kontextust nélkülöző »utó-balosság« világáról” ír, amelyben a szociológusok egy része az „identitás” és a „multikulturalizmus” jelszavával fellépve azon dolgozik, hogy „a szociológia tanszékek helyét rassz-etnicitás-nem-nemorientációs tanszékek vegyék át” (Böröcz 1997: 178).

És valami hasonlót mond Peter Berger is. A hatvanas évek elején írt nagyszerű kis könyvének a csábító *Invitation to Sociology* címet adta, s valóban több nemzedéknek csinált vele kedvet a szociológiához. Most azt fontolgatja, hogy inkább el kéne tanácsolnia mindenkit. *Sociology: A Disinvitation?* című, 1992-es írásában (Berger 1992) négy fontos fejleményt hoz fel a II. világháború utáni időkből, amelyeknek magyarázatával a szociológia adós maradt. Ezek: a társadalmi elégedetlenség a hatvanas évek végén a fejlett nyugati országokban, Japán és az ázsiai „kistigrisek” fel

⁶ Íme néhány mondata a vitában sokat emlegetett könyve (*The Decomposition of Sociology*) első lapjairól, ízelítőül:

„A szociológia az elégedetlenség nagy lerakatává vált, olyan egyének gyülekezőhelyévé, akiknek speciális érdeklődése a meleg és leszbikus jogoktól a felszabadítás teológiájáig terjed. De ez felgyorsította a szétesés folyamatát. Minden beszéd a közös demokratikus kultúráról vagy az egyetemes tudományos alapokról gyanússá vált. A magukat szociológusnak maszkírozó ideológusok ebben csak a burzsoá objektívizmus veszélyes formáit vagy – még rosszabb! – imperialista igényeket látnak...

A szociológiai kurzusok és tankönyvek a forradalomra való buzdítás tárházai – az egyenlőtlenségek ünneplése, nem pedig komoly erőfeszítés a megszüntetésükre. A faji, az osztály- és a nemek közti különbségek minden mutatója arra szolgál, hogy rejtett vagy nyílt módon azt a következtetést sugallja, hogy az amerikai társadalom nem csak hogy képtelen megoldani a problémáit, de ő maga a probléma...

A szociológia nem a tartalmi elemnek köszönheti a fennmaradását, hanem csakis annak a ténynek, hogy művelői elmozdíthatatlanul ülnek az egyetemi és főiskolai tanszékeken. Mert csak itt, a mindennapi élet kinjaitól és fáradalmaitól való mentesség utolsó középkorias menedékhelyén, ahol a készpénzviszony még mindig nem uralkodó, lehet büntetlenül ultraforradalmi doktrínákkal fertőzni a gyanútlan ifjúságot.

A szociológia ma már ideológia (vagy inkább ideológiák sokasága), szemben azzal, ami korábban volt: az ideológiák tanulmányozása. Ilyen körülmények között a komoly tudományosság és a tudományos kutatás képviselői szükségképpen elmenekülnek.”

emelkedése, a vallásos megújulás (és a szekularizációs elmélet csődje) és a Szovjet-unió és a szocialista országok összeomlása.⁷

Berger a négy kudarcnak négy okát adja. Az első a *parokializmus*: az ilyen nagy kérdések megválaszolásához nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokra lenne szükség, de az amerikai szociológia szűklátókörű, figyelme nem terjed túl az amerikai társadalmon. A második az, hogy a szociológia a *triviálist* részesíti elonyben: a természettudományok majmolása a survey típusú vizsgálatok és a kvantitatív módszerek egyeduralmához vezetett, ezek pedig csak a kicsi és jól körülhatárolható problémáknál alkalmazhatóak, ám sajnos nem minden probléma ilyen. A harmadik ok a túlzott *racionalizmus*: a közgazdaságtan majmolása, a racionális cselekvés elméletére épített szép és terméketlen modellek nem visznek közelebb a valósághoz. Végül a negyedik ok az *átpolitizáltság*. A hatvanas évek rendszerkritikai mozgalmi nem tűntek el nyomtalanul, hanem intézményesültek, politikailag és kulturálisan is. Az akkori fiatal lázadók ma középkorúak, s egy részük szociológiaprofesszor. Annak idején nagy hatással volt rájuk C. Wright Mills szociológiai kritikája; sokan közülük egyfajta „ideológiai delíriumba” kerültek, „marxista és kvázi-marxista feltevések” ejtették őket rabul, ezektől remélték a diszciplína minden bajának megoldását. Sikerült is kialakítaniuk egy olyan elméleti orientációt, amelyik nem fetisizálta a kvantitatív módszereket, valóban a „nagy kérdéseket” állította a középpontba, ezeket nemzetközi összehasonlításban vizsgálta (világrendszer, minimum), és képviselőinek biztosította azt a jóleső felsőbbrendűségi érzést, hogy csak ők tökéletesen tudományosak, mindenki más a „hamis tudat” fogságában vergődik. Bár a „nagy kérdésekre” adott válaszaik hamisnak bizonyultak, azt sikerült elérniük, hogy az objektivitást és az értékmentességet ma már mindenki lehetetlen kíváncsolomnak véli: a szociológusok nyíltan az ügyvéd, a szószóló szerepében tetszelegnek. A szociológia így ma már nem tudomány, csak ideológia és propaganda. A baloldal hanyatlásával a feministák és a multikulturalisták vették át a vezető szerepet – de nincs kizárva, figyelmeztet Berger, hogy a jövőben jobboldali ideológiák is helyet követelnek majd maguknak.

Berger kritikájának élet némiképp enyhíti, hogy szerinte nem csak a szociológia van rossz állapotban, hanem a többi társadalomtudomány és a humaniorák is (ebben élesen eltér a véleménye a Horowitzétól), és hogy még nem adta fel egészen a reményt, hogy a dolgok jobbra fordulhatnak. Hangvétele nem olyan ellenséges, mint a Horowitzé, és a kritikája is differenciáltabb, ami persze abból is adódik, hogy differenciáltanul keverednek nála az apolitikus-tudományos *mainstream*-mel és az átpolitizált-ideologikus „avantgárd”-dal kapcsolatos ellenérzései. Az általa felhozott négy ok közül az első három a *mainstream* kritikája, és csak negyediként, de persze annál hangsúlyosabban kerül elő a Horowitz-féle „balosság”; de elsődlegesen ezt is a *mainstream* terméketlenségére adott jogos válaszreakciónak látja, és csak végletes elfajulását és kritikátlaná válását tekinti degenerálódásnak.

⁷ Ezek között igazából csak két speciálisan szociológiai probléma van, a másik kettő esetében a közgazdaságtan és a politológia is erősen illetékes, és – bár ez sovány vigasz – ezek képviselői sem nagyon jeleskedtek a megoldásban, úgyhogy itt nem valami különleges, csak a szociológiára jellemző impotenciával állunk szemben. De Bergernek mégis igaza van: a szociológia is rosszul teljesített.

Én ezt a történetet egy kicsit másként látom. Szerintem a lazarsfeldi paradigma nem múlt ki a parsonsival együtt, hanem éppen hogy megerősödött, amikor a funkcionálisnak az elmélet területén fennálló egyeduralma megszűnt: mert most már csak a kvantitatív módszerek kötelezően előírt és egyöntetű alkalmazása biztosíthatta a szociológia viszonylagos egységének fennmaradását – és egyúttal elismert helyét is a többi tudomány között. A szociológia hanyatlásáért pedig legalább annyira felelős a kvantitatív módszertan biztonságot nyújtó bástyái közé menekült *mainstream* unalmassága, mint az az elméleti zűrzavar, amit a funkcionális bukása után színre lépő új irányzatok burjánzása okozott, vagy a terméketlen, doktriner „utóbalosság”, amit Horowitz és Berger az új irányzatok számlájára ír. Igaz, az unalmas *mainstream*-nek köszönhető, hogy a szociológia meg tudta őrizni a státuszát, és fennmaradt mint tudomány; az viszont az új irányzatoknak, hogy nem veszítette el egészen az érdekességét. Úgy látszik, a *mainstream* és az avantgárd minden szembenállás ellenére is kölcsönösen egymásra vannak utalva.

Csak hogy így egy rossz és terméketlen szembenállás és munkamegosztás jött létre a szociológián belül az érdektelen *mainstream* és a csupán „érdekes” avantgárd között; valami olyasmi, ami – engem legalábbis – a „hamis realisták” és a „túlfinanszírt lenyeglátók” bibói ellentétére emlékeztet. Bibó, persze egészen más összefüggésben, olyan zsákutcs történelmi helyzetekről beszél, amelyekben a legjobbak is csak két rossz lehetőség közül választhatnak: vagy „gyakorlatias emberek” lesznek, „akiknek számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, és ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében ... áll.” Vagy pedig „a másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különcségbe vagy ádáz prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják.” (Bibó 1986: 604.) Úgy vélem, valami hasonló történt a szociológiában is. Nem vállalkozom itt arra, hogy kifejtsem, miben áll a hasonlóság, azt meg végképp az olvasóra bízom, hogy kitalálja, mi lehet itt vajon a hazug konstrukció, de szerintem e néhány sorból kiindulva jobban meg lehet érteni a szociológia mai állapotát, a sokféleséget, a *mainstream* apolitikusságát és az avantgárd átpolitizáltságát, és mindkettő hiteltelenségét és terméketlenségét. Fenntartom tehát, hogy a politikai klíma megváltozása az oka annak, hogy a szociológia elvesztette kapcsolatát az élettel és a társadalommal, de a korábban mondottakat most kiegészítem azzal, hogy ez a kapcsolatvesztés nem csak a *mainstream*-re vonatkozik, hanem, bár talán kisebb mértékben, de az avantgárdra is. Az egyik megbízható, de érdektelen, a másik érdekes ugyan, de nem lehet tudni, hogy mennyire hiteles – és ezért végeredményben szintén érdektelen: csak „érdekes”, nem több.

(3) Kompetencia-, presztízs- és forrásvesztés

Ezek a további bajok, amelyek a dezintegrálódásból (és/vagy az degenerálódásból) mint fő bajból származnak. Röviden arról van szó, hogy a szociológia már nem teljesít úgy, mint régen, ezért csökken a presztízse, és kevesebb forráshoz jut.

(A) Teljesítménydeficit

(a) A szociológia sokak szerint csődöt mondott mint *tudomány*. Nem sikerült beváltania a hozzá fűzött reményeket: nem tárta fel a társadalomfejlődés átfogó törvényeit, nem alkotta meg a társadalom koherens, általánosan elfogadott elméletét, és a gyakorlatban felmerült társadalmi problémák megoldásához sem tudott érdemben hozzájárulni. A végeérhetetlen belső viták ellenére a szociológusoknak még az alapfogalmakban és az alapelvekben sem sikerült megegyezniük, minden tudományuk abban áll, hogy a semmitmondást látványos hókuszpókusszal körítik és érthetetlen „tudományos” zsargonba csomagolják. – Körülbelül ilyen és ehhez hasonló megfogalmazásokkal lehet találkozni; egy konkrétabb kritikát, a Bergerét, már láttunk az előbb.

(b) Panaszolják azt is, hogy a szociológusokat már nem veszik komolyan mint *szakértőket*: nem tekintik őket speciális kompetencia birtokosainak, nem használják szaktudásukat még a kifejezetten szociológusért kiáltó problémák megoldásában sem; inkább közgazdászokra vagy pszichológusokra bízák ezeket is. Ez a mellőzés, ahogy némelyikük fogalmaz, a legsúlyosabb megaláztatás, az „ultimate insult”.

(c) Végül a szociológia teljesítménye az *oktatás* területén is kívánnivalókat hagy maga után. A tankönyvek unalmasak, egyformák, az oktatás színvonala meglehetősen alacsony, a követelmények pedig minimálisak. A hallgatók azonban sokszor még ezeknek az alacsony követelményeknek sem tudnak megfelelni – de ez már áttevet a presztízs és a források kérdéséhez.

(B) Presztízs- és forrásvesztés

(a) Az egyik legfontosabb forrást a *hallgatók* jelentik. Ha a szociológia presztízse romlik, akkor egyrészt kevesebb hallgató akar majd szociológiát tanulni, másrészt, mivel a jobbak más szakokat választanak, a szociológiának be kell érnie a kevésbé jókkal. Ez rontja a szociológia alkupozíciót az egyetemeken, és mivel a PhD szintjén is be kell érnie a kevésbé jókkal, beszűkül az utánpótlási bázisa is.

(b) Hasonló a helyzet az egyéb forrásokkal is, mindenekelőtt a *kutatói pénzekkel*. Általános a meggyőződés, hogy a szociológia ebben a vonatkozásban is rosszabb helyzetbe került, kevesebb pénzt kap, mint korábban, mert romlott a megítélése.

(c) Végül a *presztízs* közvetlenül forrásként hasznosulhat, amikor az egyetemi adminisztráció vagy más tanszékek jóindulatát és támogatását kell megnyerni. Amikor a presztízs gyenge, és erős a versengés a forrásokért, előfordulhat, hogy a szociológia nem kap elég támogatást, és alulmarad a versenyben. A szociológia válságáról a nagyközönség a *Newsweek* hírmagazin egy 1992-es cikkéből szerkezhetett tudomást (Kantrowitz 1992), amelynek apropóját az a nagy ijedelem adta, amit né-

hány szociológia tanszék megszüntetésének vagy lehetséges megszüntetésének híre keltett a szakmai berkekben.

A kivezető út

Ez a nagyjából egységesnek látszó kép akkor töredezik szét, amikor a vitában részt vevők előállnak a megoldási javaslatokkal. Csak ekkor derül ki, hogy tulajdonképpen mennyire másként látják a helyzetet. Kiderül, hogy a látszólag hasonló hangvételű kritikák mögött valójában nagyon eltérő nézőpontok és meggyőződések vannak; hogy, amint az szociológuséknál lenni szokott, még az alapkérdésekben sincs igazán egyetértés.

Először is nem mindenki szerint kell kivezető utat keresni. Van, aki azt mondja, hogy nincs is semmiféle probléma: a sokat kárhoztatott sokféleség valójában nem ártott a szociológiának, hanem éppen hogy használt. Clark elég meggyőzően mutatja meg, hogy a nők és a női témák megjelenése a szociológiában – némi leegyszerűsítéssel így operacionalizálja a sokféleség fogalmát – nem vált hátrányára a szociológiának, sőt ellenkezőleg: ha a pénz az elismerés megbízható mértéke, és ha a támogatást megköszönő tanulmányok arányának drámai növekedése valóban azt jelenti, hogy több kutatási pénz áramlott a szociológiába, akkor a sokféleség és a feminizmus integrálása kifejezetten javára vált a szociológiának, mert azóta több pénzt kap (Clark 1999). Azt hiszem, hasonló empirikus vizsgálatok még sok érdekes dolgot deríthetnének ki a szociológia állapotáról – talán még az is kiderülne, hogy nem is annyira válságos, mint hisszük.

A másik lehetőség, hogy van ugyan probléma, de már meg is szülte a saját megoldását. *Wallerstein* (Gulbenkian 1996), akinek javaslatát Némedi is – bár kétségei megfogalmazásával, de mégis egyetértően – ismerteti, ilyen egyszerű és elegáns módon oldja meg a problémát. Nem kell mindenáron helyreállítani a diszciplína egységét, mondja. Ha már szétesett, kár azon erőlködni, hogy újra összerakjuk: inkább az új idők jelének kell ezt tekintenünk, figyelmeztetésnek, hogy tágabb értelmezési keretre van szükségünk. Az elkülönült közgazdaságtan, szociológia és politológia már nem tudnak feladatuknak megfelelni; új, egységes társadalomtudományra van szükség. A szociológia szétesését tehát inkább tovább kell vinni, meg kell nyitni a határait, hogy egybeolvadhasson legközelebbi szomszédaival. Ez, ha nem tévedek, lényegében a marxi program felújítása, az egységes társadalomtudományé, amely együtt vizsgálja a gazdaságit, a társadalmi és a politikait. És Némedinek igaz van: „a jelenlegi neoliberális ortodoxiával és gazdaságpolitikai hiedelemvilággal ellentétés” ez a törekvés.

Végül a harmadik lehetőség, hogy probléma van ugyan, de megoldás nincs. Eszerint azért nem kell a kivezető utat keresni, mert ebből a válságból már nincs semmiféle kiút: a szociológiának befellegzett – és persze éppen az olyanok miatt, mint *Wallerstein*. Ez *Horowitz* álláspontja.

Mások úgy gondolják, hogy igenis van kiút. Van, aki tisztán elméleti alapon szeretné helyreállítani a diszciplína egységét: valaki például a társadalmi kontrollt javasolja olyan univerzális alapfogalomként, amely a szociológia minden területén használható, és így pótolhatja az elveszett uralkodó paradigmát (Gibbs 1990). Más

(Turner 1998) abban látna a megoldást, ha a szociológia, más tudományok mintájára, mérnöki tudománnyá válnék. Ha arra összpontosítaná erőfeszítéseit, hogy a való világban felmerülő gyakorlati problémákra dolgozzon ki megoldásokat, akkor nem csak elvesztett becsületét szerezhetné vissza, hanem közelebb kerülhetne egymáshoz az elmélet és a gyakorlat, és a mérnöki munka mint alaptevékenység körül újra egyesülhetne a szakma is.

Mások szerint a szociológiának nem más tudományokat kellene követnie, hanem el kéne fogadnia magát olyannak, amilyen, és éppen a gyengeségeiből kéne erényt kovácsolnia. E számomra igen rokonszenves álláspont szerint a szociológiának tudomásul kellene végre vennie, hogy öszvértudományként jött a világra, hogy valahol félúton áll a természettudományok és a humaniorák között, és az előbbiek módszereivel vizsgálja az utóbbiak tárgyait, de igazából nem „science”. Zaid (1991) igen érdekesen ír a szociológiának erről a köztes helyzetéről. Úgy véli, a szociológia igazi természete szerint kvázi-tudomány és kvázi-bölcsészet lenne, csak hogy ama sikeres évszázadban egyoldalúan csak a tudományos természetét művelte ki. A szociológusok azon dolgoztak, hogy elfogadtassák magukat és a tudományukat a tudományos közösséggel; ez volt a „becoming a science” projekt, egyfajta kollektív mobilitási stratégia, amivel a szakmának sikerült is viszonylag kedvező pozíciókat és megítélést kiharcolnia (önálló tanszék minden egyetemen,⁸ kutatási pénzek már a harmincas évektől,⁹ jelentős hatás más tudományokra¹⁰). A fejlődésnek ez a szakasza tehát nem volt fölösleges, és e fejlődés legfőbb eredményéről, a szakszerű tudományos módszerekről a szociológiának nem kell lemondania: ez az, ami komparatív előnyt jelent számára a bölcsészdiszciplínákkal szemben. De továbblépnie most már csak úgy lehet, ha felismeri és vállalja lényegi rokonságát a humaniorákkal is. A további haladás az eddigi irány, a tudományos karakter további erősítése ugyanis már nem lenne haladás: csak súlyos áldozatok árán lenne lehetséges, és ezeket az áldozatokat már nem érdemes vállalni. A közgazdaságtan példája mutatja, hogy milyen veszteségekkel jár, ha egy társadalomtudomány igyekszik a lehető legjobban megközelíteni a természettudományok által képviselt eszményt: leegyszerűsítő előfeltevéseket kell bevezetnie, hogy néhány egyszerű és matematikailag jól kezelhető vonásra redukálja a valóság gazdagságát. A szociológiának, ha nem elszegényíteni, hanem teljes eredeti gazdagságában akarja megérteni és magyarázni a társadalomban folyó életet, akkor fel kell adni az eddig követett stratégiát, amely egyoldalúan csak a természettudományos jelleget igyekezett kidomborítani, és ki kell építeni a kapcsolatokot a humaniorák felé is. A szociológus ne csak a statisztikai módszereket ismerje jól, hanem a jogot és az etikát is, ha például kriminológiával foglalkozik vagy az igazságosság-felfogásokat tanulmányozza; és általában legyen otthon vala-

⁸ Méghozzá nem is a legkisebbek. Az Egyesült Államokban a társadalomtudományi tanszékek között a szociológia a 4–5. helyen van a történelem, a közgazdaságtan és a pszichológia után, megelőzve a politikatudományt, az antropológiát és a földrajzt. (Bár az elit egyetemeken a politikatudomány általában előbbre kerül a jogászképzésben játszott előkészítő szerepe miatt.)

⁹ Míg a történettudománynak és a filozófiának a hetvenes évekig kellett várnia, hogy szövetségi támogatást kapjon.

¹⁰ Például a történettudomány ma már elképzelhetetlen a szociológia fogalmai, módszerei és szemlélete nélkül, a politológusok pedig jobban ismerik a nagy szociológiai folyóiratokat, mint a politikatudomány orgánumait.

mennyire a történelemben, a néprajzban, a filozófiában, a nyelvészetben és az irodalomtudományban is. Szüksége is van erre, hiszen a szociológia olyan rendszereket tanulmányoz, amelyeknek elemei között nagyon sok egyfelől a jelentéssel bíró, másfelől a jelentést tulajdonító elem; márpedig az értelmezés és a megértés művészetét csak a humán diszciplínáktól lehet eltanulni. A gyengeségből így erényt lehetne kiváncsolni: ilyen furcsa, kettős identitású diszciplína nincs több, ezt a kettős identitást kellene kidolgozni és a szociológia egyedi sajátosságává és fő vonzerejévé tenni. Ez nem jelentené a szociológia radikálisan új alapokra helyezését, ellenkezőleg: a szociológia ezzel tulajdonképpen csak rátalálna eredeti természetére, és kialakíthatná az adottságainak legmegfelelőbb habitust.

Élesen szemben állnak ezzel azok a javaslatok, amelyek szerint éppen ezzel az eredeti természettel van baj, és ezért a szociológiát egészen új alapokra kellene helyezni. E javaslatok mögött az a meggyőződés van, hogy a szociológia jelenlegi válsága csak nyilvánvalóvá tette azt az alapvető bajt, amely már korábban is, sőt tulajdonképpen kezdettől akadályozta abban, hogy valódi eredményeket produkáljon (csak korábban ezt még el lehetett mismásolni valahogy); ez pedig az, hogy nem áll valódi tudományos alapokon. A feladat tehát az, hogy igazi tudományt kell belőle csinálni. Mivel többé már nem lehet remélni, hogy magából a szociológiából is ki lehet nyerni olyan alapelveket, amelyek szilárd alapokat adhatnának egy valóban tudományos szociológia megalkotásához – a jelenlegi elméleti zűrzavar ezt ékesen bizonyítja – nyilván más tudományokhoz kell fordulni ilyen alapelvekért.

Két tudomány került szóba már az 1980-as években, mint amelyek megfelelő tudományos alapokat adhatnak a szociológiának: az egyik a közgazdaságtan, a másik a biológia. A közgazdaságtan a racionális döntések elméletével környékezte meg a szociológiát, a biológia pedig a darwini evolúcióelméletet és a genetikát kínálta föl, mindketten azt állítva, hogy ezzel végre szilárd alapokhoz segítik a szociológiát. Mindkettő lényegében azzal akar „segíteni”, hogy megajándékozza a szociológiát az „emberi természetről” alkotott saját elméletével. Két naiv elképzelés van emögött: az egyik, hogy van valami általános emberi természet, amely minden korban és minden társadalomban alapvetően ugyanolyan, a másik, hogy a szociológiának mindenekelőtt az emberi természet ismeretére van szüksége ahhoz, hogy megértse, mi és miért történik a társadalomban, mert hát a társadalom, ugye, emberekből áll, mi másból. Ráadásul mindkét tudomány olyan emberképet kínál, amely teljességgel összeegyeztethetetlen a szociológia szemléletével: a közgazdaságtan profitmaximalizáló automatának látja az embert, a biológia pedig fitnesszmaximalizáló állatnak. Mindkét elmélet középpontjában az önérték, a túlélés és a szűkösen rendelkezésre álló forrásokért való versengés áll, de a közgazdaságtan szerint racionális lények, szinte már gépek, a biológia szerint viszont ösztönlények, szinte már állatok, versengenek a túlélésért.

Szemben a korábban tárgyalt javaslatokkal, amelyekről legalább annyi elmondható, hogy ha nem is segítenek, de talán nem is ártanak, ez a két javaslat kifejezetten veszélyes. Itt lényegében imperialisztikus, hódító törekvésekről van szó, amit ügyesen segélynek próbálnak álcázni. Egy tudomány presztízsét, és így képviselőinek presztízsét is, növeli, ha elméletei, módszerei más területeken is felhasználhatók; érthető hát, ha a közgazdászok és a biológusok megpróbálnak behatolni a szociológia területére. Hogy a szociológia igyekszik átvenni, hasznosítani, magába építeni a

más területeken kialakult eredményeket, az szintén érthető és helyeselhető; az adott esetben azonban nem kéne ünnepelve fogadni a hódítókat, mert olyan elméletekről van szó, amelyek lényegileg idegenek a szociológiától: nemcsak hogy nem használhatók, de kifejezetten a szociológia létét fenyegetik. A szociológiára ugyanis nincs szükség, ha a társadalmi élet jelenségei kielégítően megmagyarázhatók a szereplők kultúrafüggetlen racionalitásának feltételezésével (ahogy azt a közgazdaságtan állítja); vagy a szereplők kultúrafüggetlen genetikai konstitúciójára való hivatkozással (ahogy a régebbi szociobiológia hirdeti); vagy ha maga a kultúra visszavezethető az evolúció során kifejlődött speciális pszichológiai beállítottságokra és mechanizmusokra (ahogy azt az újabb evolúciós pszichológia hirdeti.)

Persze a hódítás veszélye igazából csak elméletileg áll fenn, a gyakorlatban a szociológia szétforgácsoltsága bizonyos védettséget jelent a hódító törekvések ellen: mivel nincs központ, aminek a meghódítása esetén az egész diszciplína a hódító uralma alá kerülhetne, a közgazdaságtan és a biológia a legjobb esetben is csak annyit érhetnek el, hogy új kiskirályságokat alapítanak a birodalmon belül. Ez a közgazdaságtan esetében már meg is történt: a szociológiai elméletről szóló újabb munkákban már rendszerint külön fejezetet kap a racionális döntések elmélete. A biológiával szemben eddig erősebb volt az ellenállás, de nem lehetetlen, hogy hamarosan a biológiaorientált szociológusoknak is külön *niche*-ük lesz a szociológián belül. Vagyis a szociológia képes integrálni és ezzel semlegesíteni a kívülről jövő kritikát olyan módon, hogy újabb irányzatokat csinál az inváziós seregekből, ennek azonban az az ára, hogy tovább növekszik a diszciplína szétforgácsoltsága, ami önmagában még talán nem lenne végzetes, de ráadásul most már idegen és ellenséges törzseket is meg kell tűrnie a birodalom határain belül, ez pedig végképp bizonytalanlanná teheti a szociológia amúgy is elég gyenge identitástudatát.

A közgazdaságtanról nem beszélek a továbbiakban, egyrészt mert ez a csata már elveszett, másrészt mert a veszteség nem is olyan nagy: a közgazdaságtan nem olyan erős, amilyennek mutatja magát, és a racionális döntések elméletéről is kiderült azóta, hogy nem jelent sem komolyabb fenyegetést, sem komolyan vehető alternatívát, mert végül is sosem tudja nélkülözni a kultúrára való hivatkozást. Ezenkívül a közgazdaságtan mégis csak rokon szegről-végről, és az egymástól való kölcsönzés, az egymás dolgaiba avatkozás is régóta kölcsönös. Ami, ha jobban meggondoljuk, tulajdonképpen érthető is: a két *homo, oeconomicus* és *sociologicus*, végül is nem állnak olyan nagyon messze egymástól: hogy az egyiket inkább az érdekei mozgatják, a másik meg inkább normakövető, az csak hangsúlykülönbség, és tulajdonképpen nem árt, ha a két tudomány erre időről időre figyelmezteti egymást.

Más a helyzet a biológiával.

Miért féljünk a biológiától?

A biológia nem rokon, sem szegről, sem végről, és itt nemigen lehet szó kölcsönösségről sem: senki nem ütközik meg azon, ha Csányi Vilmos, a kitünő etológus a globalizációról tart előadást az Akadémián, az viszont elképzelhetetlen, hogy egy nem kevésbé jó nevű szociológus, mondjuk, a hasítottkörműek öregrendjéről vagy pláne a női menopauza evolúciójáról értekezzen ugyanott. (Nem fájlalom ezt, csak

megállapítom.) A közgazdaságtantól eltérően a biológia erős, tekintélyes tudomány, nagyszerű elméleti megalapozással és tiszteletet parancsoló eredményekkel. Robusztus elméletre épül, a darwinizmusra, és a genetika révén már napjainkban is csodákat produkál. Pozíciója kikezdzhetetlen, és a genetika előrehaladásának minden lépésével még tovább fog erősödni: a biológia lesz, semmi kétség, a XXI. század tudománya, ez már most látható.

Nehez lesz tehát vitába szállni a biológusokkal vagy bárkivel, aki a biológiára hivatkozik majd. Márpedig ilyenek lesznek szép számmal a szociológusok között is. Sokan nem tudnak majd ellenállni a csábításnak, hogy lenézett páriákból végre egy igazi, elismert tudomány képviselőivé lehetnek. És ehhez csak annyit kell tenniük, hogy feladják a szociológia eddigi *credóját* és megtérnek nativistának: hogy belásák és elfogadják, hogy az embert mégsem a környezet, a kultúra formálja, ahogy azt felvilágosulatlan eleink hitték naivan Durkheim és más hamis próféták ígéje nyomán, hanem bizony veleszületett tulajdonságai miatt válik bűnözővé vagy válik el, tanul jól vagy bukik meg, lesz hetero- vagy homoszexuális, tekintélytisztelő vagy lázadó. Ennyi kell csak: kis konverzió. A kvantitatív módszertan maradhat, remekül használható az új paradigmában is, csak ezt az ósdi *tabula rasa* csacsiságot kell elfelejteni. Kis lépés ez az egyes szociológus számára, de nagy és nagyon rossz lépés lenne a szociológia mint tudomány részéről, ha a renegátoknak ezt a törzsét elismerné a szociológián belüli újabb irányzatként, mert ezzel átlépne egy olyan határt, amit eddig igazából még a racionális döntésemélet esetében sem kellett átlépnie. De, ahogy épp ez a példa is mutatja, van rá esély, hogy ez bekövetkezik. Akkor pedig elképzelhető, hogy egy-két évtized múlva csak a biológiaorientált (és a mai *mainstream*-mel addigra szépen egybeépült) szociológia számít majd valódi, tudományos szociológiának, a többi irányzatra pedig, ha egyáltalán léteznek még, úgy tekintenek majd, ahogy félig-meddig már ma is: érdekes alternatív spekulációk, de tudományos státuszuk erősen kétséges.

Renegátok pedig lesznek szép számmal, mert a csábítás nagy, és legitimációban nem lesz hiány. Az új irányzat nem szorul ugyanis feltétlenül a szociológia elismerésére: elegendő legitimitást ad a biológia elismerése is, sőt, a Darwin nevével ékeskedő minőségigazolás az új, „tudományos” szociológia termékein még többet is ér. Emellett számítani lehet a nagyközönség zajos tetszésére is: a veleszületett tulajdonságokban való hit nagyon erős a mindennapi gondolkodásban, és a laikus közönség alig várja, hogy végre a tudomány is ráüsse a kórságot tanúsító pecsétet kedvenc rögeszméire. (Született bűnözők, például.) És végül ott van legitimáló erőként a privilegizált csoportok és a politikai jobboldal diszkrét, de hathatós támogatása is; ebben sem lesz hiány. Nagy igény van olyan tudományra, amelyik végre tényleg meggyőzően, kikezdzhetetlen apparátussal és persze a politikai korrektség elveit nem sértve be tudná bizonyítani, hogy sajnos, nincs mit tenni, minden a génekben van. Egy ilyen projekt biztosan nem szenvedne hiányt forrásokban.

Ebben az összefüggésben kell olvasni Horowitz vádbeszédét és az övéhez hasonlóan ellenséges többi szociológiai kritikát is. Horowitz nem magányos prófétaként ostromozza a szociológiát „balos” bűnei miatt: hasonló indulat munkál a biológiai forradalom bajnokai által fogalmazott kritikákban is. Bár az ő hangvételük, ahogy az a tudomány embereihez illik, általában visszafogottabb, inkább keresetten száraz és tárgyyszerű, semmint haragos, a szarkasztikus és lesajnáló megjegyzések mögött.

amikkel a feministákat és más „balosokat” illetik, ugyanaz a megvetés és dühödt ellenségesség érezhető. És néha az indulat is előtör. Marsland és Leoussi például, akik egy amerikai szociológiai folyóiratban panaszozzák el, hogy milyen borzasztóan „balos” az angol szociológia, és különösen az egészségügy szociológiája, a következőkben összegezik a szociológia bűneit:

„Az egyenlőtlenség megszállottja.

Hipnotizálja az osztályfogalom.

Perverz módon ellenáll annak, hogy megértse a hatalom természetét, és elismerje pozitív jelentőségét.

Naiv módon semmibe veszi a biológiai és a pszichológiai erők igazi hatalmát.

Sznob módon megveti a szabad világ társadalmait, teljesítményeiket és lehetőségeiket.

Reménytelenül elfogult a piaccal, a kapitalizmussal és a liberális demokráciával szemben.

Dogmatikus ellensége az individualizmusnak, nem fogadja el sem a társadalmi rend legitím alapjaként, sem pedig olyan alternatívaként, amely kihívást jelentene kedvelt kollektívista magyarázatainak számára” (Marsland és Leoussi 1996).

A szociológia legfőbb bűne azonban (sőt, ez már nem is bűn: hiba) az, amit *biofóbiának* neveznek: ez a szociológusok hagyományos és szinte már zsigeri idegenkedése a biológiától, pontosabban attól, hogy társadalmi jelenségeket biológiailag magyarázzanak. Ez az ősbűn, minden más ebből ered. A szociobiológusok felvilágosító hadjáratának az a célja, hogy megtörje és felszámolja ezt az idegenkedést, hogy elhitesse a szociológusokkal: valójában egy buta babona rabjai, és jobban járnának, ha felhagyva a makacskodással, feladnák végre ósdi előítéleteiket és a biológia legújabb tudományos eredményeit magukévá téve, nekilátnának a szorgos építők munkának.

De miért ez az elszánt jobbítani akarás, ez a kérlelhetetlen megváltási igyekezet? Miért nem lehet a tévelygőket meghagyni szomorú állapotukban, miért kell őket mindenáron az egyetlen igaz hitre téríteni?

Az imént idézett szerzőpáros beszédéből annyira süt a jobboldali indulat, hogy nemigen lehet másra gondolni, mint hogy politika van a dologban – és persze a politikai érdek elleplezésének szándéka is félreérthetetlen. Az idézett bűnlistából látható: a szociológiával nem csak az a baj, hogy tudománytalan, hanem az is, hogy baloldali. Azert tudománytalan, mert baloldali, és azért baloldali, mert tudománytalan: ha tudományos alapokon állna, nem juthatna baloldali következtetésekre. Ebben a beállításban az egyik oldalon a szociológia a politikai elfogultsággal és az ebből szükségképpen folyó tudománytalansággal van összekapcsolva, ahol is a politikai elfogultság történetesen baloldali elfogultságokat jelent, miközben a másik oldalon a biológia a tudományossággal egyenértékű, ahol is a tudományosság természetesen kizár mindennemű politikai elfogultságot. Vagyis aki baloldali, az tudománytalan, aki viszont nem az, az nem jobboldali, hanem tudományos. Az indulatos fogalmazásból gyanítható azonban, hogy mégis csak a jobboldali érzület az, ami itt dolgozik, de az elfogulatlan tudomány mezébe bújva, hogy ne kelljen meztelenül mutatkozni.

Ezzel persze nem akarom azt mondani, hogy a biológia valami jobboldali tudomány lenne – ilyen állat amúgy sem létezik. Sem azt, hogy a biológusok között sok

a jobboldali – bizonyára akad köztük néhány, de ez itt teljesen érdektelen. Itt egyáltalán nem a biológiáról van szó. Önmagában, hanem a szociológia biológiával való „feljavításának” tervéről. Készséggel elismerem, hogy a legtöbb biológus, aki a társadalomtudományok területére kirándul, őszinte meggyőződéssel, a legjobb szándékkal, tiszteletet parancsoló tudás birtokában és mindenfajta politikai hátsó gondolat nélkül teszi azokat az olykor igen elmés és mindig gondolatébresztő megfigyeléseit a mai kultúráról és társadalomról, amelyek némelyike miatt gyengébb idegzetű szociológusok néha mégis kénytelenek arcukat a tenyerükbe temetve halkán jajgatni vagy hangosan sóhajtozni. Nem; itt csak arról van szó, hogy a szociológia biológiai alapokra helyezése gondolata, függetlenül attól, hogy ezt kik és miért szorgalmazzák, nem ártatlan gondolat. Nem mondom, hogy e gondolat hívei mind jobboldaliak; elméletileg még az is lehetséges, hogy egyikük sem az. (Bár ez azért nagyon meglepne.) De az biztos, hogy a jobboldalnak kapóra jönne egy ilyen új szociológia, mert tudományos igazolást adna eszméinek. A terv szorgalmazóinak pedig kapóra jön az a bizalom és elismerés, amit a baloldali, tudománytalan szociológia ellenlábasaiként, az igazi tudomány bajnokaiként élvezhetnek. Ezért érdekük a baloldalinak mondott szociológia szapulása, és ez persze sokkal könnyebben megy jobboldali érzülettel, mint anélkül. De végül is mindegy, hogy milyen érzülettel teszik: a szociológia biologizálása objektíve mindenképpen a jobboldal érdekeit szolgálja. Amely jobboldalnak persze fontos érdeke az is, hogy rejtve maradjon; ezért bújik egy vitathatatlan tekintélyű tudomány széles háta mögé, és ezért kell a tudomány bajnokainak is apolitikusnak mutatkozniuk – de még jobb, ha tényleg azok. Ilyen bonyolult ez. Mindenesetre, ha a terv megvalósulna, akkor mégis csak az a bizonyos politikai klímaváltozás hozná meg ízes gyümölcsét: az apolitikussá lett, a tudományosságot zászlajára tűző szociológia – már tudniillik a *mainstream*, mert itt csak róla van szó – végre megtalálná apolitikus, szigorúan tudományos elméletét.

Hogy mindez nem csak paranoid képzelgés, de tényleg van mitől félni, arra talán elég a következő kis felmérés eredményeire hivatkoznom. Lee Ellis, aki büszkén hivatkozik arra, hogy már 1977-ben publikált egy tanulmányt a szociológia várható hanyatlásáról, aminek persze a biotópia lesz az oka (Ellis 1977), 1990-ben Steven Sandersonnal csinált egy kis kutatást arról, hogy az amerikai szociológusok miként gondolkodnak elméleti és politikai kérdésekről (Sanderson és Ellis 1992). A mintába került százhatvan-velahány kollégától egyebek között azt is megkérdezték, hogy milyen súlyt tulajdonítanak az emberi viselkedés meghatározásában a biológiai tényezőknek. Az alábbi tábla azt mutatja, hogy átlagosan hány százalékos súlyt adtak a különböző tényezőknek: a géneknek, a prenatális tényezőknek és a posztnatális, de nem társadalmi tényezőknek.

	Gének	Prenatális tényezők	Posztnatális nem társadal- mi tényezők	Összes biológiai tényező
Iskolai teljesítmény	16,7	5,4	6,1	28,2
Szexuális irányultság	20,5	3,5	2,3	26,3
Kisebb bűncselekmények	4,2	1,8	3,2	9,2
Súlyosabb bűncselekmények	6,8	2,5	3,8	13,1
Házassági stabilitás	2,5	0,7	1,8	5,0
Életkereset	6,8	2,3	3,1	12,2
Faji és etnikai attitűdök	0,8	0,2	0,7	1,7
Nemi különbségek				
---az erőszakos bűnözésben	11,0	1,0	3,3	15,3
---a gyerekgondozásban	8,0	0,7	2,1	10,8
---a szakmai érdeklődésben	3,0	0,5	1,2	4,7
Faji különbségek az iskolai teljesítményben	4,6	3,4	5,2	13,3

Hogy a posztnatális, de nem társadalmi tényezők mik lehetnek, azt persze csak találgatni tudom, de akármik legyenek is, ez a tábla mindenképpen elborzasztó. Laikusoknak még talán elnézné az ember az ilyesmit, hogy például az iskolai teljesítményben mutatkozó különbségeket több mint negyedreszben biológiai meghatározottságoknak tulajdonítják; de iskolázott, méghozzá szociológiailag iskolázott embereknek már aligha. Ha pedig gyakorló szociológusok taksálják több mint tíz százalékra a faji különbségek (!) szerepét, ráadásul azután, hogy „William Julius Wilson *The Declining Signification of Race* (University of Chicago Press 1978) című könyvében már egy generációval ezelőtt megmutatta, hogy a jövedelmi és osztályviszonyok egyenlőtlenségeinek részletes számbavétele után eltűnik a fehér és fekete bőrű fiatalok iskolai teljesítményében mérhető, közvetlen összehasonlításban meglehetősen jelentős különbség” (Böröcz 1997: 184) (és persze nem ez az egyetlen könyv, ahonnan ezt tudni lehet), akkor tényleg vége a világnak.¹¹

Ez hát a helyzet. Ijesztésül még annyit, hogy a biológiai értelmezés hívei nem korlátozzák érdeklődésüket a fenti témákra, hanem a szociológia úgyszólván minden területére szemet vetettek. Ugyancsak Ellis felsorolja azokat a szerzőket, akik dicséretes előrehaladást tettek valamelyik területen. A legtöbben a bűnözésről és az agresszióról írtak, de a témák között szerepel még: altruizmus és erkölcs, kommunikáció, demográfia és termékenység, kábítószer-használat, etnicitás és faj, család, érzelmek, érzések és motivációk, egészség és élettartam, incesztus, intelligencia és iskolai teljesítmény, nemzetközi kapcsolatok és ökológia, szabadidős és játéktevékenységek, személyiségfejlődés, vallás, vallásosság, nemi szerepek, szexuális és reprodukív viselkedés, szexuális orientáció, társadalmi rétegződés, társadalmi-kulturális fejlődés.

¹¹ A felmérés eredményeit egyébként a szociobiológia hívei is elkeserítőnek tartják, de ők azért, mert a szociológusok még mindig túl nagy súlyt tulajdonítanak a szociokulturális tényezőknek és túl kicsit a biológiaiaknak.

Ez lenne hát a gyógyítás; a csodálatos medicina, amit a szociológiának le kellene nyelnie, s máris stramm tudomány válna belőle. Ha már eléggé meg vagyunk ijedve, akkor érdemes kicsit közelebből is megismerkedni azokkal, akik ennyire ránk tudtak ijeszteni.

A csodadoktorok tudománya

A biológiai üdvözítés több változatban, különböző ízekben kapható. Az egyik a *szociobiológia*; ez a régebbi, az irányzat alapító dokumentuma Edward O. Wilson 1975-ben megjelent munkája, a *Szociobiológia: az új szintézis* (Wilson 1975). Ez lényegében a szociáldarwinizmus felújított, genetikailag felokosított változata, nagyon tudományosan rasszista és szexista. Bár ez főleg a korai munkákra igaz, mert mai képviselői már igyekeznek politikailag korrekt módon fogalmazni. Mégis, az irányzat mára eléggé lejáratódott, úgyhogy részben ezért is kellett színre léptetni egy új irányzatot, az *evolúciós pszichológiát*. Ez sokkal érdekesebb elmélet, és politikailag is sokkal korrektebb, mert nem rasszista (és dicséretére legyen mondvá, hangsúlyozottan nem az), csak szexista. Ennek az irányzatnak Leda Cosmides és John Tooby a szellemi anyja-atyja, a programadó mű pedig 1992-ben jelent meg: egy tanulmánykötet, a címe *Az alkalmazkodott elme: Evolúciós pszichológia és a kultúra kialakulása* (Barkow–Cosmides–Tooby 1992). Mindkét irányzat a darwini evolúció-elméletet próbálja alkalmazni a társadalomban megfigyelhető viselkedések magyarázatára, de a szociobiológia közvetlenül kapcsolja össze az öröklött tulajdonságokat és a viselkedést, így tulajdonképpen nincs szüksége a pszichológiára, míg az evolúciós pszichológia, mint a nevéből is ki lehet találni, közbeiktatja még a pszichológiai szintet is, tehát ebben a vonatkozásban is korrektebb. Egy harmadik irányzat a *humánétológia*, ez közel áll a szociobiológiához, de főként leíró jellegű, és nem ambicionálja annyira a társadalomtudományok megváltását, bár egyes képviselői, így például a mi kitűnő Csányi Vilmosunk is, imponáló magabiztossággal nyilatkoznak a modern társadalmak problémáiról is.¹²

Érdemes lenne ezeket az irányzatokat legalább annyira komolyan venni, hogy vitába bocsátkozunk velük; ami ugyanis a leginkább frusztrálja őket, az az, hogy a szociológia tudomást sem akar venni „új felfedezéseikről”, hogy szóba sem áll velük; ezért érzik ellenségesnek a szociológia beállítottságát. Pedig a szociológia alapállása tulajdonképpen nem elutasító, csak közömbös. Nem igaz, hogy ellenséges lenne a biológiával és az evolúcióelmélettel vagy a genetikával szemben, ahogy azt sokszor igaztalanul a szemére vetik; nem az a kifogása, hogy azok bármilyen értelemben rosszak vagy hibásak lennének, hanem egyszerűen csak úgy véli, hogy nem relevánsak a számára. Az emberré válással ugyanis alapvetően új helyzet alakult ki: a biológiai adottságok mint a viselkedés meghatározói jelentéktelenné válnak a sokkal fontosabb kulturális környezettel szemben, illetve, amennyiben mégis megőrzik

¹² Mindhárom irányzatról képet lehet alkotni egy, az evolúciós pszichológiát bemutatni kívánó, nemrég megjelent magyar tanulmánykötetből, amelyben Cosmides és Tooby egy programadó tanulmánya, valamint két másik fontos evolúciós pszichológiai írás is helyet kapott (Pléh–Csányi–Bereczkei 2001).

valamennyire jelentőségüket, azt most már a kultúra szabja meg.¹³ A kulturális kódok tehát egyszerűen felülírják a biológiai kódokat: az emberi társadalmakban már nem a genetikai, hanem a kulturális örökség a főszerep, és ez az eltolódás olyan mértékű, hogy a biológiával nem is érdemes foglalkozni.

A szociobiológia és az evolúciós pszichológia szerint ez persze nem így van, a biológiai adottságok továbbra is lényegesek és mintegy átütnek a kultúrán, vagyis a kultúra ellenében is érvényesítik magukat, illetve, és ez az erősebb állítás, jórészt a kultúrát is magukhoz igazítják. Nagy különbség van köztük azonban abban, hogy ezt miként képzelik el. A szociobiológia valahogy úgy, hogy a kultúra leple alatt továbbra is a génké a főszerep: mondjuk a magasabb IQ ma is magasabb státuszt biztosít tulajdonosának, és így volt ez mindig a történelem során; tehát az evolúció töretlenül folytatódik a kultúra megjelenése után is, és a szociológusnak ezt tudomásul kell vennie. Az evolúciós pszichológia viszont elismeri, hogy a kultúra megjelenésével a biológiai evolúció véget ért, ám úgy véli, azóta is azzal a fejjel, azzal az elmével észlelünk és gondolkozunk, amit az evolúció még a pleisztocénben kialakított – és a szociológusnak ezt tudomásul kell vennie. A fő gondolat itt az, hogy az emberiség élete nagy részét emberré válással, azután meg vadászó-gyűjtögető életmóddal töltötte, ezért az az evolúciós mértékkel mérve rendkívül rövid, szinte csak villanásnyi idő, ami a civilizáció megjelenése óta eltelt, kevés volt még ahhoz, hogy agyunk és gondolkodásunk alkalmazkodjon az új környezethez. Úgyhogy ma is közkorszaki aggyal gondolkodunk, agyunk azoknak a problémáknak a megoldására van „bedrótozva”, amelyekkel eleinknek az emberré válás meg a vadászó-gyűjtögető élet százezer éve alatt kellett megbirkózniuk.

A szociológia, az evolúciós pszichológia és a szociobiológia nézetkülönbségét a legegyszerűbben egy számítógépes analógiával lehet megvilágítani; ezt az analógiát az evolúciós pszichológia is kedveli és szívesen használja.

A *szociológia* felfogása szerint az evolúció kialakított egy univerzális számítógépet, az emberi elmét, és innentől kezdve minden a társadalom műve: a gépek minden nemzedéke üresen érkezik, és a mindenkori társadalom telepíti rá az ízlésének megfelelő operációs rendszert és azokat a programokat, amelyekkel az éppen aktuális feladatokat meg lehet oldani. A telepítés a szocializáció (a pszichológia szempontjából: a tanulás), az operációs rendszert és a programokat pedig a helyi "Kultúra" szoftverház adja, mindig a sajátos helyi igényeknek megfelelően, sőt, a nagyobb szoftverházakban még külön Szubkultúra részlegek is vannak. A gépek egy bizonyos funkció kedvéért két, egymástól enyhén eltérő változatban érkeznek, ettől eltekintve azonban nincs köztük említésre méltó különbség: a dobozok színétől és az esetleges gyártási hibáktól eltekintve mind egyformák, mindegyik képes bármelyik operációs rendszert és bármelyik programot futtatni. Működési módjukat teljes mértékben a telepített szoftver szabja meg, a szoftverek között viszont nagy különbségek vannak; olyan nagyok, hogy első pillantásra úgy tűnhet, a gépek rendelkeznek nagyon különböző képességekkel. Csak a közelebbi vizsgálat során derül ki, hogy a

¹³ A testmagasság például továbbra is fontos lehet, de most már nem az a helyzet, hogy a magasabbnak magasabb lesz a státusza is, hanem az, hogy a magasabb státuszúak között több lesz a magas termetű, és hogy a magas státuszút magasnak fogják látni az alacsonyabb státuszúak, még akkor is, ha nem az, vagy legalábbis magasabbnak, mint amekkora ténylegesen.

különbség a szoftverekben van. Meghatározó ezen kívül a telepítés módja is: hogy mennyi időt szentelnek rá, és milyen gondosan végzik. Általában a jó nevű gyártóktól származó gépeknek jobb az esélyeik a szakszerű telepítésre, és arra, hogy jó minőségű, gondosan összeválogatott szoftvereket kapjanak, mint a gépek nagy tömegét kitevő „no name” masináknak; ezért aztán a márkás gépek, bár műszaki jellemzőik semmivel sem jobbak, a gondosan telepített szoftvereknek köszönhetően mégis jobban fognak működni és teljesíteni. A szociológia elsősorban ezzel az eltérő bánásmóddal, ennek okaival és következményeivel foglalkozik.¹⁴

Az *evolúciós pszichológia* szerint viszont az elme nem üres gépként érkezik, amire majd a társadalom installálja a programokat, hanem úgy, hogy már eleve, „gyárilag” telepítve van rajta az operációs rendszer. Ez a pszichológiánk. Ez egy ősi szoftver-csomag az „Evolúció” cégtől, amely abszolút monopóliumot élvez: a kőkorszaktól máig minden gépre az ő operációs rendszere kerül. A telepítés hardveresen megoldott: a gépek úgy készülnek, hogy az operációs rendszer már eleve bele van égetve a csipjeikbe. A szoftvercsomag számos speciális célú programot tartalmaz, amelyek mind még abból az időből származnak, amikor őseink kőkorszaki vadászok-gyűjtögetők voltak, és akkor nagyon hasznosnak bizonyultak. Ilyen például az „Óvakodj a kígyóktól!”, „Fogyassz édes ízű ételeket és italokat!” és a „Légy féltékeny a feleségedre!”. (Ez utóbbi csak a gépek mintegy felén van telepítve. Ahogy említettem, egy bizonyos funkció kedvéért a gépek két, egymástól enyhén eltérő változatban készülnek.) E programok egy része ma már, a modern társadalomban elavult, de azért a megfelelő *input* esetén ma is működésbe lép és lefut. A cégnek a pleisztocén vége óta még nem volt ideje egy *upgrade*-et kidolgozni, és már nem is fog, mert a körülmények annyira megváltoztak, hogy felhagyott a programozással. Az evolúciós pszichológia szerint tehát nemcsak a gépek egyformák, hanem a szoftver egy része is: mindegyik gépen ugyanaz az operációs rendszer fut. Erre az operációs rendszerre mint alapra tudja csak telepíteni a mindenkori társadalom a maga éppen aktuális szoftvereit, de itt már vannak bizonyos korlátok, mert az operációs rendszer nem minden programot támogat. Ezen túlmenően az operációs rendszer sajátos működésre készíti a gépeket, és a kultúra nem jelentéktelen része minden társadalomban e működésmódnak megfelelően alakult ki. Az evolúciós pszichológia elsősorban az (ős)emberi természettel foglalkozik, ezt próbálja, sok spekulációval is, rekonstruálni.

A *szociobiológia* nehezen fér bele ebbe az analógiába, szerinte ugyanis itt nem számítógépekről van szó, hanem egyszerűen gépekről, mondjuk autókról, éspedig versenyautókról, amelyek természetesen jócskán különböznek egymástól: egyesek jobb, mások rosszabb tulajdonságokkal rendelkeznek. Bizonyos autók extrákkal jönnek, más autók extrák nélkül, és bizonyos extrák megléte, illetve hiánya alapvető

¹⁴ És itt az analógia véget ér. A valódi számítógépek esetében ugyanis nem egészen alaptalan az a hiedelem, hogy márkás gépeket jobb minőségű alkatrészekből és gondosabb munkával rakják össze (bár ez még ott sem mindig igaz). Úgyhogy, még ha a névleges műszaki jellemzőik alapján nem különböznek is a *no name* gépektől, a gyakorlatban mégis megbízhatóbbak és jobban teljesítenek, mert a megtévesztő látszat ellenére fizikailag is különböznek. Az embereknel viszont, a közhiedelemmel ellentétben, valóban nincs említésre érdemes különbség a műszaki jellemzők tekintetében a márkás és a *no name* példányok között; csak a különböző bánásmód és különböző szoftverek teremtik meg a különbségeket.

módon meghatározza az autók menettulajdonságait. Nagyon fontos például a doboz színe: érdekes módon ugyanis, és ezt a mérési eredmények sokszorosán igazolták, bizonyos színű autók nagyobb teljesítményre képesek, mint bizonyos más színű autók. Itt tehát csak hardver van, szoftver semmi, és a hardverek természettől egyenlőtlenek. A kultúrának csak mint külső környezetnek van szerepe, amennyiben minden társadalomban kicsit más a versenypálya, amihez alkalmazkodni kell, de persze bármilyen legyen is a sajátos helyi pálya, amin boldogulni kell, a jobbak mindig jobban boldogulnak. A szociobiológiát elsősorban a gépek műszaki jellemzői és a viselkedésbeli jellemzőik közti összefüggések érdeklik, és nagy kedvét leli abban, hogy megmutassa: csak a hardver számít.

Mit szójunk mindehhez? Szójunk-e egyáltalán?

Feltétlenül. A szociológia, ahogy már említettem, nem engedheti meg magának, hogy a biológiai megközelítést semmibe vegye, mert ahhoz ez a megközelítés – háta mögött a biológia diadalmenetével, amely egyébként éppen csak elkezdődött – egyszerűen túl erős. Még akkor is, ha nincs igaza. De nem engedheti meg magának azt sem, hogy ugyanúgy önálló irányzatként integrálja, ahogy a racionális döntések elméletét, mert ez már nem részleges, hanem teljes önfeladást jelentene. A vitát tehát nem lehet kikerülnie.

De nem is kell. Nehéz, hosszú és frusztráló vita lesz, de lehet, hogy a szociológia megerősödve jön majd ki belőle. A vita ugyanis rákényszerítheti arra, hogy végre komolyan vegye önmagát és azt a bizonyos központi paradigmát, amellyel ellenfelei szerint rendelkezik, és amely a szociológia – meglehet, nagyon viszonylagos – egységét mégis csak biztosítja. Ez az a paradigma, amelyről korábban már szó volt: hogy minden csak kultúra, és hogy ezért mindent a kultúrával kell magyarázni. Szerintem ez helyes alapelv, és elég erős ahhoz, hogy megvédje a szociológia önállóságát a biológiai imperializmussal szemben – és elég fontos is ahhoz, hogy a szociológusok megvédjék a támadásoktól. A feladat pedig végül is nem olyan nagyon nehéz: csak azt kell pontosítani, hogy mi is az a minden, amit a kultúrával kell magyarázni. Pontosan mi minden tartozik ide? És mi az, ami már nem? Tehát hol vannak a kultúra és a kulturális meghatározottság határai? Mert ezek a határok lesznek egyúttal a szociológia határai is.

A szociológia számára itt lényegében a kulturális univerzálék problémájáról van szó. Ezt a problémát a szociológia eddig sohasem vette túlságosan komolyan, mert nem kényszerült rá. Azt mindig is elismerte, készségesen, hogy valamilyen család, valamilyen nyelv, valamilyen incesztustabu stb. minden társadalomban megtalálható; de sietett hozzátenni, hogy persze mindenütt másféle, és éppen ez az érdekes, ez a sokféleség. A szociológia a sokféleséget eddig érvként használta a kulturális relativizmus és a kulturális determinizmus mellett, és nagyon hatékonyan tudta használni. Ha bármilyen intézménnyel kapcsolatban felvetődött az igény, hogy azt természetesnek (normálisnak, univerzálisnak, általános emberinek, veleszületettnek, az emberi természetben gyökerezőnek) kell tekinteni – és sok ilyen igény felmerült már, a monogámiától és a misszionárius pozíciótól kezdve a magántulajdonon és a cserélésre való hajlamon keresztül egészen az istenhítig és még tovább –, akkor a szociológia csak felütötte a történelemkönyveket és az etnográfiai beszámolókat, és mindjárt meg is volt a bizonyíték arra, hogy az illető intézmény bizony partikuláris, mert lám, itt vagy ott, ekkor vagy akkor ez egészen másként volt. A biológiai meg-

közelítés híveit érthető módon roppantul ingerli ez az eljárás, hiszen így szélsőséges esetben akár egyetlen kivétel is elég egy veleszületettségi igény megcáfolásához. Nem kevésbé ingerlő azonban az ő eljárásuk sem. Ez ugyanis a többségi elven alapul: összegyűjtenek rengeteg kultúrákózi adatot, és aztán diadalmasan felmutatják, hogy lám, a társadalmak kilencven százalékában tényleg féltékenyek a férfiak a feleségükre – ahogy azt előre megjósoltuk a pleisztocénkori viszonyokról való spekulációink alapján. Akkor tehát ez az emberi, legalábbis a férfiemberi természet része, és nyilván genetikusan. Annak kell lennie, mert hiszen a legkülönbözőbb kultúrákban megtalálható. A maradék tíz százalék olyan kivétel, amely nem cáfolja a szabályt: kivételes esetekben a kultúra elnyomhatja a veleszületett tulajdonságok érvényesülését, de ez nem jelenti azt, hogy ezek nem veleszületett tulajdonságok.¹⁵ Ó! Ha tehát egy tulajdonság elég sok vagy jó esetben minden általunk ismert társadalomban megtalálható, akkor annak feltétlenül genetikusan meghatározottnak kell lennie? Ugye nem? Hiszen a tűzgyújtás képessége is megtalálható minden általunk ismert társadalomban.

De ezzel már belemennénk a részletekbe, és erről ebben a már amúgy is túl hosszú sikeredett tanulmányban természetesen nem lehet szó. Befejezésül már csak egy biztatást szeretnék megfogalmazni: a szociológia – még jelenlegi, gyengélkedő állapotában is – nyugodtan elfogadhatja ezt a kihívást, és bátran vállalhatja a vitát. Nincs féltetni és veszíteni valója. A csodadoktorok tudománya a szociológia számára lényeges pontokban nem fogja kiállni a kritika próbáját. Az persze kiderülhet, hogy eddig rosszul tudtuk, és a kigyóktól való félelem csakugyan univerzális – de mit változtat ez? Én nagyon jól együtt tudnék élni ezzel a gondolattal, és az sem hozna különösebben zavarba, ha bebizonyosodna, hogy mi, emberek, csakugyan jobban szeretjük az édes ízt, mint a keserűt vagy a sóst. A szociológia nyugodtan elfogadhatja, hogy létezik valamilyen genetikusan meghatározott emberi alaptermészet, hogy nem csak a kezünk meg a lábunk, de bizonyos preferenciák és percepciók sajátosságok és képességek és egyebek is velünk születettek: ezért vagyunk emberek, és nem cápák vagy moszkító. De ennek elfogadása még nem vonja feltétlenül maga után a többi, a szociológia számára kritikus tétel elfogadását is. Ezeket és a mögöttük álló kutatásokat egyenként meg kell vizsgálni és szépen, aprólékosan ízekre kell szedni őket. Tárgyilagosan, elfogulatlanul, szakszerűen. Mellőzve azt a rossz érvet, hogy elfogadhatatlan következményekkel járna, ha ez vagy az a tétel igaz lenne: hogy igaz-e, az független attól, hogy a következményei mennyire rokonszenvesek.

Meg lehet és meg is kell csinálni. A szociológusok nem dughatják homokba a fejüket, remélve, hogy majd csak megússzák valahogy ezt az inváziót is, ahogy megúszták a közgazdaságtan baráti segítségét. A szociobiológia és az evolúciós pszichológia a szociológia alapvető eredményeit kérdőjelezi meg – ezt a kihívást nem lehet válasz nélkül hagyni.

Jó mulatság, férfimunka lesz.

¹⁵ Ez persze csak az egyik módszer: a szociológiai érvelés tükröképszerű ellentettje. A biológiai megközelítésnek természetesen vannak más, sokkal erősebb adai is: például az ikerkutatások eredményei valóban megfélemlítőek. Azt gyanítom azonban, hogy sok kifogásolható dologra lény derülne, ha egyszer valaki alaposabban megvizsgálná az ikerkutatások előfeltevéseit, módszertanát és tényleges menetét.

Irodalom

- Barkow, Jerome H.–Leda Cosmides–John Tooby (eds.) 1995. *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Becker, Howard–William Rau 1992. Sociology in the 1990's. *Society*, 30 (1): 70–74.
- Berger, Peter L. 1963. *Invitation to Sociology*. New York: Doubleday
- 1992. Sociology: A disinivation? *Society*, 30, (1): 12–19. (Magyarul lászd a BUKSZ 1992 őszi számában)
- Bibó István 1986. *Válogatott tanulmányok*. Második kötet, 1945–1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- Böröcz József 1997. Ameikai anzix. *Szociológiai Figyelő*, (december): 176–184.
- Castells, Manuel 1996. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. The Rise of the Network Society*. Massachusetts–Oxford: Blackweell Publishers
- 1997. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. II. The Power of Identity*. Massachusetts–Oxford: Blackweell Publishers
- 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. III. End of Millennium*. Massachusetts–Oxford: Blackweell Publishers
- Collins, Randall 1990. The organizational politics of the ASA. *American Sociologist*, 21: 311.
- Clark, Roger 1999. Diversity in sociology: Problem or solution? *American Sociologist*, 30, (3): 22–44.
- Ellis, Lee 1977. The decline and fall of sociology: 1975–2000. *American Sociologist*, 12: 56–66.
- 1996. A discipline in peril: Sociology's future hinges on curing its biophobia. *American Sociologist*, 27, (2): 21–42.
- Gibbs, Jack P. 1990. Control as sociology's central notion. *Social Science Journal*, 27, (1): 1–27.
- Gulbenkian Comission 1996. *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Comission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press
- Horowitz, Irving L. 1993. *The Decomposition of Sociology*. New York: Oxford University Press
- Kantrowitz, Barbara 1992. Sociology's lonely crowd. *Newsweek*, 119, (3 February): 55–56.
- Lopreato, Joseph–Timothy Crippen 1999. *Crisis in Sociology: The Need for Darwin*. New Brunswick (USA) – London (UK): Transaction Publishers
- Marsland, David–Athena Leoussi 1996. Social misconstructions: Neglect of biology in contemporary British Sociology. *American Sociologist*, 27, (2): 42–52.
- Némédi Dénes 2000. A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, (2): 3–16.

- Pléh Csaba–Csányi Vilmos–Bereczkei Tamás (szerk.) 2001. *Lélek és evolúció: Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Budapest: Osiris
- Sanderson, S.–L. Ellis 1992. Theoretical and political perspectives of American sociologists in the 1990s. *American Sociologist*, 23: 221–231.
- Turner, Jonathan H. 1989. The disintegration of American Sociology. *Sociological Perspectives*, 32: 419–433.
- 1998. Must sociological theory and sociological practice be so far apart? A polemical answer. *Sociological Perspectives*, 41, (2): 243–259.
- Turner, S. P.–J. H. Turner 1990. *The Impossible Science*. Newbury Park, CA: Sage
- Walsh, Anthony 1995. *Biosociology: An Emerging Paradigm*. Westport, CT–London: Praeger
- Wilson, Edward O. 1975. *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Zaid, Mayer N. 1991. Sociology as a discipline: Quasi-science and Quasi-humanities. *American Sociologist*, 22, (3–4): 165–178.

Szántó Zoltán

BÚCSÚ BERTALAN LÁSZLÓTÓL

Tanár Úr!

Engedd meg, hogy mikor utolsó utadra kísérünk, s fájdalmas búcsút veszünk Tőled, úgy szólítsalak, mint ahogy mindig is szólítottunk: Tanár Úr. Haláloed híre mindannyiunkat váratlanul ért, rokonaidat, kollégáidat, tanítványaidat és barátaidat mélyen megrendített. Idén lettél volna hatvan éves.

Melyek voltak ennek a hatvan évnek legfontosabb állomásai?

Bertalan László 1941. augusztus 8-án született Szászrégenben, Maros–Torda megyében. Szülei 1947-ben Magyarországra menekültek. A nyírbátori és debreceni iskolás évek lezárását az 1960-as érettségi jelentette. Ugyanebben az évben kezdte meg tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, magyar nyelv és irodalom, valamint néprajz szakon. Egy évvel később vette fel a filozófia szakot, ami későbbi pályafutása szempontjából meghatározó döntés volt. Egyetemi tanulmányai alatt – megelőlegezendő későbbi páratlan kutatói és oktatói munkásságát – a tudományelmélet és a módszertan problémái foglalkoztatták. 1965-ben filozófiai előadó diplomát szerzett, s pályáját – elkerülve az ortodox marxizmus uralta korabeli hazai filozófiát – az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában kezdte. Mindazonáltal, mint azt szakmai önéletrajzában írta: sem a kritikai szociológia, sem az empirikus szociológia hazai művelőinek gyakorlatával nem tudott igazán megbékölni.

A hetvenes évek elejétől a *Szociológia* című folyóirat társszerkesztője lett. Ekkor indította útjára a *Tájékozódás* rovatot, amelyben egy évtizeden át olyan elméleti és módszertani tanulmányokat közölt klasszikus szociológusok és filozófusok tollából, amelyek – saját szavait idézve – egyfajta harmadik utat alapoztak meg mind a technikai részletekbe való önfeledt belefeledkezéssel, mind pedig a normatív ítélkezés mámoros tobzódásával szemben. A rovatban megjelent írások szociológusnemzedékek számára jelentették – s jelentik a mai napig – a szakmai továbbképzés egyik legbiztosabb forrását. Ha például a funkcionális elemzésről, az ideáltípusról, a statisztikai általánosítások magyarázatáról, a faktor- és útelemzésről, vagy mondjuk a rész és egész viszonyáról akarunk érvényes és időtálló ismereteket szerezni, mindeneke-lőtt a *Tájékozódás* rovatot érdemes továbbra is fellapoznunk. De nem csak módszertani problémák megoldásához, hanem olyan tartalmi kérdések megválaszolásához is megkerülhetetlen kiindulópont a rovatban szereplő írások feldolgozása,

mint a munkamegosztás, a teljesítménytaktikázás, az önbeteljesítő próféciák vagy az uralom és hatalom, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Elméleti és módszertani kutatásainak, valamint egyetemi előadásainak középpontjában ilyen átfogó kérdések álltak.

A Közgazdaságtudományi Egyetemen a hetvenes évek derekától tanított, majd 1983-tól lett a Szociológia Tanszék főállású tanára. Szociológiatörténetet, szociológiai elméletet és általános módszertant oktatott. A közgazdász szociológusképzés arculatának kialakításában elévülhetetlen érdemeket szerzett. Előadásait és szemináriumait legendák övezték. Az a sajátos közelítésmód, amelyet hosszú évek folyamán dolgozott ki a szociológiatörténet oktatásában, méltán vívta ki a szakma érdeklődését és elismerését. Számára a klasszikus gondolatmenetek logikai szerkezetének feltárása jelentette az igazi intellektuális kalandot. Hallgatóit megtanította a tudományos fogalom- és magyarázatalkotás szabályaira, és arra, hogyan lehet ezen szabályok alapján – a szó valódi értelmében – a klasszikus és kortárs szerzők munkáit értelmezni és értékelni. A fogalmi tisztaság, a logikai következetesség és a szabatos érvelés jelentette számára a szakmai diskurzus természetes közegét, legyen szó akár szakmai vitáról, akár egyetemi előadásról. Híres előadássorozatait – Weber és Simmel munkáiról, a típusalkotás logikai problémáiról, a kontextuális modellekről, a közvélemény-kutatási modellek elméleti háttéréről, hogy csak néhányra utaljunk – hallgatói időről időre lejegyezték, számítógépen megszerkesztették. Mikor az előadások megjelentetéséről esett szó, szelíd mosollyal mondta: „Még egy kicsit töprengek a problémán.”

A hetvenes évek végétől sok energiát fordított arra, hogy Max Weber fontosabb szociológiai munkáit megismerhessék a magyar olvasók. A *Gazdaságtörténet*, valamint a *Gazdaság és társadalom* fordításának egybevetése az eredeti szöveggel csak a kívülálló számára tűnhet rutinmunkának, valójában igen komoly – s valljuk meg őszintén: hálátlan – feladat.

Bertalan tanár urat tisztelték és szerették hallgatói, tanítványai és kollégái. Ezt a tiszteletet és szeretetet a mai napon néma emlékezéssel, egy csokor virággal, néhány könnyecseppel tudjuk kifejezni. Az elkövetkező időben azonban mindannyiunk közös felelőssége, hogy Bertalan László szellemi hagyatékát méltóképpen gondozzuk. Azt a szellemi hagyatékot, amely előadásjegyzetekben, kéziratokban, szöveggyűjteményekben, néhány publikációban, szerkesztett és lektorált kötetekben maradt fenn, s mindenekelőtt abban a szellemiségben, amely sokunk számára jelent példát.

Személyében a magyar társadalomtudomány és a Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke iskolateremtő elméleti szociológust és páratlan felkészültségű egyetemi oktatót veszített el. Tanítványainak, kollégáinak és barátainak emlékezetében mint bölcs, szuverén, halk szavú gondolkodó marad meg. Az élet mostohán bánt vele. Személyes sorsa rendkívül nehéz volt. Hivataltalanság elismerést messze kevesebbet kapott, mint amit méltán érdemelt volna.

Tanár Úr!

Emlékképek kavarnak bennem. A sok-sok felejthetetlen előadás, a személyes beszélgetések, a gyöngyöstarjáni tanszéki kirándulás és hegymászás, a szakkollégiumi táborok, a közös meccsnézések, az aggodalom, mikor egészségi állapotod meggyengült, az utolsó személyes találkozás, amikor szakmai terveidről beszéltél. Önálló kötetekben tervezted feldolgozni a gazdasági rendszerek weberi elméletét, továbbá Weber kapitalizmus-, munkamegosztás- és osztályelméletét. Az utolsó hónapokban néha fáradtságra panaszkodtál, de ennek ellenére szívósan, hihetetlen sebességgel és a Tőled megszokott minőségben dolgoztál: rendületlenül hoztad az újabb és újabb kéziratokat, s kezdted el összerendezni életművedet. S mikor hosszú vívódások után rászántad magad erre a lépésre, már nem maradt idő a befejezésre.

Tisztelt Tanár Úr! Kedves Laci!
Soha nem felejtünk el! Nyugodjál békében.

(Elhangzott 2001. június 21-én a kerepestarcasai temetőben.)

ELŐADÁSOK MAX WEBERRŐL: MAX WEBER CSELEKVÉSELMÉLETE ÉS CSELEKVÉSTIPOLÓGIÁJA

(Adalékok Max Weber „Szociológiai alapfogalmak” című munkájának (1919–1920) értelmezéséhez. Megj.: Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Szociológiai kategóriatan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1987. 37–80. o.)

Bertalan László életművének meghatározó elemét jelentettek az elmélettörténeti tárgyú előadások. Szociológusnemzedékek hallgatták ezeket az előadásokat, melyek során a klasszikus gondolatmenetek racionális rekonstrukcióját tanította meg. Az előadásainak hallgatása során szerzett intellektuális élmény tanítványai számára felejtethetetlen emlék. Számára a tanítás – a szó legnemesebb értelmében – hivatás volt. Élete utolsó éveiben előadásvázlatait szerkesztett formában kezdte el összerendezni, s tervei között szerepelt ezek megjelentetése hallgatói számára. Ezen előadásvázlatok közül választottuk ki *Max Weber cselekvéseméletéről és cselekvéstipológiájáról* szóló elemzéseit. Az előadások ugyanakkor nem pusztán Weber-értelmezéseket, hanem gondolatébresztő elmélettörténeti kitekintéseket is tartalmaznak: klasszikus (pl. Simmel, Durkheim) és modern (pl. von Wright, Hirschman, Schelling) szerzők témába vágó fejtegetéseit közlik, felkínálva az összehasonlító szövegelemzés lehetőségét. E rendhagyó műfajú munka közlésével adózik a *Szociológiai Szemle* szerkesztősége Bertalan László tudóstánár emlékének.

Max Weber cselekvésemélete

1. Egyidejű belső és külső ténykedés. Szigorúan belső ténykedés. Szigorúan külső ténykedés.

A szó legfőbb értelmében vett emberi viselkedés Max Weber-i tipológiája (1.)

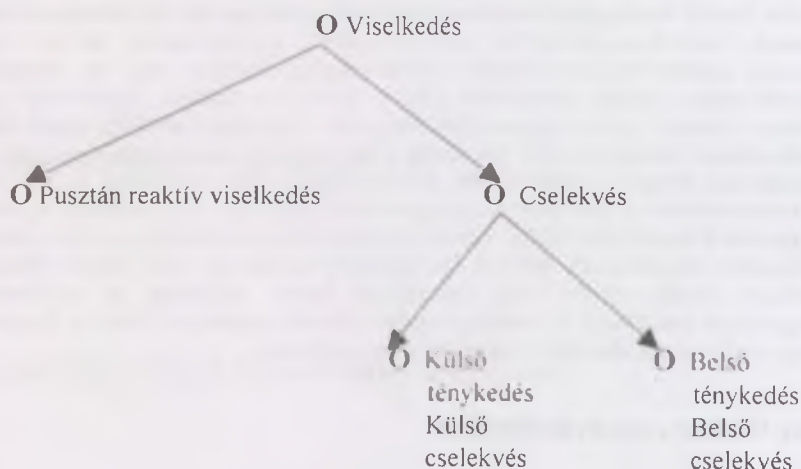
	Külső ténykedésről van szó	Nincs szó külső ténykedésről	
Belső ténykedésről van szó	Külső ténykedés Külső cselekvés	Belső ténykedés	Cselekvés
Nincs szó belső ténykedésről	Pusztán reaktív Viselkedés	–	

„Cselekvésnek” neveztünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső [äusseres] vagy belső [innerliches] ténykedésről [Tun]... van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak vele össze. (38. o.)

Az értelemmel bíró cselekvést a pusztán (ahogyan itt nevezni fogjuk) reaktív, semmiféle szubjektív, szándékolt értelemmel össze nem kapcsolt viselkedéstől (bloss reaktives Sicherhalten) elválasztó határvonal teljesen elmosódó. A szociológiai szempontból releváns viselkedések – különösen a tisztán tradicionális cselekvések... – igen jelentékeny része éppen a kettő határterületére esik. (38. o.)

Nem mindenfajta cselekvés – még a kifelé irányuló cselekvések (ausserliches Handeln) közül sem mind – „társadalmi cselekvés” a szó itt megadott értelmében. A külső cselekvés (ausseres Handeln) akkor nem az, ha csupán élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik. (51. o.)

A szó legtágabb értelmében vett emberi viselkedés Max Weber-i tipológiája (2.)

Elmélettörténeti kitekintés: Az aktusok (vagy tevékenységek) von Wright-i tipológiája

	Van külső megjelenési formája	Nincs külső megjelenési formája
Van belső megjelenési formája	Cselekvésszerű viselkedés	Szellemi aktusok (tevékenységek)
Nincs belső megjelenési formája	Reflexcselekvések	–

A teleologikus magyarázatok *explanandumát* többnyire valamilyen *viselkedési* megnyilvánulás – illetve valamilyen viselkedési megnyilvánulás terméke vagy eredménye – alkotja. A „viselkedés” szónak azonban számos, különböző jelentése van. Így például azt mondjuk, hogy a mágnesű elektromos áram jelenlétében így vagy úgy viselkedik. Az effajta viselkedést természetesen nem magyarázhatjuk teleologikusan. Figyelemre méltó tény azonban, hogy az élettelen tárgyak reakcióit gyakran a „cselekvés” nyelvén írjuk le.

Azt a viselkedést, amelynek valódi teleologikus magyarázata van, *cselekvésszerű* viselkedésnek nevezhetjük. A cselekvésnek rendszerint két – egy „belső” és egy „külső” – megjelenési formája van. Az első nem más, mint a cselekvés intencionalitása, a cselekvés külső megnyilvánulásai „mögött” meghúzódó szándék vagy akarat. A másodikat viszont ismét két részre vagy mozzanatra bonthatjuk. Ezeket a cselekvés *közvetlen* és *közvetett* külső megjelenési formájának nevezem. A cselekvés közvetlen külső megjelenési formája voltaképpen izomtevékenység – pl. a kéz elfordítása vagy a kar fölemelése. A cselekvés közvetett külső megjelenési formája viszont egy olyan esemény, amelyet okságilag az előbbi izomtevékenységnek tudhatunk be – pl. egy fogantyú elfordítása vagy egy ablak kinyitása; pontosabban az a tény, hogy egy meghatározott fogantyú elfordul, vagy egy ablak kinyílik. A cselekvés közvetett megjelenési formájának nem kell *változásnak* lennie. A cselekvés megjelenhet abban a tényben is, hogy egy adott változás *nem* következik be, mint például akkor, ha megragadom a vázát, és így megakadályozom, hogy felboruljon. (...)

Vegyük észre, hogy annak, amit általában aktusnak (vagy tevékenységnek) hívunk, nincs mindig külső és belső megjelenési formája. Azokat az aktusokat (tevékenységeket), amelyek külsőleg nem jelennek meg, gyakran *szellemi* aktusoknak (tevékenységeknek) nevezik. A „viselkedés” terminust, úgy tűnik, egyáltalán nem alkalmazhatjuk szellemi aktusokra és tevékenységekre. Többnyire a „cselekvés” terminust sem használjuk ebben az összefüggésben.

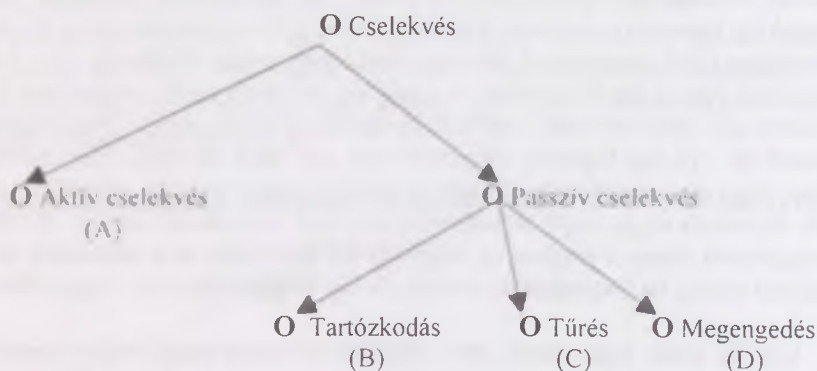
Vegyük észre azt is, hogy annak, amit cselekvésnek (vagy tevékenységnek) nevezünk, szintén nincs mindig belső és külső megjelenési formája. Az intencionalitástól mentes cselekvést (tevékenységet) gyakran *reflexcselekvésnek* nevezik. Az effajta cselekvéseket egy (eleven) test *ingerekre* adott *válaszreakcióinak* vagy *válaszainak* is hívják.

Az alábbiakban csak olyan cselekvésszerű viselkedési megnyilvánulásokkal foglalkozunk, amelyeknek – a fenti értelemben – belső és külső megjelenési formájuk is van.

(G. H. von Wright: Magyarázat és megértés. Megj.: Bertalan László (szerk.): Magyarázat–megértés–előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987. 114–115. o.)

2. Aktív cselekvés. Passzív cselekvés (cselekvéstől való szándékos tartózkodás; tűrés; megengedés).

A szó legtágabb értelmében vett cselekvések Max Weber-i tipológiája

(A): Aktív cselekvés.

Például: Dolgozik. Falatozik. Leadja a szavazatát. Hozzájárul a közös jószág előteremtéséhez.

(B): Passzív cselekvés (tartózkodás).

Például: Sztrájkol. Böjtöl. Bojkottálja a szavazást. Szándékosan nem járul hozzá a közös jószág előteremtéséhez.

(C): Passzív cselekvés (tűrés).

Például: Nem áll ellen a gonosznak. Tűri, hogy a szomszédai lármázzanak. Tűri, hogy a párja zsarnokoskodjon vele.

(D): Passzív cselekvés (megengedés).

Például: Hagyja, hogy megcsókolja. Hagyja, hogy ünnepeljék. Hagyja, hogy vératömléstést hajtsanak végre rajta.

„Cselekvésnek” nevezünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valamitől való tartózkodásról [Unterlassen] vagy valaminek az eltéréséről [Dulden] van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak vele össze.

(Javított fordítás)
(38. o.)

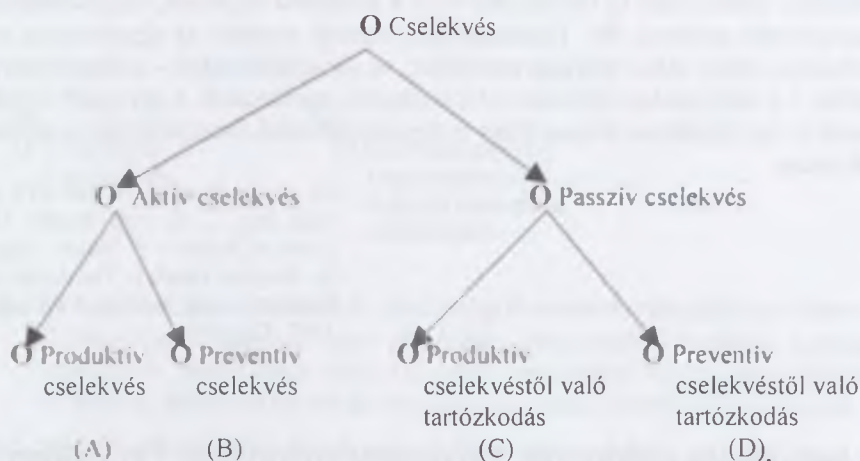
A társadalmi cselekvés (beleértve a valamitől való tartózkodást [Unterlassen] vagy valaminek az eltérését [Dulden] is igazodhat mások múltbeli, jelenlegi vagy a jövőben várható viselkedéséhez.

(Javított fordítás)
(51. o.)

Azt, hogy csak az aktív cselekvést [aktives Handeln] (és nem valaminek az „eltűrését” [Dulden], „megengedését” [Erlauben] vagy a tőle való tartózkodást [Unterlassen]) nevezzük „szolgálatnak”, célszerűségi szempontok indokolják.

(Javított fordítás)
(86. o.)

Elmélettörténeti kitekintés: A cselekvésszerű viselkedések von Wright-i tipológiája

(A): Produktív cselekvés.

Például: Dolgozik. Falatozik. Leadja a szavazatát. Hozzájárul a közös jószág előteremtéséhez.

(B): Preventív cselekvés.

Például: Nem hagyja (nem engedi), hogy a gonosz elhatalmasodjon a Földön. Nem hagyja (nem engedi), hogy a szomszédai lármázzanak. Nem hagyja (nem engedi), hogy a párja zsarnokoskodjon vele.

(C): Produktív cselekvéstől való tartózkodás.

Például: Sztrájkol. Böjtöl. Bojkottálja a szavazást. Szándékosan nem járul hozzá a közös jószág előteremtéséhez.

(D): Preventív cselekvéstől való tartózkodás.

Például: Hagyja (engedi), hogy a gonosz elhatalmasodjon a Földön. Hagyja (engedi), hogy a szomszédai lármázzanak. Hagyja (engedi), hogy a párja zsarnokoskodjon vele.

A cselekvés passzív megfelelőjét rendszerint *tartózkodásnak* hívjuk. A tartózkodást az különbözteti meg a pusztá passzivitástól vagy nem-cselekvéstől, hogy esetében szándékos passzivitásról van szó. A tartózkodás révén a szó szigorú értelmében nem bizonyos dolgokat idézünk elő vagy bizonyos dolgok bekövetkezését akadályozzuk

meg, hanem *hagyjuk*, hogy bizonyos dolgok megváltozzanak vagy változatlanok maradjanak. Ezek a változások vagy nem-változások alkotják a tartózkodás külső megjelenési formáját. (...)

A cselekvésnek és a tartózkodásnak különféle formáit különböztethetjük meg, s a szóban forgó megkülönböztetések alapján a cselekvés egyfajta „algebráját” vagy „logikáját” dolgozhatjuk ki. Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem foglalkozunk. Azokat a problémákat sem fogom külön szemügyre venni, amelyek a cselekvéstől megkülönböztetett tartózkodással vagy a preventív cselekvéstől megkülönböztetett produktív cselekvéssel (a tartózkodás vagy a produktív cselekvés magyarázatával) kapcsolatban merülnek föl. Tudatában kell lennünk azonban az egyoldalúság veszélyének, amely akkor fenyeget bennünket, ha vizsgálódásunkat – a hagyományos módon – a változásokat előidéző cselekvésfajtákra korlátozzuk. A preventív cselekvéssel és tartózkodással önmagukban is figyelemre méltó problémák kapcsolódhatnak össze.

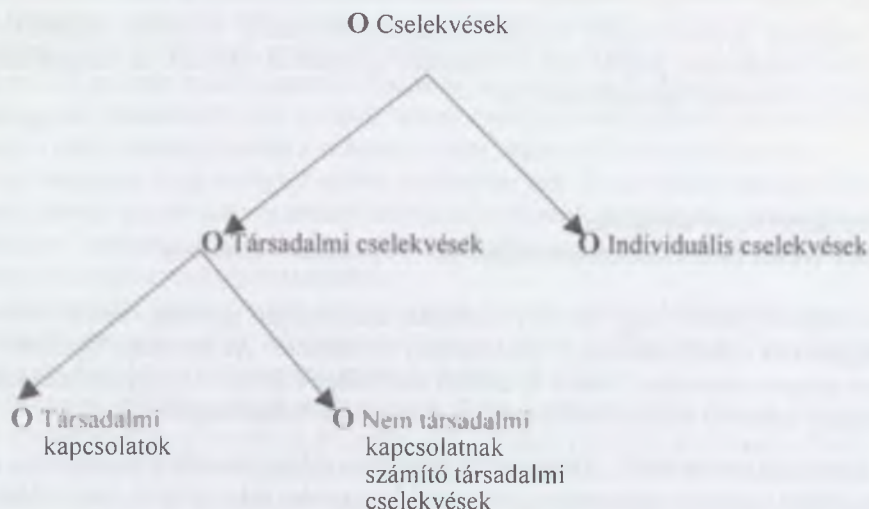
(G. H. von Wright: i.m. 118–119. o.)

Lásd még G. H. von Wright: *The Logic of Action – A Sketch!* Megj.: N. Rescher (szerk.): *The Logic of Decision and Action*. Pittsburgh. 1967. 121–139. o.

3. Individuális cselekvések. Társadalmi cselekvések. Társadalmi kapcsolatok

A, B: cselekvő individuumok

		B	
		Számol a másik fél várható viselkedésével	Nem számol a másik fél várható viselkedésével
A	Számol a másik fél várható viselkedésével	Társadalmi kapcsolat (A)	Társadalmi cselekvés (B)
	Nem számol a másik fél várható viselkedésével	Társadalmi cselekvés (C)	Individuális cselekvés (D)

- (A): Társadalmi kapcsolat. Mind A, mind pedig B cselekvése társadalmi cselekvés. Például: Valaki menekül valaki elől. Valaki kérdezősködik valakitől. Szerelmi kapcsolatok. Baráti kapcsolatok. Házastársi kapcsolatok. Úr és szolga, hűbérúr és hűbéres, felettes és beosztott, munkaadó és munkavállaló közti kapcsolatok.
- (B): Nem társadalmi kapcsolatnak számító *társadalmi cselekvés*. A cselekvése társadalmi cselekvés, B-é nem az.
- (C): Nem társadalmi kapcsolatnak számító *társadalmi cselekvés*. B cselekvése társadalmi cselekvés, A-é nem az.
- (D): *Individuális cselekvés*. Sem A, sem B cselekvése nem társadalmi cselekvés. Például: Magányosan elmélkedik. Magányosan imádkozik. Egymaga kapálgat a kertjében. Egymaga javíttatja a gépkocsiját a garázsban. Belefeledkezik egy logikai értekezés tanulmányozásába egy könyvtár olvasótermében. Robinson cselekvései Péntek színrelépéséig.

„Társadalmi” cselekvésnek (soziales Handeln) az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint *mások* viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.

(38. o.)

Nem mindenfajta társadalmi cselekvés – még a kifelé irányuló cselekvések közül sem mind – „társadalmi cselekvés” a szó itt megadott értelmében. A külső cselekvés akkor nem az, ha csupán élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik. A belső magatartás pedig csak akkor társadalmi cselekvés, ha mások viselkedéséhez igazodik. A vallásos viselkedés például nem társadalmi cselekvés, ha megmarad kontemplációnak, magányos imának stb. A gazdálkodás (az egyes ember gazdálkodása) meg csak akkor és csak annyiban az, ha és amennyiben kívülálló személyek viselkedésével is számol.

(51. o.)

Társadalmi „kapcsolatokról” (soziale Beziehung) beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz *igazodik*, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.

(54. o.)

Elmélettörténeti kitekintés:

Max Weber cselekvésméletének korai – 1913 előtti – változata

Az emberi („külső” vagy „belső”) viselkedés alakulásának ugyanúgy vannak összefüggései és szabályszerűségei, mint bármely történésnek. Az azonban, legalábbis a szó szigorú értelmében, csakis az emberi viselkedésre jellemző, hogy alakulásának vannak érthetően értelmezhető összefüggései és szabályszerűségei. (...)

„Közösségi cselekvésről” (Gemeinschaftshandeln) akkor szándékozunk beszélni, ha az emberi cselekvés szubjektíve *értelemmel bíró módon* más emberek viselkedésére van vonatkoztatva.

(Max Weber: Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. [A megértő szociológia néhány kategóriájáról]. Megj.: Logos. IV. évfolyam. 1913. 253–294. o.)

4. A társadalmi cselekvés alap- és határesetei

- (A): Pusztán reakciószerű utánczás.
Például: Szülők, tanárok, felnőttek hanglejtéseinek, gesztusainak gyerekek, iskolások általi nem tudatos utánczása.
- (B): Tömegtől függő, pusztán reakciószerű viselkedés.
Például: Tömeghisztéria. Tömegeksztázis. Pogrom. Bizonyos reklámtípusok hatásai. Szubjektív értelemmel nem bíró kontextuális effektusok.
- (C): Nem pusztán reakciószerű utánczás.
Például: Divat.
- (D): Tömegtől függő, nem pusztán reakciószerű cselekvés.
Például: „Siessünk, nehogy lemaradjunk!” vagy „Vesztesre álló ügy igaz ügy” típusú kontextuális effektusok.
- (E): Individuális cselekvés.
Például: Többek egyforma cselekvése. Technikai újítások átvétele.

Az értelemmel bíró cselekvést a pusztán (ahogyan itt nevezni fogjuk) reakciószerű, semmilyen szubjektív, vélt értelemmel nem összekapcsolt viselkedéstől elválasztó határvonal teljesen elmosódó.

(38.o.)

A társadalmi cselekvés nem azonos sem *a)* többek *egyforma* cselekvésével, sem *b)* minden olyan cselekvéssel, amelyeket mások viselkedése *befolyásol*. *a)* Ha elkezd esni az eső, és az utcán sokan egyszerre nyitják ki az esernyőjüket, akkor az egyes ember cselekvése (rendszerint) nem a másik ember cselekvéséhez igazodik, hanem mindnyájuk cselekvését egyformán a nedvesség elleni védekezés igénye befolyásolja. –

b) Ismeretes, hogy az egyes ember cselekvését már az egy helyen összezsúfoltódt „tömeg” pusztá ténye is erősen befolyásolja (ezzel foglalkoznak a „tömegpszichológiai” kutatások, ilyen tárgyak például *Le Bon* munkái): ez a tömegtől *függő* cselekvés (massenbedingtes Handeln).

De tömegtől függővé teheti az egyes ember viselkedését a különböző helyeken szétszórt tömeg is, ha (pl. a sajtó közvetítésével) sokak viselkedése hat egyidejűleg vagy egymást követően az egyes emberre, és hatással is van rá.

Bizonyos reagálási módokat (bestimmte Arten des Reagierens) már az a pusztá tény lehetővé tesz, hogy az egyes ember egy „tömeg” részének érzi magát, máskor viszont ugyanez a tény megnehezíti a reagálást. Ennek következtében azután előfordulhat, hogy egy meghatározott esemény vagy emberi viselkedés teljesen különböző érzéseket vált ki – vidámságot, dühöt, lelkesedést, kétségbeesést és különféle szenvedélyeket –, amelyek különálló egyének esetében nem (vagy nem ilyen könnyen) következnenek be.

Ugyanakkor az egyes ember viselkedése *értelme szerint* mégsem (legalábbis sok esetben nem) kapcsolható össze azzal a ténnyel, hogy tömegben cselekszik. Az olyan cselekvés pedig, amelynek lejátszódása csupán reakció a „tömeg” pusztá tényének mint olyannak a hatására (das Wirken der blossen Tatsache der „Masse” rein als solcher) (vagy más okokkal közös hatására), de amely értelme szerint nem *vonatkozik* a tömeg tényére, a szó itt megadott értelmében fogalmilag nem tekinthető „társadalmi cselekvésnek”.

De a különbség természetesen nagyon elmosódó. Nemcsak a demagógoknál, hanem magában a tömeget alkotó közegben is gyakran megfigyelhetjük például, hogy egy cselekvés értelme kisebb-nagyobb mértékben és sokféleképpen értelmezhetően a „tömeg” tényére vonatkozik.

Továbbá az idegen cselekvés pusztá „utánzását” (blosse „Nachahmung”) (amelynek jelentőségét *G. Tarde* jogosan emeli ki) sem tekinthetjük fogalmilag *sajátosan* „társadalmi cselekvésnek” akkor, ha csupán reakcióként (lediglich reaktiv) játszódik le, és a saját cselekvés értelme szerint nem igazodik az idegen cselekvéshez. A határ itt annyira elmosódó, hogy gyakran alig lehet megkülönböztetni a kettőt.

Az a pusztá tény azonban, hogy valaki valamilyen másoktól tanult, számára célszerűnek tűnő eljárást a saját dolgaiban is alkalmaz, a szó itt használt értelmében még nem társadalmi cselekvés. Az ilyen cselekvés ugyanis nem a másik ember viselkedéséhez igazodik; ilyenkor arról van szó, hogy a cselekvő *miután* megfigyelte a másik ember viselkedését, és megtudta, hogy annak milyen objektív esélyei vannak – a viselkedés *esélyeihez* igazodik. Cselekvését *kauzálisan* és nem értelme szerint határozza meg az idegen cselekvés.

Ha ezzel szemben az idegen cselekvést pl. azért utánozzák, mert „divatos”, mert hagyományosnak, mintaszerűnek vagy rangban „előkelőnek” számít, vagy valamilyen más, hasonló okból, akkor az utánzó viselkedésének értelme igenis az utánzottak viselkedésére, vagy harmadik személyek viselkedésére, vagy mind a kettőre vonatkozik.

A kettő között természetesen vannak átmenetek. A tömegtől függő cselekvés (Massenbedingtheit) és az utánzás (Nachahmung) a társadalmi cselekvés elmosódó határeselei; mindkettővel sokszor fogunk még találkozni, például a tradicionális cselekvés (traditionales Handeln) tárgyalásánál. (...)

(N)em választható el egymástól mindig világosan a pusztán „befolyásolás” (blosse „Beeinflussung”) és az értelemhez való „igazodás”. Fogalmilag azonban el kell különíteni őket, noha magától értetődik, hogy a csupán „reakciószerű” utánzásnak (nur „reaktive” Nachahmung) *legalább* akkora a szociológiai *jelentősége*, mint annak, amely a szó tulajdonképpeni értelmében „társadalmi cselekvésnek” nevezhető. A szociológia korántsem *csak* a „társadalmi cselekvéssel” foglalkozik, csupán arról van szó, hogy a „társadalmi cselekvés” az a központi tényállás, amely nélkülözhetetlen *alkotó-eleme* az (általunk művelt) szociológiának mint tudománynak.

(52–53. o.)

Elmélettörténeti kitekintés: Simmel, Simon és Schelling

A divat egy adott minta utánzása, s ily módon kielégíti a társadalmi alkalmazkodás igényét; az egyént arra az útra vezeti, amelyen mindenki jár... De ugyanilyen mértékben tesz eleget a különbség igényének, a differenciálódás tendenciájának... Ezt az a tény biztosítja, hogy a divatok mindig osztályok divatjai, a felső rétegek divatja különbözik az alsó rétegekéétől, s abban a pillanatban elhagyják, mihelyt az utóbbiak megkezdik elsajátítását. A divat ezért nem egyéb, mint az élet azon számos formájának egyike, amelyekben egységes cselekvéssé fogjuk össze a társadalmi egyenlősítés tendenciáját az egyéni különbségre irányuló törekvéssel.

(G. Simmel: A divat. Megj.: G. Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat. 1973. 476. o.)

Mielőtt a tulajdonképpeni elemzéshez hozzáfognánk, hasznos lesz, ha definiáljuk, hogy mit értünk a „siessünk, mert lemaradunk” és a „vesztes ügy igaz ügy” hatáson. Feltesszük, hogy a választói viselkedés, legalábbis néhány személy esetében, a választás kimenetelére vonatkozó várakozások függvénye... Ha az érintettek inkább arra a jelöltre szavaznak, aki számításuk szerint a választás győztese lesz, nem pedig arra, aki a választáson veszíteni fog: „siessünk, mert lemaradunk” hatásról beszélhetünk. Ha ennek az ellenkezője igaz, a „vesztes ügy igaz ügy” hatásról van szó.

(II. A. Simon: Választási előrejelzések „siessünk, mert lemaradunk” és „vesztes ügy igaz ügy” hatása. Megj.: Bertalan László (szerk.): Magyarázat-megértés-előrejelzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 1987. 233–234. o.)

A „kritikus nagyságú tömeg” elvén nyugvó modelleket egy diagramcsalád segítségével világíthatjuk meg. Egy efféle diagramot úgy állítunk elő, hogy fölteszük: Valamilyen meghatározott tevékenységben (mondjuk, egy előadássorozathoz kapcsolódó, fakultatív, szombat délelőtti szemináriumon) néhányan mindenképpen a

többiekől függetlenül – részt vesznek, mások viszont – s ez a többség – csak akkor hajlandók csatlakozni, ha a többiek közül elég sokan eljönnek. Mivel mindenki maga határozza meg, hogy számára mennyi az „elég”, így az „elég sok” vagy azt jelenti: elég sok ahhoz, hogy a szeminárium érdekes legyen, vagy pedig azt: elég sok ahhoz, hogy bölcs dolog legyen megjelenni. (...)

A szeminárium látogatásával kapcsolatos példában ugyan meghatározott létszámú diáksokaságból indultunk ki, ám nem tudjuk, hogy a különböző nagyságú csoportok szempontjából általában vajon a százalékarányok vagy pedig az abszolút számok-e a fontosak.

Bizonyos viselkedési megnyilvánulások – például a nyelvhasználat, a divat és talán a szombat délelőtti szemináriumok – esetében kétségtől szívesen százalékarányok, nem pedig abszolút számok befolyásolják a részvételt.

Míg más viselkedési megnyilvánulások – például a sakkozás, egy színjátszó-körben való részvétel és talán a délelőtti szemináriumok – esetében abszolút számok vonzzák vagy taszítják az érdekelteket.

Így tehát valószínűleg mindkét eshetőséggel találkozni fogunk. És egyáltalán nem mindegy, hogy egy adott szituációban melyik hatástípusról van szó.

(Th. C. Schelling: A kritikus nagyságú tömeg elvén nyugvó modellek diagrammatikus ábrázolása. Megj.: i.m. 302. és 309. o.)

5. Pusztaszokások. Társadalmi szokások. Konvenciók. Divatok

A szó tágabb értelmében vett szokások (Brauche) Max Weber-i tipológiája

A szokások követésének biztosítékai	A szokások múltja		
	Nagy múltra tekintenek vissza	Nem tekintenek nagy múltra vissza	
Csakis gyakorláson alapulnak	Társadalmi szokások* (Sitten) (A)	Pusztaszokások (blosse Brauche) (B)	A szó szűkebb értelmében vett szokások
Részint gyakorláson, részint megfelelni akaráson alapulnak	Konvenciók (C)	Divatok (D)	

* Javított fordítás.

(A): Társadalmi szokások.

Például: Lefekvési, felkelési és étkezési időpontok. Táplálkozási szokások. Hagyományos ünnepi ételek. Ételelkészítési módozatok. Ing- és kabátgombolási módok. Jelesnapi szokások: karácsonyfa-állítás, húsvéti locsolkodás. Hagyományos buzdítási formák: „Huj! Huj! Hajrá!” „Hajrá magyarok!”

(B): Pusztaszokások.

Például: Az utóbbi évtizedek munkakezdés előtti, ebéd utáni csoportos munkahelyi kávézások. Újabb keletű buzdítási formák: „Ria! Ria! Hungária!” „Ki a jobb? – Magyarok!”

(C): Konvenciók.

Például: Hagyományos megszólítási, köszönési, társalgási, étkezési, udvariassági, öltözködési, felkészítési, jókívánságot, részvetet, elismerést kifejező módok és módozatok.

(D): Divatok.

Például: Modern hajviseleti módok.

A normák és a szabályok

	A tőlük való eltérés (c_1) büntetést vagy (c_2) rosszallást von maga után $(c_1 \vee c_2)$	A tőlük való eltérés sem büntetést, sem rosszallást nem von maga után $(\sim c_1 \wedge \sim c_2)$
Tételesen meg vannak fogalmazva (a)	(A)	—
Nincsenek tételesen megfogalmazva (b)	(B)	(C)

(A): Tételes jog ($a \supset c_1$).

(B): Szokásjog ($b \supset c_1$). Konvenció ($b \supset c_2$).

(C): Pusztaszokás. Társadalmi szokás. Divat ($b \supset \sim c_1 \wedge \sim c_2$).

Szokásról (Brauch) beszélünk, ha a társadalmi cselekvésben ténylegesen van valamilyen esély *szabályszerű* beállítottságra, és ezt az esélyt az emberek adott körén belül *csupán* a tényleges gyakorlás (tatsachliche Übung) biztosítja.

A szokást (Brauch) *társadalmi szokásnak* (Sitte)* nevezzük, ha a tényleges gyakorlást (tatsachliche Übung) az biztosítja, hogy az élet régóta *meggyökeresedett* (lange Eingelebtheit) keretek között zajlik. (...)

I. A szokás (Brauch) körébe tartozik a „divat” is. A „társadalmi szokással” (Sitte)* ellentétben „divatról” az olyan szokás (Brauch) esetében beszélünk, amikor a szóban forgó viselkedéshez éppen annak *újdomsága*_miatt igazodik a cselekvés

* Javított fordítás.

(tehát éppen nem régóta meggyökeresedett volta miatt, mint a társadalmi szokás [Sitte]* esetében.)

A divat közel áll a „konvencióhoz”, mert, akárcsak a konvenció, (többnyire) a *rendi* (ständisch) presztízshez fűződő érdekekből ered. (...)

2. „Társadalmi szokásról” (Sitte)* – ellentétben a „konvencióval” és a „joggal” – olyan szabályok esetén beszélünk, amelyek betartását külső eszközök *nem* szavatolják, amelyekhez a cselekvő – akár „anélkül, hogy gondolna rá”, akár „kényelemből”, akár bármilyen más okból – csakugyan önként tartja magát, és amelyek betartására ugyanezen okok miatt az adott körhöz tartozó többi embernél is nagy valószínűséggel számíthat. Ebben az értelemben tehát a társadalmi szokás (Sitte)* nem olyasmi, ami „érvényes”: senkitől nem „követelik meg”, hogy betartsa.

Ugyanakkor nem választja el éles határ az érvényes *konvenciótól* és a *jogtól*. Az átmenet természetesen teljesen képlékeny. Az érvényesnek mindenütt a tényleges hagyomány (tatsächliches Hergebracht) volt az atyja.

Ma már úgyszólván „társadalmi szokásnak” (Sitte)* tekinthető az, hogy reggelente – hozzávetőlegesen megadható formában – reggelit veszünk magunkhoz; de ez (a szállodavendégek kivételével) senkire nézve nem „kötelező”, és nem is volt mindig társadalmi szokás (Sitte)*. Az öltözködési mód viszont még ott is, ahol valamilyen „társadalmi szokásból” (Sitte)* alakult ki, ma már távolról sem csak társadalmi szokás (Sitte)*, hanem konvenció.

(56–57. o.)

3. A (puszta) *társadalmi szokás* (blosse Sitte)* stabilitása lényegében azon alapul, hogy aki cselekvésében nem igazodik hozzá, az „nem a helyzethez illő módon” cselekszik, azaz mindaddig kisebb-nagyobb kellemetlenségeknek és ráadásul súrlódásoknak teheti ki magát, ameddig környezetében a többség számol a társadalmi szokással (Sitte)*, és arra van beállítva, hogy számolni kell vele.

(58. o.)

A rendet (Ordnung)

a) *konvenciónak* nevezzük, ha érvényessége külsőlegesen azáltal van biztosítva, hogy az emberek megadható körén belül a rendtől való eltérés várhatóan (viszonylag) általános és gyakorlatilag érezhető *helytelenítésbe* ütközik;

b) *jognak* nevezzük, ha ugyancsak külsőlegesen, de azáltal van biztosítva, hogy az emberek egy külön erre fölkészült *csoportja* várhatóan (fizikai vagy pszichikai) kényszerít alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására. (...)

Konvenciónak nevezzük azt a „társadalmi szokást” (Sitte)*, amelyet *az emberek egy adott körön belül* „érvényesnek” tartanak, és amelynek betartását a tőle való eltérés esetén várható helytelenítés biztosítja. Ellentétben a (szó itt használt értelmében vett) *joggal*, a konvenciót nem a külön erre fölkészült emberek *csoportja* kényszeríti ki.)

(60–61. o.)

* Javított fordítás.

Az egyéntől teljesen komolyan „elvárják”, hogy a (szokásos értelmében vett) „konvenciót” – teszem azt a szokásos üdvözlési formát, a tisztességes öltözködést, az érintkezési szabályok* formális és értelemszerű betartását – kötelezőnek vagy követendő példának tekintse és betartsa, és a dolog egyáltalán nincs oly módon a tetszésére bízva, mint mondjuk az a pusztai „társadalmi szokás” (blosse „Sitte”)*, hogy az ételét egy meghatározott módon készítse el. A konvenciónak („egy társadalmi rend társadalmi szokásának” [Standessitte]) a megsértését gyakran erősebben megtorolja az a fölöttébb hathatós és nagyon is érezhető következmény, amelyet a rend többi tagjának társadalmi bojkottja von maga után, mint ahogyan bármiféle jogi kényszer meg tudná torolni. Mindössze annyi a különbség, hogy itt nincs egy – sajátosan a rend betartását biztosító cselekvésre fölkészült – külön csoportja az embereknek (mint nálunk a bírák, az ügyészek, a közigazgatási hivatalnokok, a végrehajtók stb.).

(61. o.)

Elmélettörténeti kitekintés 1.: É. Durkheim a „kényszerítő erővel bíró” társadalmi tényekről

Mielőtt megkeresnénk azt, hogy melyik módszer alkalmas a társadalmi tények tanulmányozására, tudnunk kell, hogy milyen tényeket neveznek így.

Kiváltképp azért szükséges e kérdést feltennünk, mert a „társadalmi” jelzőt többnyire minden közelebbi meghatározás nélkül használják. (...)

Igazság szerint azonban minden társadalomban létezik a jelenségek olyan meghatározott csoportja, amely jellegzetes tulajdonságainál fogva élesen elkülönül azoktól a tényektől, amelyeket a természettudományok tanulmányoznak. (...)

Olyan cselekvésmódokról, gondolkodásformákról és érzelmekről van szó, amelyeknek az a figyelemre méltó jellegzetességük, hogy az egyéni tudaton kívül léteznek.

Ezek a magatartás- és gondolkodástípusok nemcsak külsődlegesek az egyénhez képest, hanem parancsoló és kényszerítő erővel is rendelkeznek, amelyek következtében az egyén – akár akarja, akár nem – kénytelen alávetni magát nekik.

Kétségtelen, hogy amikor szabad akaratunkból alkalmazkodunk hozzájuk, a kényszer, szükségtelen lévén, nem vagy csak alig érződik.

Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a kényszer e tények egyik legbensőbb tulajdonsága, amit az bizonyít, hogy tüstént érezzük erejét, mihelyt megpróbálunk szembehelyezkedni vele. (...)

A társadalmi tudat úgy védekezik a szabálysértő cselekedetek ellen, hogy ellenőrzi az állampolgárok magatartását, és sajátos megtorlásokat helyez kilátásba. Gyakran a kényszer kevésbé erőszakos jellegű, de akkor is létezik. Ha szembeszegülök a társasági illemszabályokkal, ha öltözködésemben nem veszem figyelembe hazám és osztályom szokásait, a gúny vagy az idegenkedés, amit kiváltok, enyhébb formában ugyan, de ugyanolyan hatással jár, mint egy szorosan vett büntetés. (...)

Van tehát a tényeknek egy olyan osztálya, amely egészen sajátos jellegzetességekkel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.

* Javított fordítás.

A tények egy új fajtájával van dolgunk. E tényeket a társadalmi jelzővel kell jelölnünk, és ezt a jelzőt kizárólag részükre kell fenntartanunk.

(E. Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához. KJK. Budapest. 1978. 25–28. o.)

Néhány szót kell még ejtenünk a definícióról, amelyet a társadalmi tényekről adtunk könyvünk első fejezetében. Azt mondtuk, hogy a társadalmi tények cselekvési vagy gondolkodási módok, és arról a sajátosságukról ismerhetjük fel őket, hogy kényszerítő hatást képesek gyakorolni az egyéni tudatokra. (...)

Csupán azt tűztük magunk elé, hogy megjelöljük, ...milyen külső jelek révén ismerheti fel a tudomány a tényeket, amelyeket vizsgálni hivatott – hogy a tudós képes legyen meglátni őket, és ne tévessze össze másokkal.

Könyvünkben elismertük, hogy ...vannak esetek, amikre a kényszerítő jelleg nem ismerhető fel egykönnyen.

(É. Durkheim: A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz. Megj.: Ferge Zs. (szerk.): A francia szociológia. KJK. Budapest. 1971. 32–33. o.)

Elmélettörténeti kitekintés 2.: G. H. von Wright a „normatív nyomásról”

Az emberek gyakran azért tesznek meg bizonyos dolgokat, mert az állam... törvényei ezt követelik tőlük, illetve a társadalom szokásai, a különféle becsületkódexek és a jó modor szabályai ezt írják elő számukra. Ezeket a különböző, de egymással szoros kapcsolatban álló eseteket összefoglalóan a normatív nyomás címkéje alá sorolhatjuk be. (...)

A viselkedési szabályokhoz szankciók kapcsolódhatnak. A szankciók a szabályok áthágását követő büntetések. Jogi normák esetén magát a büntetés természetét és alkalmazását is normák (eljárási szabályokra vonatkozó törvények stb.) szabályozzák. A társadalom szokásaitól és a bevett társadalmi gyakorlattól való eltérés többnyire a közösség jelentős részének rosszsallását és helytelenítését vonja maga után. Ez szintén szankciónak számít.

(G. H. von Wright: Magyarázat és megértés. Megj.: Bertalan L. (szerk.): Magyarázat–megértés–előrejelzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 1968.–1969. o.)

Max Weber cselekvéstipológiája

1. A tiszta típusú cselekvések Max Weber-i tipológiája

	Csakis magában a cselekvésben rejlik a cselekvés értelme	Csakis a cselekvéssel együtt járó következményekben, illetve eredményekben (Erfolg) rejlík a cselekvés értelme
Teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések	(A)	(B)
Nem pusztán reakciószerű cselekvések (éppen csak hogy tudatos cselekvések)	(C)	(D)
	Önértékkel bíró cselekvések	Önértékkel egyáltalán nem bíró cselekvések

- (A) Szigorúan értékracionális cselekvések: Csakis önértékkel bíró, teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések.
- a) Vállalt normákat tervszerűen és következetesen követő cselekvések.
Például: A vallási virtuózok (korai buddhisták, középkori szerzetesek, újkor eleji protestánsok életvitele. Bizonyos laikus etikák – például a lovagi etika – meggyőződéses és tervszerűen következetes híveinek cselekedetei.
- b) Legitimnek tartott törvényeknek, utasításoknak tervszerűen és következetesen engedelmeskedők cselekedetei.
Például: Szókratész cselekedete halálra ítéltése után a börtönben barátai előtt. A vereségüket józanul tudomásul vevő, a győzteseket és az általuk törvényesen hozott törvényeket legitimnek elismerő demokrata politikusok cselekedetei.
- c) Vállalt ügyeket tervszerűen és következetesen pártoló cselekedetek.
Például: „Itt állok, másként nem tehetek.” (Luther Márton). Teréz anya cselekedetei. A politikának vagy a politikáért élő politikusok cselekedetei (Max Weber terminusa). A szervezetekhez való öntudatos hűség bizonyos válfajai (A. O. Hirschman terminusa).
- (B) Szigorúan célracionális cselekvések: Önértékkel egyáltalán nem bíró, teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések.
Például: A közigazdászok „tökéletesen” racionális embereinek cselekvései. Csakis profitmaximálást szem előtt tartó vállalkozói tevékenységek. Csakis a kereset maximálását szem előtt tartó munkavállalás és munkavégzés. Szakszervezeti sztrájkok. Politikából élő politikusok cselekedetei (Max Weber terminusa). Kizárólag jutalmakkal és büntetésekkel kalkuláló normakövetés, utasításoknak való engedelmeskedés, ügypártolás.

(C) Szigorúan érzelmi-indulati cselekvések: Csakis önértékkel bíró, nem pusztán reakciószerű cselekvések.

Például: Spontán érzelmek és indulatok (öröm, bánat, harag stb.). Kedvtelésből végzett cselekvések („örömet szereznek maguknak”). Személyekhez való hűség („odaadást tanúsítanak”). Szervezetekhez való vak hűség (A. O. Hirschman terminusa).

(E) Szigorúan tradicionális cselekvések: Önértékkel egyáltalán nem bíró, nem pusztán reakciószerű cselekvések.

Például: Jól begyakorolt munka- és egyéb műveletek. Társadalmi szokások. Koordinációs szabályok betartása. Konvenciók (megszólítási, köszönési, társalgási, étkezési, öltözködési, udvariassági és egyéb szabályok) követése.

Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint „feltételeket” vagy mint „eszközöket” fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* minél eredményesebben (als Erfolg) elérje; – 2. *értékracionális*: ekkor a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy mennyire eredményes (Erfolg) – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő *önértékébe* vetett tudatos hit határozza meg; – 3. *indulati*, különösen *emocionális*: ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok, és – 4. *tradicionális*: ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést.

A szigorúan tradicionális cselekvés... teljesen a határán van annak – sőt, gyakran túl van azon –, amit egyáltalán „értelemhez” igazodó cselekvésnek lehet nevezni. Nagyon sokszor ugyanis csupán valamilyen homályos reagálást jelent a megszokott ingerekre, s a reakció irányát az egyszer már meggyökeresedett beállítottság szabja meg. A megszokott mindennapi cselekvések többsége közel áll ehhez a típushoz...

A szigorúan indulati-érzelmi magatartás ugyanígy a határán van annak – sőt, gyakran túl van azon –, ami tudatosan „értelemhez” igazodik; ilyen lehet például a gátlástalan reagálás valamilyen nem mindennapi ingerre. (...)

A cselekvés indulati-érzelmi és értékracionális orientációja abban különbözik egymástól, hogy az utóbbi tudatosan megszabja a cselekvés végső céljait, és tervszerű *következetességgel* igazodik hozzájuk. Egyébként közös bennük, hogy a cselekvés értelmét nem a vele együtt járó eredményben (Erfolg), hanem magában a meghatározott fajtájú cselekvésben látják.

Indulati-érzelmi alapon cselekszik az, aki ténylegesen meglévő vágyait elégíti ki: bosszút áll, élvezetet szerez magának, odaadást tanúsít, belefeledkezik a szemlélődésbe, vagy... levezeti indulatait.

Tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki tekintet nélkül az előre látható következményekre, azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az „ügy” – egy számára valamilyen szempontból fontos ügy – diktál. Mindig értékracionális cselekvésről van szó (az általunk használt terminológia értelmében), ha a cselekvés olyan „parancsokat” követ vagy olyan „követelményekhez” igazodik, amelyekről a cselekvő azt képzei, hogy sze-

mély szerint neki is szólnak. Csak az ilyen követelményekhez igazodó emberi cselekvés esetén – az ilyesmi nagyon változó gyakorisággal, de többnyire meglehetősen mérsékeltén, csak az esetek tört részében fordul elő – fogunk értékracionalitásról beszélni.

Célracionálisan cselekszik az, aki cselekvését valamilyen célra irányítja, igazodik az eszközökhöz és a mellékes következményekhez (Nebenfolgen), és emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékes következményekkel (Nebenfolgen), s végül a különböző lehetséges célokat egymással – vagyis aki *nem* indulatból (és különösen nem emocionálisan) és *nem is* tradicionálisan cselekszik... az *abszolút* célracionális cselekvés lényegében megint csak konstruált határeset.

Csak célracionálisan vagy csak értékracionálisan irányított cselekvés – különösen társadalmi cselekvés – nagyon ritkán fordul elő. Es természetesen arról sincs szó, hogy az itt megadott osztályozás kimerítené a cselekvés lehetséges irányultságait: ezek csupán szociológiai célokra alkotott, fogalmilag tiszta típusok... Hogy megfelelnek-e a célnak, az csak az eredményből (Erfolg) fog *számunkra* kiderülni.

(Javított fordítás.)

(53–54. o.)

2. A tiszta és vegyes típusú cselekvések Max Weber-i tipológiája

	Csakis önértékkel bíró cselekvések	Részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések	Önértékkel egyáltalán nem bíró cselekvések
Teljesen tudatos és tervszerűen következetes cselekvések	(A)	(B)	(C)
Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes cselekvések	(D)	(E)	(F)
Nem pusztán reakciószerű cselekvések (éppen csak hogy tudatos cselekvések)	(G)	(H)	(I)

(B): Teljesen tudatos és tervszerűen következetes, részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések.

Például: A hivatástudat és a megélhetés – a keresetmaximalálás bizonyos kombinációi.

(D): Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes, csakis önértékkel bíró cselekvések.

Például: Nem vallási virtuózok cselekedetei. Lovagi szerelem.

- (E): Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes, részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések.
Például: A hivatástudat és a megélhetés – a keresetmaximálás bizonyos kombinációi.
- (F): Többé-kevésbé tudatos és tervszerűen következetes, önértékkel egyáltalán nem bíró cselekvések.
Például: A „nem tökéletesen” (J. W. N. Watkins) vagy „korlátozottan” (H. A. Simon) racionális cselekvések esetei.
- (G): Nem pusztán reakciószerű, részint önértékkel bíró, részint önértékkel nem bíró cselekvések.
Például: Halottsiratás.

Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet: 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint „feltételeket” vagy mint „eszközöket” fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* minél eredményesebben elérje; – 2. *értékracionális*: ekkor a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy mennyire eredményes – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő *önértékébe* vetett tudatos hit határozza meg; – 3. *indulati*, különösen *emocionális*: ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok, és – 4. *tradicionális*: ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést.

(53. o.)

Csak célracionálisan *vagy* csak értékracionálisan irányított cselekvés – különösen társadalmi cselekvés – nagyon ritkán fordul elő. És természetesen arról sincs szó, hogy az itt megadott osztályozás kimerítené a cselekvés lehetséges irányultságait: ezek csupán szociológiai célokra alkotott, fogalmilag tiszta típusok, amelyeket a reális cselekvés többé-kevésbé megközelít, vagy amelyek – még gyakrabban – a reális cselekvésben keverednek. Hogy megfelelnek-e a célnak, az csak az eredményből fog *számunkra* kiderülni.

(54.o.)

Elmélettörténeti kitekintés: A tevékenységek A. O. Hirschman-féle tipológiája

Első változat

	Nem instrumentális	Instrumentális
Nem rutinszerű	(A)	(B)
Rutinszerű	(C)	(D)

Második változat

	Az eszköz nem különböztethető meg az eredménytől	Az eszköz megkülönböztethető az eredménytől
Nem lehetnek bizonyosak a dolgukban	(A)	(B)
Bizonyosak lehetnek a dolgukban	(C)	(D)

Harmadik változat

	Az eszköz nem vagy csak részben különböztethető meg az eredménytől	Az eszköz teljes mértékben megkülönböztethető az eredménytől
Nem lehetnek bizonyosak a dolgukban	(A)	(B)
Bizonyosak lehetnek a dolgukban	(C)	(D)

(A): Se nem rutinszerű, se nem instrumentális tevékenységek.

Például: Igazságra, szépségre, igazságosságra, közösségre, barátságra, szeretetre, üdvözlésre való törekvés.

(B): Nem rutinszerű instrumentális tevékenységek.

Például: Alkalmazott kísérleti kutatások. Zeneszerzés. Szóvivői tevékenykedés.

(C): Rutinszerű nem instrumentális tevékenységek.

Például: Játék. Kedvtelésből végzett cselekvések. Egy jó étkezés. Egy szeretett személlyel való találkozás.

(D): Rutinszerű instrumentális tevékenységek.

Például: Bérből vagy fizetésből élők munkája.

Az egyáltalán nem instrumentális tevékenységek esetleges létre a mindennapi nyelvhasználat utal, amely olyan tevékenységekről szól, amiket „csupán önmagukért” végzünk, vagy amik „saját magukat jutalmazták meg”. Ezek banális, nem túl meggyőző szavak, de tulajdonképpen minden tevékenységgel, talán a pusztán játék az egyetlen kivétel, valamilyen eredményt szeretnénk elérni. Ha valaki kizárólag a jutalom reményében végzi munkáját, azt joggal gyanúsítják képmutatással; úgy tűn-

het, hogy kizárólag a pénz, az előrelépés, vagy – legalábbis – a dicsőség érdekli, és tevékenysége ezért mindenképpen instrumentális.

Ez ügyben némi előrelépést talán akkor érhetünk el, ha a különböző termelő tevékenységek által elérni kívánt eredmények változó előreláthatóságára koncentrálunk. Bizonyos tevékenységek, különösen a rutinszerűek, tökéletesen előre látható eredménnyel bírnak. Az ilyen feladatokkal kapcsolatban az egyén számára nem fér kétség ahhoz, hogy erőfeszítése meghozza a várt eredményt – egy óra munka a jól ismert, előre elképzelt eredményhez vezet, és a munkára szerződött dolgozót jogosulttá teszi fizetésére, amelyet felhasználhat egy kívánt (és általában szintén jól ismert) termék beszerzésére. Ilyen körülmények között a folyamat eszközre és eredményre, költségre és haszonra való tagolása szinte spontán megtörténik, és a végzett munka teljesen instrumentális jellegű.

Azonban különféle tevékenységek léteznek, a kutatótól a zeneszerzőig, vagy együnk például egy közpolitikában aktív szövivőt, akik nem lehetnek biztosak az általuk elérni kívánt eredmény megvalósulásában. Az efféle tevékenységek közé tartoznak például azok az alkalmazott kísérleti kutatások, amelyek eredményei sem egy napra, sem pedig egy hónapra előre nem láthatók. Mindenesetre az idő múlásával a kívánt eredmény elérése egyre valószínűbbé válik. Így a bizonytalanság valószínűséggé lesz, és bármely pillanatban megfelel az adott tevékenység eredményével kapcsolatos bizonyosságnak. Megismétlem, hogy a folyamat eszközre és eredményre történő fölbontása megtörténik, és az ebben a felfogásban végzett munka megőrzi instrumentális jellegét. A munka eredményével kapcsolatos rövid távú bizonytalanság kombinálása az eredmény elérésében való hosszú távú, majdnem teljes bizonyossággal, a nem rutinszerű tevékenységeket egy különösen vonzó, „inspiráló” és „izgalmas” minőséggel illeti, ami egyáltalán nem jellemző a rutinszerű tevékenységekre, amelyek a rendelkezésre álló idő rövidségétől függetlenül mindig elvezetnek a kívánt eredményhez; és nagyon sokban különbözik azoktól a nem rutinszerű tevékenységektől, amelyekről az alábbiakban lesz szó.

Férfi és nő már a kezdet kezdetén olyan dolgoknak szentelte idejét, melyek sikere előre egyszerűen nem látható. Ezek közé tartozik többek között az igazságra, a szépségre, az igazságosságra, a szabadságra, a közösségre, a barátságra, a szeretetre és az üdvözülésre való törekvés. Ezek a törekvések törvényszerűen átítatják a legkülönbözőbb, látszólag korlátozott és konkrét emberi tevékenységeket, mint például a könyvírás, egy politikai kampányban való részvétel stb. Mindenesetre az e törekvések fényében végzett tevékenységek fontos alkotóelemét nem a munka, hanem a törekvés szó jellemzi leginkább – egy fogalom, amely pontosan az erőfeszítés és az eredmény közötti megbízható kapcsolat hiányát tükrözi. Az eszköz és az eredmény, vagy a kiadás és a haszon mérlegelése ilyen körülmények között lehetetlen. (...)

A kérdés valójában az, hogy egyáltalán miért végzünk ilyen tevékenységeket. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy e tevékenységek egyáltalán nem mindig kellemesek. Közülük néhány kifejezetten fárasztó vagy akár veszélyes is lehet. (...)

Én előálltam egy legalább félig-meddig racionális magyarázattal: a nem instrumentális tevékenységekre, melyek eredménye bizonytalan, furcsamód a törekvés és a megvalósulás egy bizonyos mértékű összeolvadása (és összekavarodása) jellemző. (...)

Amikor biztosak vagyunk abban, hogy valamely kívánt termék tényleg a miénk lesz, vagy hogy egy várt esemény valóban bekövetkezik – legyen az egy jó étkezés, vagy egy szeretett személlyel való találkozás, vagy egy díj kiosztása – a jövőbeli esemény jól ismert örömét előre megízleljük.

A haszon idő előtti elkönyvelése ráadásul nem korlátozódik olyan helyzetekre, amelyekben a jövőbeli esemény közel van vagy biztos, vagy legalábbis azt hisszük róla.

Ha a cél távoli és megvalósulása eléggé problémás, akkor a megízleléshez hasonló dolog csak akkor történhet, ha az érintett egyén által folytatott küzdelem nagyon eltökélt. Az, aki az igazságra (vagy szépségre) törekszik, gyakran érez magában szilárd hitet, ami talán csak átsuhan rajta, hogy megtalálta (vagy elérte). Az, aki részt vesz egy szabadságot vagy igazságosságot hirdető mozgalomban, gyakran érzékeli, hogy ezek az ideálok elérhető közelségbe kerültek. (...)

Ez a megízlelés, a törekvés és a megvalósulás összeolvadása, a tapasztalás ténye, ami sokban magyarázza a nem instrumentális tevékenységek létét és fontosságát. Olyan, mintha az eredmény bizonytalanságát csökkentené, és a fárasztó vagy veszélyes tevékenység kompenzációjaként az elfogadhatótól, örömtelitől vagy netán inspirálótól nagyon távol álló erőfeszítést a cél élénkítené: gyakran fájdalmas jellege ellenére jól ismert, méregtelenítő hatású. (...)

Mint az korábban állítottam, az instrumentális és a rutinszerű cselekvés, valamint a nem instrumentális és nem rutinszerű cselekvés között rokoni kapcsolat áll fenn. De mint ezt már említettem, ahogy léteznek olyan nem rutinszerű tevékenységek, amelyek többnyire instrumentálisak (mint például az alkalmazott laboratóriumi kísérletek esetében), ugyanúgy a rutinszerű tevékenységeknek is lehet egy többé-kevésbé nem instrumentális összetevője.

A. O. Hirschman: Versengő nézetek a piaci társadalomról. József Műhely Kiadó. 2000. 159–164. o.)

3. A Max Weber-i „racionális–irracionális” terminuspár kettős jelentése

A „racionális” terminus szűk, az „irracionális” terminus tág értelemben vett jelentése:

Célracionális cselekvések	Értékracionális cselekvések	Érzelmi-indulati cselekvések
Racionális cselekvések	Irracionális cselekvések	

A „racionális” terminus tág, az „irracionális” terminus szűk értelemben vett jelentése:

Célracionális cselekvések	Értékracionális cselekvések	Érzelmi-indulati cselekvések
Racionális cselekvések	Irracionális cselekvések	

A célracionalitás álláspontjáról nézve az értékracionalitás mindig *irracionális*, még-hozzá annál irracionálisabb, minél inkább az abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik, hiszen annál kevésbé van tekintettel a cselek-

vés következményeire (Folgen), minél inkább kizárólag az *önértékére* (a tiszta érzületre, a szépségre, az abszolút jóra, az abszolút kötelességteljesítésre) összpontosít.

(54. o.)

Elmélettörténeti kitekintés: Egy rendhagyó modern közgazdász:

A. O. Hirschman

Voltak, akiknek... nem tetszett az a manőver, melynek révén mindenféle emberi cselekedetet az „érdek által vezérelt” kategóriába akartak berakni. A közgazdaságtan számára azonban fontosak voltak bizonyos emberi cselekedetek, amelyeket nem lehet az önérdék hagyományos fogalmával megmagyarázni: ilyen az altruizmus által motivált cselekvés, az etikai értékek iránti elkötelezettség, a csoport- és a közérdek figyelembevétele, és, talán a legfontosabb, bármiféle nem instrumentális magatartás.

Számos közgazdász és egyéb társadalomtudós új fejezetet nyitott azáltal, hogy komolyan véve az efféle tevékenységeket és magatartást, nem akarta őket az érdek által vezérelt cselekvés pusztá változatainak tekinteni.

Számos más munka közül említést érdemelnek Boulding, Collard, Margolis, McPherson, Phelps, Pizzorno, Schelling és Sen írásai.

(A. O. Hirschman: Versengő nézetek a piaci társadalomról. József Műhely Kiadó. 2000. 65. o.)

Férfi és nő már a kezdet kezdetén olyan dolgoknak szentelte idejét, melyek sikere előre egyszerűen nem látható. Ezek közé tartozik többek között az igazságra, a szépségre, az igazságosságra, a szabadságra, a közösségre, a barátságra, a szeretetre és az üdvözlésre való törekvés. Ezek a törekvések törvényszerűen átítják a legkülönbözőbb, látszólag korlátozott és konkrét emberi tevékenységeket, mint például a könyvírás, egy politikai kampányban való részvétel stb.

Mindenesetre az e törekvések fényében végzett tevékenységek fontos alkotóelemét nem a munka, hanem a törekvés szó jellemzi leginkább – egy fogalom, amely pontosan az erőfeszítés és az eredmény közötti megbízható kapcsolat hiányát tükrözi. Az eszköz és az eredmény, vagy a kiadás és a haszon mérlegetése ilyen körülmények között lehetetlen.

(i. m. 160. o.)

A kérdés valójában az, hogy egyáltalán miért végzünk ilyen tevékenységeket. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy e tevékenységek egyáltalán nem mindig kellemesek. Közülük néhány kifejezetten fárasztó, vagy akár veszélyes is lehet.

Azaz itt újfent egy paradoxonnal vagy rejtéllyel állunk szemben, ami már nemcsak a választáshoz (miért nem választanak a racionális emberek?), hanem a tevékenységek egy sokkal szélesebb és fontosabb kategóriájához kapcsolódik.

Azt gondolom, hogy így van: az instrumentális gondolkodás szemszögéből a nem instrumentális tevékenység nem lehet más, mint rejtély.

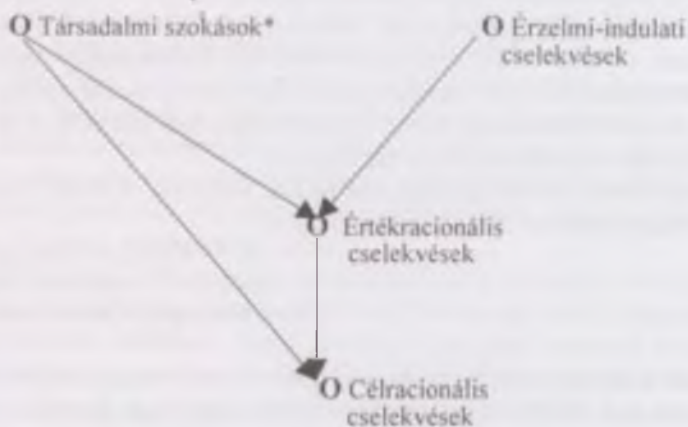
(i. m. 160–161. o.)

De egyáltalán miért érdekli mindez a közgazdászokat? Miért nem éri be ez a tan azzal, hogy megpróbál számot adni az ember instrumentális tevékenységeiről – ami

már önmagában is óriási terület – érintetlenül hagyva a másik, igencsak homályos területet? Egy bizonyos pontig ennek az elhatárolódásnak van értelme. De ahogy a közgazdászok egyre ambiciózusabbá válnak, úgy egyre fontosabb lesz az a felismerés, hogy az eszköz–eredmény, illetve a költség–haszon modell nem képes lefedni az emberi tevékenység és tapasztalás teljes spektrumát.

(i. m. 163. o.)

4. A cselekvéstípusok és történeti sorsuk. A racionalizáció világtörténeti tendenciái

A cselekvés „racionalizálásának” egyik lényeges eleme, hogy a meggyökeresedett társadalmi szokásokhoz* való belső alkalmazkodást az érdekviszonyokhoz való tervszerű alkalmazkodás váltja fel.

De ez persze nem meríti ki a cselekvés „racionalizálásának” fogalmát.

Ezen kívül beszélhetünk még értékracionalizálásról, ha tudatos értékek kerülnek a társadalmi szokás* és nemcsak a társadalmi szokás*, hanem az indulati-érzelmi cselekvés helyére.

Végül lejátszódhat a racionalizálás úgy is, hogy az értékekbe vetett hittől mentes, tisztán célracionális cselekvés kerül az értékracionális cselekvés helyére.

(58. o.)

* Javított fordítás.

BÚCSÚ HEGEDŰS B. ANDRÁSTÓL

Szólították hát Őt is. Sorjáznak egy sokszínű nagy nemzedék távozó tagjai, és most Hegedűs B. Andrástól búcsúzunk. Az utat, ím, megjárta; hosszú és fáradságos, buktatókkal és felemelkedésekkel megtűzdelt életutat. Rajzolata beleszővődött a század második felét maga mögött hagyó magyar társadalom kárpitjának mintázatába, s az nem retusálható.

Emlékezni Hegedűs B. Andrásra a magyar szociológustársadalomnak tiszte és feladata is.

Ha a szakma művelőjeként idézzük fel munkásságát, elmondhatjuk, hogy noha közgazdász volt, pályája egybeesett a szociológia „lopakodó” tudományos rehabilitációjának hőskorával. E küzdelmes folyamat cselekvő résztvevője lett, amint 56-os elítéltként a hatvanas évek első felében már álláshoz jutott ipari háttérintézetekben, illetve az akkor megalakult akadémiai Szociológiai Intézet külső munkatársaként (itt 1968-ig). Az iparban foglalkoztatottak körében végzett empirikus üzem- és gazdaságszociológiai vizsgálatokban dolgozott, amelyek egyaránt kiterjedtek az üzemi munkások, műszaki értelmiségiek és gazdasági vezetők helyzetének, munkájának és életkörülményeiknek feltárására. Ez utóbbi csoport, a korabeli gazdasági elit kutatásában (a nyolcvanas évek elején) alkalmazta a teljes élettörténetek feldolgozását, kidolgozva az életútinterjúk módszerét, amely a vizsgált sokaság szociológiai megismerése mellett (személyes szocializáció és a szakmai pályafutás [mobilitás, attitűdök, nézetek]) a rendszer működésének társadalmi mechanizmusait is feltárta (személyi, szakmai, gazdasági, politikai döntések, alkufolyamatok).

Eredendő érdeklődése a társadalmi valóság és működésének megismerése iránt veleszületett politikai vénával párosult, motivációja ebből táplálkozott. Amikor újból elveszítette állását (1979), nemzedéke és a maga személyes meghatározó életélménye, az országot megrázó forradalom eseményeinek, társadalmi-politikai történetének feldolgozása felé fordulhatott. Oroszlánrésze volt a magyar társadalom önismertete és a történeti kutatás számára pótolhatatlan forrásanyag összegyűjtésében, átmentésében és abban, ami ezt betetőzte – egy tudományos műhely, az 56-os Kutatóintézet létrehozásában.

Politikusként vált azonban igazán ismertté: Petőfi Kör, börtön, a hallgatás évei, majd Charta '77, állásvesztés, „last minute” interjúk (a majdani Oral History Archívum, Kozák Gyulával), a Történelmi Igazságtétel Bizottság kezdeményezése, a Nagy Temetés kiharcolása, az 56-kutatás intézményi bázisnak megteremtése, hazai és nemzetközi konferenciák szervezése, kiadványok és cikkek – mindez persze sokakkal vállalva, de pótolhatatlan személyes teljesítménnyel. S azután a hihetetlen, nem várt és méltatlan viszonzás – az Intézet (közalapítvány) anyagi ellehetetlenítésének szégyene, s a tudatlanságból, frusztráltságból vagy rosszhiszeműségből táplálkozó hazugságok, kisszerű vádaskodások keserű íze.

Hogy mikor találkoztunk, nem tudom; szellemileg, személyes ismeretség nélkül talán a Petőfi Kör idején – de az ellenkező oldalról érkezve (még mint naiv egyetemista, ámulva, de bevallom, növekvő riadtsággal hallva a vitákról: „ezek nem tudják, amit mindenki tudott?” és: „nem tudják, mit csinálnak!”). De döntéseink már hasonlóak voltak: az enyém október 24-én reggel, amikor a pillantás a Lánchídról a rakparton húzó tankok beláthatatlan sorára esett (hideg keserűség és düh, „csak megmoccanunk, és máris itt vannak – ha harc, hát legyen harc!”), és az övé november 4-én, a reformillúziók elillanása, a végleges leszámolás bármilyen kommunikáció lehetőségével testünk és lelkünk új leigázóival. Találkozásunk a szabadulás után már csak esetlegesség kérdése volt – meghúztam egy vonalat, ahogyan a forradalom is: jött bár bárki bárhonnán, ha vállalta és vállalja a forradalmat, nincs több kérdés, összetartozunk, és ebben nincs visszavonás.

Andrást egy valamiért becsültem igazán, és ha mondhatom, szerettem is: egyenes-ségeért és kikezddhetetlen tisztességéért, és persze, ami összekötött: 56-hoz való töretlen hűségéért. Nagyra tartottam éles eszt, biztos ítéletét, csodáltam munkabírását és energiáját. Viszonyunk nem volt mindig felhőtlen, s nem csupán közismert szelídsége, szerénysége és tapintatos modora okán (igaz, volt mire szerénynek lennie, és amiért haragudott, abban általában igaza volt); komolyabb dolgokban is voltak ütközéseink („köztünk vége mindennek” – vágta oda egyszer), de eltelt néhány nap, hét, s rájött, az egész nem ér meg ennyit. Tudtuk, amit tudtunk: 56-ban olyan mércét állított a nemzet magának, amelyhez ragaszkodás megmaradásunk záloga.

Rá emlékezésünk azonban feladatot is ró reánk: el kell végeznünk – pályafutása szálán is – a magyar értelmiség társadalmi-politikai szerepvállalásainak elemzését, eljutva a századunkban meg-megújuló hullámainak, félreismerhetetlen hasonlóságokat mutató sikereinek és kudarcainak szociológiai megértésére.

A magyar szociológusok sokat tettek egy emberhez méltóbb és igazságosabb, szabad társadalomért. Illő, hogy fejet hajtsunk a sorainkból most eltávozott Hegedűs B. András előtt, és megtartsuk Őt emlékezetünkben. Nyugodjék békében választott sírhelyén, barátai között a 300-as parcellában!

TÁJÉKOZÓDÁS

Bocz János

SUNBELT XXI – KONFERENCIAISMERTETŐ

(International Sunbelt Social Network Conference,
Budapest, 2001. április 25–28.)

Idén Magyarországon rendezték meg a hálózatkutatók nemzetközi tudományos konferenciáját. A rendezvényre a Magyar Szociológiai Társaság és az *INSNA** szervezésében Budapesten került sor 2001. április 25–28. között. Az eddig húsz alkalommal megrendezett konferencia helyszíne eddig hat alkalommal volt Európában, a volt szocialista országok közül elsőként Magyarország adott otthont a hálózatkutatóknak. A programbizottságot alkotó holland és magyar szervezők (*Tom A. B. Snijders* és *Frans Stokman*, illetve *Sik Endre* és *Tardos Róbert*) meghívására négy kontinens 27 országából közel kétszázan vettek részt a négynapos budapesti konferencián. A sűrű programot jól jelzi, hogy míg az első nap úgynevezett *workshop* programja során négy, az úgynevezett spanyol szekcióban pedig egy előadás hangzott el, a maradék három napon 18 szekcióban, 153 előadás során mutatták be a hálózatkutatások legfrissebb eredményeit.

A táblázatból látható, hogy az előadások a hálózatkutatások elméleti és empirikus vizsgálatának igen széles spektrumát átfogták, és nagy hangsúlyt kapott a módszertani, méréstechnikai kérdések tárgyalása is. Figyelemre méltó, hogy a legnépesebb szekció a kapcsolathálóok társadalmi tökére (*social capital*) gyakorolt hatásával és vizsgálatával foglalkozott; úgy tűnik, hogy a P. Bourdieu és J. Coleman által a társadalomtudományba bevezetett és elterjesztett fogalom egyre hangsúlyosabb szerepet játszik a jövőbeni szociológiai és közgazdaságtudományi kutatásokban.

Az *INSNA* (International Network for Social Network Analysis = Társadalmi Hálózatok Elemzésének Nemzetközi Hálózata) nonprofit formában működő tudományos szervezet, melyet Barry Wellman alapított 1978-ban. A szervezet a társadalmi kapcsolathálózatok (*social network*) elemzésével foglalkozó kutatókat tömörítve, rendszeres kiadványában (*CONNECTIONS*) publikálja a legfrissebb kutatási eredményeket, szponzorálja a „Sunbelt” konferenciákat, és elektronikus hírlevelet (*SOCNET*) működtet a téma iránt érdeklődőknek.

A konferencia tematikáját szemlélteti az alábbi táblázat:

<i>A konferencia programja</i>	<i>Előadások száma</i>
Műhelyek	
Workshop	4
The analysis of longitudinal social network data	
A non-technical introduction to social network analysis	
Introduction to the analysis of network data	
Microfoundations networks	
<i>Spanish Session</i> (El analisis de redes sociales en Espana y Latino america: situacion actual y perspectivas)	1
<i>Keynote Speech</i> (Mathematics and social networks: A happy marriage or a brief affair)	1
Szekciók	
Clustering Network Data	5
Cognitive Network	10
Corporate and Inter-organizational Networks	12
Data Mining	3
Developments in Network Methods in the 1990s	4
Diffusion of Innovations	6
Evolution of Social Networks	11
Infectious Diseases and Social Networks	6
Networks and Game Theory. Network Exchange	6
Networks in East Asia	6
Networks in Politics and Public Policy	7
Networks on the Web	8
Networks Sampling Issues	4
Personal Community Networks	8
Scholarly Networks	7
Social Capital	19
Social Support	13
Statistical Methods for Social Networks	12
ÖSSZESEN	153

A konferenciára az Egyesült Államokból érkezett a legtöbb résztvevő, Európából pedig a holland kutatók nagy arányú részvételét érdemes megemlíteni. Természetesen a magyar kutatók is szép számmal képviseltették magukat, és tíz szekcióban tartottak előadásokat.

A résztvevők országok szerinti számát szemlélteti az alábbi táblázat:

<i>A résztvevők országának neve</i>	<i>Résztvevők száma</i>
<i>AMERIKA</i>	66
Argentína	1
Egyesült Államok	53
Kanada	7
Mexikó	5
<i>AUSZTRÁLIA</i>	2
<i>AZSIA ES KOZEL-KELET</i>	14
Dél-Korea	1
Hong Kong	4
Izrael	5
Japán	1
Kína	1
Tajvan	2
<i>EUROPA</i>	116
Ausztria	5
Belgium	1
Cseh Köztársaság	1
Egyesült Királyság	10
Finnország	1
Franciaország	7
Görögország	1
Hollandia	26
Magyarország	15
Németország	13
Norvégia	1
Olaszország	7
Spanyolország	6
Svájc	4
Svédország	6
Szlovénia	12
<i>MINDÖSSZESEN</i>	198

Az első nap úgynevezett *workshop* (műhely) programjában neves hálózatkutatók előadásait hallgathatták meg az érdeklődők. Barry Wellman, az INSNA alapítója sajnos nem tudott részt venni a konferencián, helyette *Dean Behrens* mutatta be a társadalmi kapcsolathálózatok elemzésének (*social network analysis*) történetét, míg *Tom Snijders* a longitudinális hálózati adatok elemzésének technikájába avatta be a résztvevőket. *Martin Everett* előadása a hálózatkutatások elméleti megközelítéseinek és a kutatás során felhasználható módszereknek a teljes körű ismertetését tűzte ki céljául, míg *M. Assen*, *Siegwart Lindenberg* és *Frans Stokman* közös, mikro-makro megközelítésű munkája a mikrostrukturális kapcsolathálózat változásaira és azok

hatására koncentrált. *Luis Molina* és társai – a spanyol nyelvű résztvevőknek tartott úgynevezett spanyol szekcióban – a spanyolországi és a latin-amerikai hálózatkutatók jelenlegi helyzetét és jövőbeni lehetőségeit elemezte, ennek részletesebb leírását Letenyi László ismertetője tartalmazza.

A második naptól kezdődő, párhuzamos szekciókban megtartott előadások bőséges információval szolgáltak az érdeklődők számára, mindenki megtalálhatta a számára legérdekesebb témát és előadót. A továbbiakban az időrendi bemutatás helyett a konferencia tematikus ismertetésére törekszünk, és a teljesség igénye nélkül az első táblázatban felsorolt szekciók néhány érdekesebb előadását fogjuk röviden ismertetni.

A konferencia úgynevezett *keynote speech*-ét (vagyis körülbelül bevezető előadását) Martin Everett, az INSNA jelenlegi elnöke, a greenwichi egyetem professzora tartotta meg, aki rendhagyó stílusban mutatta be a matematika és szociológia szoros kapcsolatát a hálózatelemzés területén. Előadásában a két tudományterület egymásrautaltságára, a matematikai módszerek hálózatkutatásokban történő szükségszerű alkalmazására hívta fel a figyelmet.

A konferencia módszertani előadásai közé sorolhatók a *Clustering Network Data* nevet viselő szekcióban elhangzottak. Szlovén kutatók (*Bojan Korenini* és *Zenel Batagelj*) például a marketingcélok megvalósításával kapcsolatban mutatták be az úgynevezett *laddering* technika alkalmazásának lehetőségeit, ami egyéni szintű adatbázisok felhasználásával, a vásárlói értékek és a piaci termékek közötti kapcsolatok mérése révén a fogyasztói szokások pontosabb megértéséhez nyújthat segítséget.

Részen szintén a metodológiai elemzésekhez tartoznak a *Cognitive Network* szekcióban megtartott előadások. *Roel Popping*, a groningeni egyetem kutatója például munkaerő-piaci példákat felhasználva a kapcsolatháló-struktúrák teljes áttekintésére tett kísérletet, amikor a szövegelemzés és az úgynevezett *knowledge graphs* közötti kapcsolatok felhasználását mutatta be. Ebben a szekcióban hangzott el *Tiziana Casciaro* előadása is, aki tanulmányában – nem a hálózatkutatásokban általában használatos pozitív, hanem az ezzel ellentétes irányú – negatív kötések, interszemélyes kapcsolatok vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet, és elmondta, hogy amerikai egyetemisták kis mintás vizsgálatakor együttesen elemezte a pozitív és negatív kapcsolatok közötti aszimmetriákat.

A *Corporate and Inter-organizational Networks* szekcióban elsősorban gazdasági szereplők kapcsolathálóit vizsgálták az előadók, és az intézményeken belüli, illetve az intézmények, vállalatok közötti kapcsolatokra fókuszáltak. Kanadai kutatók (*Chantal Aurousseau* és *Johanne Saint-Charles*) például a munkahelyi erőszak pontosabb megismerése érdekében folytattak hálózatkutatásokat, és olyan kérdésekre kerestek választ előadásukban, hogy hogyan befolyásolta az erőszak megjelenését és dinamikáját a szervezeten belüli baráti kapcsolatok előfordulása, az aktorok pozíciója, hálózati relációja, és hogy ez hogyan volt felhasználható az előző feltárására, megelőzésére. *Boris Blumberg* holland kutató a különféle tőkefajták, a kapcsolatháló és az önálló vállalkozóvá válás közti összefüggéseket tárgyalta előadásában, és empirikus adatok segítségével mutatta ki, hogy a „sikeresebb indulásban” milyen fontos szerepet játszanak az olyan környezeti feltételek, mint például a megfelelő szociális környezet és az információkhoz történő hozzájutás lehetősége. Az összehasonlító kutatások közé sorolható *Nyina Gorovaja* munkája, aki a szervezetek közötti

(*interorganizational*) kapcsolathálózatok 1992 és 2000 közti oroszországi változásait és a nyugat-európai és ázsiai kapcsolathálózatokkal történő összehasonlítást tűzte ki céljául. A privatizációval foglalkozó hazai kutatók számára különösen érdekes adalékokkal szolgálhat három szlovén kutató (*Marko Pahor, Anuska Ferligoj és Janez Prasnikar*) előadása, akik a szlovéniai privatizáció és a vállalatvezetők, tulajdonosok kapcsolathálói közötti összefüggéseket vizsgálták. Hipotézisük szerint például a tulajdonosok közötti kapcsolatok struktúrája jelentősen befolyásolja a szlovén privatizációs modellt, és a privatizációt felügyelő kormányzati intézmények jóval kisebb befolyást tudnak csak gyakorolni a folyamatra, mint ami szükséges lenne. Szintén a gazdasági átmenet vizsgálatát helyezte vizsgálata középpontjába egy magyar és amerikai szerzőpáros (*Vedres Balázs és David Stark*), akik 500 magyar vállalat 1990–1999 közötti adatai alapján elemezték a hazai tulajdon(os)változások kapcsolathálózati jellemzőit. A gazdasági átmenet struktúráját három szakaszra osztották, amelynek első fázisában a volt szocialista vállalatok felbomlása és kevés számú szervezetek közötti kapcsolat volt a jellemző. Az ezt követő második szakaszban a szervezetek közötti kapcsolatok sűrűsödése következtében kohézív, összetartozó alcsoportok alakultak ki, míg a harmadik fázis legjellemzőbb sajátossága a multinacionális tőke dominanciája volt.

A korábbiakhoz képest jelentősen eltérő tematika jellemezte a *Data Mining* szekció munkáját, ahol többek között az adatok „Web”-használati technikájával és adatmátrixok elemzésével ismerkedhettek meg az érdeklődők.

Módszertani ismereteit gyarapíthatta az a résztvevő, aki a *Developments in Network Methods in the 1990s* nevű szekció előadásait látogatta a konferencia során. *Tom Snijders* holland kutató a longitudinális hálózati adatok statisztikai modelljét felhasználva érvelt amellett, hogy kutatók számára a feldolgozás során az úgynevezett folyamatos mutatókon alapuló időmodellek (*continuous-time models*) alkalmasabbak, mint az úgynevezett diszkrét mutatókon alapuló időmodellek (*discrete-time models*). A ljubjanai egyetem kutatói (*Patrick Doreian, Vladimir Bategelj és Anuska Ferligoj*) az úgynevezett blokkmodellek használatát ismertették meg az érdeklődőkkel, és kisebb csoportok példáin keresztül mutatták be a modellek hálózatkutatásokban történő felhasználását.

A kapcsolathálózatok szerepe és az innovatív megoldások, technikák (el)terjedése és gazdasági haszna volt a témája a *Diffusion of Innovations* nevű szekciónak. *Dimitrios Christopoulos*, a bristoli egyetem kutatója például azt a kérdést vizsgálta, hogy a politikai döntéshozók hogyan tudják ösztönözni az innovációt, és milyen szerepet játszanak a regionális fejlesztésben. *Jan Kratzer* holland kutató előadásában menedzserek innovációs csoportjait elemezte, arra keresve a választ, hogy milyen sajátosságok, ellentétek jellemzik a baráti csoportok (*friendship*) két típusának: a baráti kommunikáción alapuló (*friendly communication*), illetve a baráti kapcsolatokon alapuló (*friendly relations*) relációs struktúráknak a teljesítményét. *Letenyei László* hazai adatokon keresztül mutatta be, hogy bizonyos szituációkban az innováció terjedése megerősítheti a tradicionális jellegű közösségeket, és az erős kötésekkel jellemezhető közösségek újra integrálhatják a korábbi társadalmi struktúrákat. Osztrák kutatók (*Gerhard Wuehrer és Petra Kuchinka*) a személyes hálózat (ego-network) innovatív vállalkozásokra gyakorolt gazdasági hatékonyságát elemezték esettanulmányukban hálózati mutatók (pl. sűrűség, intenzitás stb.) elemzése révén.

A hálózati struktúrák fejlődésével, alakváltozásaival foglalkozott a konferencia *Evolution of Social Networks* nevű szekciója. Jun Kobayashi, a chicagói egyetem kutatója például azt az érdekes kérdést vizsgálta, hogy vajon milyen társadalmi hatás, befolyás (*social influence*) játszik szerepet abban, hogy az egyének megváltoztatják korábbi véleményüket az „egyhangú” konszenzus elérése érdekében. Holland és japán kutatók (*Maritje van Duijn, Evelien Zeggelink, Frans Stokman, Hiroshi Hiramatsu és Frans Wasseur*) két tanulói csoport vizsgálata révén arra keresték a választ, hogy vajon a „hasonlóság” milyen szerepet játszik a barátválasztásban. Elemzésükben a vizuális jegyek (pl. nem, életkor stb.) mellett a diákok „láthatatlan” jellegzetességeire is (pl. szabadidő-eltöltés szokásai, tantárgyválasztás stb.) kitértek, és végül jelentős különbségeket tártak fel a két ország diákcsoportjainak barátválasztását illetően.

A laikusok számára is érdekes témák szerepeltek a konferencia *Infectious Diseases and Social Networks* nevű szekciójának előadásaiban. A Max Planck Intézet és a Pennsylvania egyetem kutatói (*Christoph Buchler, Hans-Peter Kohler és Susan Watkins*) például az emberek szexuális viselkedésében az AIDS hatására bekövetkezett változásokat elemezték kenyai adatok felhasználásával. A szekció további előadásai (pl. a szexualitással összefüggő betegségek, a droghasználat terjedése) szintén jelezték, hogy a hálózatkutatások és az ezekre támaszkodó technikák milyen jól felhasználhatók akár az egészségügy, a megelőzés területén, akár a hagyományos szociológiai technikákkal nehezen mérhető marginális csoportok viselkedésének tanulmányozása során.

A játékelméleti technikák felhasználhatósága és a kapcsolathálókon belüli cserék volt a témája a konferencia *Networks and Game Theory, Network Exchange* nevű szekciójának. Az úgynevezett „fogolydilemma” volt az egyik alapja a Stanford Egyetem kutatói (*Martin Gargiulo, Elisa Jayne Bienestock és Michael Mettler*) előadásának, akik a környezeti feltételek hirtelen megváltozásával kapcsolatban szimulálták az együttműködő hálózatok (*cooperative networks*) létrejöttét és egyénekre gyakorolt hatását. Ehhez némileg hasonló tematikájú volt *Janky Béla és Takács Károly* előadása, akik játékelméleti modell segítségével kerestek magyarázatot arra, hogy hogyan és milyen hálózati feltételek révén jön létre a racionalitáson alapuló részvétel az egyének kollektív cselekvésekor. *Mirit Shoham*nak, a Cornell Egyetem kutatójának érdekes előadása a gyermekek játékválasztása és a gyermekek közötti információk cseréje közötti kapcsolat mibenlétét elemezte, míg az Oregon Egyetem kutatói (*Marco Slikker és Anne van den Nouweland*) a kommunikációs hálózatok (*communication networks*) létrehozásának „költségfüggőségét” mutatták be, rámutatva arra, hogy bizonyos esetekben a növekvő költségek következményeként a várhatónál kevesebb kapcsolat, kötés jön létre a potenciális csoport tagjai között.

A konferencián külön szekció vizsgálta egy meghatározott földrajzi régió kapcsolathálózatainak sajátosságait. A *Networks in East Asia* nevű szekcióban kínai és tajvani kutatások eredményei segítségével az előadók a személyes hálózatok és a munkaerő-piaci elhelyezkedés, valamint a munkahelyen belüli mobilitás összefüggéseit vizsgálták.

Részben a politikatudományi, részben a szociológiai elitkutatásokkal kapcsolhatók össze a konferencia *Networks in Politics and Public Policy* nevű szekciójában elhangzottak. Mexikói előadók (*Jorge Gil-Mendieta, Jorge Castro és Alejandro*

Ruiz) az 1982 és 2000 között hatalmon lévő politikai elit befolyását, hatalmi szerkezetét vizsgálták, míg szlovén kutatóknak (*Hajdeja Iglic és Andrej Rus*) a korábbi és az új szlovén politikai elitre vonatkozó megállapításai a volt szocialista országokban történt elitváltás jobb megértéséhez nyújtottak a hallgatóknak segítséget.

A kapcsolathálók módszertani technikáinak jobb megismerését szolgálta a *Networks Sampling Issues* nevű szekció munkája. Több előadás foglalkozott az úgynevezett „hólabda” mintavételi módszer (*snowball sample*) használatának bemutatásával, *Marcus Spreen* holland kutató pedig a droghasználók becslésnek technikájáról tartott figyelemre méltó és empirikus adatokkal is alátámasztott előadást.

A világháló, az informatika terjedése és a kapcsolathálók, kapcsolati technikák közötti viszony volt a témája a *Networks on the Web* nevű szekciónak. Egyes előadók a világhálón történő vitáknak, eszmecseréknek (pl. levelező fórumoknak vagy az ún. *chatek*nek) a hálózati módszerekkel történő elemezhetőségét helyezték előadásuk középpontjába, míg mások a honlapok (*web pages*) rangsorolásának lehetőségeit, strukturálhatóságát vizsgálták. *Karen Pettigrew* és *Joan Durrance* amerikai kutatók pedig annak az érdekes kérdésnek a vizsgálatára tettek kísérletet, hogy az *online* hálózatok hogyan alakítanak ki, hoznak létre közösségeket, és hogyan növelhetik a társadalmi tőkét egyéni és közösségi szinten.

A *Personal Community Networks* nevű szekció előadói a szomszédokkal történő kapcsolatstruktúrákat, az etnikai csoportokon belüli, illetve az etnikai csoportok közötti kapcsolatok előfordulásának valószínűségét, az egyéni kapcsolathálók és a törvények betartása közötti összefüggéseket, valamint bűnözői csoportok kapcsolathálózatát elemezték. Ez utóbbiak közül különösen érdekes volt *Mark Fleisher* és *Regina Langhout* vizsgálata, akik például – abból a feltevésből kiindulva, miszerint a fiatalok *gegek* olyan környezetben tesznek szert magas társadalmi tőkére, ahol az emberi tőke szintje alacsony és a szegény háztartások előfordulása magas – arra az eredményre jutottak, hogy a *gegekben* aktívan résztvevő fiatal lányok kapcsolathálózata nagyobb, mint azoké, akik korábban voltak tagjai valamilyen „utcai bandának”.

A *Scholarly Networks* nevű szekció résztvevői a tudományos adatgyűjtés során felhasználható keresési és kutatási módszereket mutattak be az érdeklődőknek, de több kutató foglalkozott például a tudományos hivatkozások gyakorlatának problematikájával is.

Korábban már említettük, hogy a konferencia legtöbb előadása (összesen 19) a *Social Capital* nevű szekcióban hangzott el. A nagy érdeklődés miatt a szervezők külön alszekciókat hoztak létre, amelyek a hálózatok zártságával, a magánvállalkozásokra és az informális gazdaságra gyakorolt hatásával, a társadalmi átalakulásban játszott szerepével, a társadalmi kapcsolatok és csoportok hálózatával, valamint a hálózat kutatások során használt úgynevezett pozíciógenerátor technika módszertanával foglalkoztak.

Angelusz Róbert és *Tardos Róbert* előadásukban részben a hálózat kutatások (megközelítések) tematikus és módszertani bővítésének szükségességével foglalkoztak, részben egy 2000-ben lefolytatott, négy magyar település adatain alapuló hazai kutatás eredményeit ismertették és hasonlították össze korábbi (1997–98-as) adatfelvételük mutatóival. *Sik Endre* előadásában azt az érdekes kérdést boncolgatta, hogy vajon a volt szocialista rendszer kapcsolathálózata hogyan változott meg a

rendszer váltást követően. A hazai aktorok mennyire, mennyiben változtak meg „társadalmi viselkedésük” szempontjából, egy „hálózatfüggőségben” működött ország mennyiben volt, mennyire lehetett képes új fejlődési pályára állni. *Harry van Buren* amerikai kutató a szervezeti szintű (*organizational-level*) társadalmi tőke operacionalizálásának fontosságát hangsúlyozta, és előadásában egyrészt javaslatot tett olyan indikátorok fejlesztésére, amelyek az egyének kiscsoportokban megnyilvánuló társadalmi tőkét mérik, másrészt a csoporton belüli és szervezeti szintű társadalmi tőke kapcsolatára vonatkozóan fogalmazott meg hipotéziseket, utóbbival kapcsolatban a kapcsolathálók zártágának fontosságát hangsúlyozva. *Andromachi Hadjiyanni* görögországi kutatása a frissen diplomázott fiatalok elhelyezkedési lehetőségeit vizsgálta a fiatalok társadalmi tőkéjének függvényében, míg *Renee van der Hulst* hollandiai vizsgálata a munkahelyeken a nemek közötti eltérő hatalmi státusz kutatására koncentrált. A politikai tőke társadalmi tőkeként történő felhasználhatóságát mutatták be előadásukban amerikai kutatók (*Jeffrey Johnson, Genevieve Dutton és Michael Orbach*), akik egy hatéves időszak során vizsgálták a politikai kapcsolathálózatok alakulását és hatását Észak-Karolinában. *Marc Magge és Nan Lin* a társadalmi, önkéntes szervezetekben történő részvétel és a társadalmi tőke közötti összefüggéseket vizsgálták tajvani és amerikai adatok alapján. Robert Putnammal és más kutatókkal ellentétben eredményeik szerint korántsem volt olyan szoros a kapcsolat az önkéntes szervezetekben történő részvétel és a társadalmi tőke indikátorai között, mint várták. Amellett érveltek, hogy a sűrű és zárt hálózatok szükségszerű feltételezése feltehetően hibás kiindulópont, ugyanis a ritkább és nyitott kapcsolathálózatok gazdagabbak lehetnek beágyazott erőforrásokban. Eredményeik alapján végül azt a következtetést vonták le, hogy a széles körben elterjedt (pl. országos hatókörű) szervezetekben történő részvétel mind a benne részt vevő egyének, mind az adott szervezet számára több előnnyel, haszonnal jár, mint a helyi, lokális szervezetekben történő részvétel. E szekcióban figyelemre méltó előadást tartott továbbá *Claire Wallace, Christian Haerpfer és Rossalina Latcheva* is, akik arról a kutatásról számoltak be, amelyben a társadalmi tőke és a közép-kelet-európai reformok közötti kapcsolatot vizsgálták volt szocialista országokban. Kiindulási alapjuk az a közgazdászok által megfogalmazott hipotézis volt, hogy a társadalmi tőke elősegítette a gazdasági reformokat a posztkommunista országokban, ugyanis az új intézmények (rendszer) iránti nagyobb bizalom stabil alapként szolgált az átalakulás, az új rendszer fejlődése számára.

A társadalmi tőkével foglalkozó szekcióhoz hasonlóan jelentős számú előadó volt a *Social Support* nevű szekcióban is. Az előadók többek között a hajléktalanok, az idősellátás kérdéseivel, a háztartások közötti együttműködés szokásaival, valamint különféle etnikai csoportok támogatási sajátosságainak, kapcsolathálózatának eltéréseivel foglalkoztak. Érdekes előadás volt például *Adital Ben-Ari* izraeli kutató multikulturális elemzése, aki az Izraelben született zsidó, ott élő arab, valamint az országba bevándorolt orosz zsidó tanulók és egyetemisták saját etnikai csoportjuk általi támogatottságát és elégedettségét szintjét hasonlította össze. Eredményei szerint az arab tanulók a jóléti ismervek alapján jóval rosszabb, míg a támogatottságukat illetően szignifikánsan jobb helyzetben voltak, mint vizsgált társaik. Ehhez hasonló kutatást végzett a spanyol *Isidro Maya Jariego* is, aki a Spanyolországba vándorolt afrikai és ázsiai emigránsok szociális integrációját, pszichológiai adaptációját vizs-

gálta. A hazai kutatók közül *Albert Fruzsina* és *Dávid Beáta* a hajléktalanok társas kapcsolatait elemezte, *Bocz János* és *Harcza István* pedig a magyar életmód- és időmérleg felvételek 1986-os és 2000-es adatait felhasználva a háztartások közötti támogatási rendszer megváltozását mutatta be. *Utasi Ágnes* a piacgazdasági rendszernek a társadalmi szolidaritásra gyakorolt hatását elemezte, és különböző rétegek barátságvasztásainak, támogatási szokásainak alakulását vizsgálta.

A konferencia *Statistical Methods for Social Networks* nevű szekciója a hálózat-módszertan kutatói számára nyújtott segítséget. Az előadások ugyanis azon statisztikai eljárások (pl. az ún. bayesianus modell, a Markov-lánc stb.) pontosabb megismerését tették lehetővé a résztvevőknek, amelyeket a hálózatkutatók mindennapi munkájuk során tudnak hasznosítani.

Összefoglalóan elmondható, hogy a Sunbelt-konferencián elhangzottak a hálózatkutatások elmélete és gyakorlati kérdései iránt érdeklődőknek egyaránt hasznos ismeretekkel szolgáltak. A konferencia szerteágazó tematikája, az előadások sokszínűsége ismételten rávilágított arra, hogy a hálózatkutatás olyan interdiszciplináris tudományág, amelyet elméleti és módszertani szempontból mind a közgazdaságtan, mind a szociológia nagy haszonnal alkalmazhat a továbbiakban.

BESZÁMOLÓ A SPANYOL AJKÚ KAPCSOLATHÁLÓ-ELEMZŐK BUDAPESTI „MELLÉKKONFERENCIÁJÁRÓL”

(Budapest, 2001. április 25.)

¿Cuántos polacos necesitan para comer un burrito? – kezdődik egy vicc egy *South Park*-epizódban. Az alapvetően középosztálybeli amerikai fehér fiatalokat megcélzó sorozat készítői ezek szerint számíthattak arra, hogy közönségük (nehézségekkel, de) meg fogja érteni a viccet. A spanyol az Államok második nyelvéné vált, amelyet (gyenge szinten) a legtöbb amerikai megért. Úgy tűnik, napjainkban hasonló folyamat játszódik le a tudományos életben is, ahol egyre inkább szokás a nagy konferenciák hivatalos angol nyelve mellett szűkebb körű spanyol mellékkonferenciát is tartani. Ezek célja nem a kulturális misszió, hanem a pragmatikum: a különböző országok spanyol ajkú kutatóinak könnyebb anyanyelven előadni, vitatkozni. A szervezők arra is számíthatnak, hogy az előadásokat a spanyolt második nyelvként beszélők is meghallgatják.

A XXI. (budapesti) *Sunbelt*, azaz kapcsolatháló-elemzők nemzetközi konferenciája hasonló eseménynek, a spanyol ajkú hálócselezők találkozójának adott otthont. A két-száz résztvevő közül tizenhárman adtunk elő a spanyol nyelvű mellékkonferencián. Az eredeti jelentkezések szerint háromszor ennyi latin-amerikaira számíthattunk, de többen végül nem tudtak eljönni. Kiderült viszont, hogy az angol ajkú előadók közül többen beszélnek második nyelvén a spanyolt, mint például a UCINET program megalkotója, Stephens Borgatti, a diffúziókutatással foglalkozó Thomas Valente, az ipari hálózatokkal foglalkozó Javier Simonovits és mások.

A konferencia résztvevői korábban többnyire csak virtuálisan ismerhették egymást egy Barcelonában moderált levelezési listáról. A mellékkonferencia egyik eredménye az intézményesülés lett: a spanyol hálócselezők önálló egyesületet alakítottak, amely az INSNA-hoz* hasonló célokkal és eszközökkel, csak éppen más nyelven tevékenykedik. Az egyesület érdekérvényesítő képességét mutatja, hogy sikerült Mexikóvárost jelöltetni a 2004-ben rendezendő hasonló esemény színhelyéül.

Ennél jelentősebb eredmény természetesen a gondolatcsere, a sajátosan ibéro-amerikai kérdésekre adott sajátosan kapcsolati szemléletű válaszok. A térség politikai érzékenységét mutatja, hogy az előadások majd fele valamilyen politikai vagy kisebbségi kutatással foglalkozott. *Jorge Gil-Mendieta* a mexikói politikai hálózatok feltérképezésével foglalkozik. Adatbázisában a mexikói közélet 5400 személyiségének biográfiai adatait tartja nyilván, és ezek alapján több szempontból tudja elemezni a személyes kapcsolatok bizalmi hálózatait. Egy korábbi munkája, amely a politikai családfák hatalomátörökítő mechanizmusait mutatta be 1920 és 1990 között (Connections 1997/2.), az interneten is olvasható. Jelen előadásában a politikai

* International Network for Social Network Analysis, a kapcsolatháló-elemzők nemzetközi szervezete.

uralmától a demokratikus választásokon megfosztott régi mexikói politikai elit (a korábban 70 éven át uralmon levő PRI) gazdasági hegemoniájának túlélését, illetve ennek kapcsán a politika és a gazdaság összefonódását sikerült feltérképeznie. Ugyanezen adatbázis alapján *Samuel Smith*, *Jorge Castro* és *Jorge Gil* további előadásokat mutattak be a Sunbelt politikatudományi szekciójában.

Hasonlóan fontos kérdésnek bizonyult a háztartások kapcsolati tőkéjének vizsgálata. A Magyarországon is jól ismert *Larissa Adler-Lomnitz* (aki 2002-től a Collegium Budapest vendégprofesszoraként várhatóan hosszabb időt tölt majd hazánkban) a formális és informális gazdaság jelenségeinek kapcsolatát vizsgálta latin-amerikai és kelet-európai példák alapján. (Hasonló témában magyarul a *Replika* 1998 [29] számában jelent meg cikk a szerzőtől.) *Isidro Maya Jariego* a spanyolországi bevándorlók kapcsolati tőkéjének beilleszkedésükre gyakorolt hatását vizsgálta. Megállapításai között szerepelt egyebek közt, hogy a legnagyobb lélekszámú bevándorló csoport (a marokkóiak) beilleszkedése a többi csoportnál nehezebb, mert a többi csoportnál kimutathatóan szűkebb ego-hálókat (egyéni ismeretségi kört) tartanak fenn, és jószerivel csak egymással ápolnak kapcsolatokat.

A barcelonai UAB egyetem régóta a spanyol kapcsolatháló-elemzők vezető szellemi műhelye. *José Luis Molina*, a spanyol szekció szervezője a társszerzőségek alapján kimutatható tudományos kapcsolathálókat vizsgálta. *Carlos Lozares*, *Joan Miquel Verd* és szerzőtársaik tartalomelemzéssel, pontosabban szövegek tartalom-elemei közötti kapcsolatok elemzésével foglalkoztak.

Alejandro García-Macías az észak-mexikói textilipar vizsgálata kapcsán azt állapította meg, hogy a tulajdonosok személyes kapcsolathálója és a cégek gazdasági kapcsolatai között nem mutatható ki érdemi kapcsolat, amiből azt a következtetést vonja le, hogy a megerősödő cégek vezetői igyekeznek elkerülni a család, rokonság, barátok segítségkérését. Magam (ennek látszólag ellentmondva) olyan megfigyeléseket ismertettem, miszerint kezdő vállalkozók előszeretettel használják személyes kapcsolataikat vállalkozásuk során, és ezzel a hiányzó pénz- és tudástőkét igyekeznek pótolni. *Javier Simonovich* az észak-izraeli, csúcstechnológiát használó cégeket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az igazgatótanácsi tagság alapján mért cégkapcsolati tőke fontos sikertényező lehet.

Sajnos sok előre bejelentett előadó nem tudott részt venni a budapesti konferencián, mint például *José A. Rodríguez*, az első spanyol hálózatelemző kézikönyv szerkesztője, *Aldo Panfichi*, a limai PUCP városi kapcsolatokkal foglalkozó professzora, vagy a hálózatelemző lista egyik aktív tagja, a fiatal *Ainhwa de Federico de la Rúa*.

A spanyol szekció megszervezésének egyik fontos mellékterméke egy szakmai szöveget összeállítás volt. A szöveget első változatát a barcelonai kutatók mutatták be, és azóta egyes kifejezések értelmezése és spanyolosítása kapcsán rendkívül termékeny virtuális vita bontakozott ki a REDES listán. Egy hasonló gyűjtemény összeállítása a magyar kapcsolatháló-elemzők számára is jó ötlet lehet, részben a szaknyelv egységesítésére, részben pedig egy hasonló virtuális diskurzus elindítására.

Linkgyűjtemény

<http://listserv.rediris.es/archives/redes.html> (a spanyol levelezési lista anyagai)

<http://seneca.uab.es/antropologia/redes/redes.htm> (a spanyol REDES honlap)

<http://members.es.tripod.de/redes/redes.htm> (REDES honlap)

<http://seneca.uab.es/antropologia/jlm> (José Luis Molina honlapja)

[http://www.analytictech.com/connections/v20\(2\)/cover.htm](http://www.analytictech.com/connections/v20(2)/cover.htm) (Jorge Gil és társai, Connections 20. 1997/2)

<http://132.248.82.108/rms/rms398/lomnitz.htm> (Larissa Adler-Lomnitz és szerzőtársai, Revista Mexicana de Sociología 60. 1998/3)

<http://www.up.edu.pe/editorial/APanfichi.htm> (Aldo Panfichi és szerzőtársai, UP egyetem kiadványok)

BESZÁMOLÓ AZ XXV. ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI SEKCIÓJÁNAK MUNKÁJÁRÓL

2001. április 19–21. között Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán került megrendezésre a XXV. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának ülése. A rendezvény fővédnökségét Stumpf István miniszter, védnökségét Granasztói György vállalta magára. A szekció elnöke Szilágyi Erzsébet, ügyvezető elnöke Varga Károly volt. A társadalomtudományi szekció munkájában mintegy 300 – magyarországi és határon túli – diák vett részt, 230 pályamunkával. A dolgozatok bemutatása, megvitatása és értékelése 20 alszekcióban történt. A pályaművek nagy száma miatt egyes tudományágak több alszekciót is kaptak, mások viszont éppen ellenkezőleg, mivel viszonylag kevés dolgozat foglalkozott a tudományterületük témáival, közös alszekcióba kerültek. A szociológia és a politológia 3-3, a filozófia, a kulturális és szociális antropológia, valamint a szociálpolitika, szociális munka egyaránt 2-2 alszekciót kapott. Egy-egy alszekció keretében került sor az esztétika, a filmtudomány, a környezettudomány, a tudománytörténet, a média- és kommunikációtudomány, a menedzsmenttudományok, a művelődéstörténet- és elmélet, a szociálpszichológia, valamint a vallástudomány területére tartozó dolgozatok bemutatására. A dolgozatok közül 20 kapott első, 29 második, 31 pedig harmadik díjat, s további 31 különdíj is kiosztásra került a szekcióülés záró napján. A díjazottak pénzjutalomban is részesültek, továbbá publikálási lehetőséget kaptak. A Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézetének A. Gergely András vezette Etnoregionális Kutatóközpontja minden szekcióban az első öt helyezettnek ajánlott fel publikálási lehetőséget, míg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem honlapján valamennyi dolgozat elérhető lesz.

A társadalomtudományi szekció színes kínálatából talán némi izelítőt adhatunk a szociológia alszekciók díjazott munkáinak felsorolásával. A Szociológia I. alszekcióban – melynek zsűrijét Farkas János (BMTE) vezette, s tagjai voltak még Elekes Zsuzsanna (BKÁE), Krémer Balázs (BME), Örkény Antal (ELTE BTK) és Utasi Ágnes (SZTE) – első helyezést ért el a Babes-Bolyai Tudományegyetem két diákja, Geambasu Réka és Pásztor Göngyi, *Politikai beállítottság a kolozsvári Báthory Líceum végzős diákjai körében* című dolgozatával. Megosztott második helyezést kapott Cserne Péter (BKÁE KK) *Gary Stanley Becker és a közgazdaságtan imperializmusa* és Mund Katalin (ELTE BTK) *Divináció és szociológia – a társadalomtudományi gondolkodás elmefilozófiai vonatkozásai* című pályamunkája. A harmadik helyen Kiss András (BME GTK) *Az öngyilkosság mint szociológiai probléma*, valamint Obulányi Rita (ME BTK) *Öngyilkossági kísérletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1999)* című dolgozata osztozott.

A Szociológia II. alszekció zsűrijének elnöke Hrubos Ildikó (BKÁE) volt, zsűritagok voltak: Farkas Péter (PPKE BTK), Lakatos László (ELTE BTK), Pászka Imre (SZE BTK) és Rosta Andrea (PPKE BTK). Az alszekcióban Rácz Katalin, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója ért el első helyezést, *Az agrár-gazdálkodás és társadalmi körülményei a mai Magyarországon* című dolgozatá-

val. Második helyezést kapott Spaller Endre (ELTE BTK) *Ki „szolgál és véd” minket holnap?* című pályaművével, míg harmadik helyezett lett Hencz István (ELTE BTK) *A helyi társadalom integráltsága kistélepléseken* című munkájával.

A Szociológia III. alszekció zsürielnöki tisztét Némedi Dénes (ELTE BTK) látta el, a zsüri tagjai voltak: Czákó Ágnes (BKÁE), Kéri Teréz (VJTF), Szekeres Melinda (DE BTK), Rajkó Andrea (BME) és Szabó Katalin (BME BTK). Az alszekcióban Sági Tamás, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója kapott első díjat, *Irány a hedonizmus!* című dolgozatáért; megosztott második helyet szerzett Kosaras Edit (PTE BTK) *Társadalmi szerepek az általános iskolai olvasókörokhben*, valamint Csókay Ákos és Kristóf Luca (ELTE BTK) *Átala-kuló értérendszer*, című munkájával. A harmadik helyezett Fekete Zsuzsa (EKF) lett, *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola hallgatóinak homoszexualitáshoz való viszonya* című dolgozatával.

A társadalomtudományi szekció munkájának értékelésekor minden alszekció zsürije arról számolt be, hogy alapvetően elégedett a dolgozatok színvonalával. Különösen igaz ez az egyik filozófia alszekcióra, melynek Heller Ágnes vezette zsürije nem tudott választani a sok színvonalas dolgozat közül, ezért nem is osztottak ki első helyezést, csak három másodikat és három harmadikat.

A diákokkal és a zsüritagokkal való beszélgetések alapján az OTDK vitathatatlan érdemei mellett néhány problémára is fény derült. Az egyik ilyen probléma a pályaművek alszekciókba osztásának kérdése volt. Nemcsak a hallgatók, de több esetben a zsüri tagjai is megkérdőjelezték, hogy egy-egy dolgozatnak valóban az ő alszekciójukban volt-e a helye. Más típusú problémát jelentett a dolgozatok értékelésének bizonyos fokú tisztázatlansága. A verseny – akárcsak egy államvizsga – két részből áll, először magát a dolgozatot értékeli az opponensek – anélkül, hogy ismernék a pályázót –, majd a szekcióüléseken az opponensi véleményeket figyelembe véve, a pályázó előadásában megismerve és megvitatva munkáját hoznak végső döntést a zsüri tagjai. Ha valaki két nagyon eltérő előzetes értékelést kapott munkájáról, egy harmadik vélemény lett volna hivatott eldönteni, hogy melyik értékelést tekintse alapnak a zsüri, amikor meghallgatja a pályázót. Csakhogy több esetben ezek a harmadik értékelések elkeveredtek, későn jutottak a zsüri kezébe, vagy ha oda is jutottak, nem volt konszenzus a tekintetben, hogy miként vegyék számításba ezeket. Eddig általában a két kedvezőbb opponensi értékelést vették figyelembe a zsüri tagjai, vagy csak azt az egyet duplán, amelyikhez közelebb állt a harmadik vélemény. Most előfordult az is, hogy átlagolták a három pontszámot. Önmagában mindegyik módszer mellett és ellen is lehet érvelni, az viszont kétségtelen, hogy egy egységes – és a verseny megkezdése előtt ismertetett – eljárás mód mindenképpen átláthatóbbá tenné az értékelést, és hozzájárulna ahhoz, hogy kevesebben érezzék azt rájuk nézve igazságtalannak. Szintén a pályaművek értékelésével kapcsolatos probléma, hogy az opponensi véleményeket több esetben csak a helyszínen, az utolsó pillanatban kapták meg a diákok, ami megnehezítette, hogy dolgozatuk bemutatásakor érdemben reflektálhassanak rájuk.

Remélhetőleg két év múlva, 2003 tavaszán, amikor Debrecen fog otthont adni a XXVI. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának, már ezek a problémák sem árnyékolják majd be a jövő társadalomtudósainak közös találkozóját és megméretését.

Bartók Béla

LUBOMÍR MLCOCH, PAVEL MACHONIN, MILAN SOJKA: GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK A CSEH TÁRSADALOMBAN 1989 UTÁN (Egy alternatív nézőpont)

Economic and Social Changes in Czech Society after 1989

(an alternative view).

(Charles University in Prague: The Karolinum Press, 2000)

Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin és Milan Sojka 2000-ben kiadott kötetükben a cseh institucionalista közgazdaságtan képviselőiként átfogó és éles hangú kritikát fogalmaznak meg a kilencvenes évek végére újabb gazdasági recessziót eredményező cseh gazdaságpolitikával szemben. A posztkommunista átalakulás kezdeti szakaszát általánosan jellemző, a volt szovjet blokk minden országában jelentkező gazdasági recesszióból Csehország látszólag nagyon gyorsan lábalt ki 1992–93-ban, ami két-három évre a közép-európai átalakuló gazdaságok gyakran emlegetett mintapéldájává tette a cseh gazdaságpolitikát. A viszonylag gyorsan beinduló gazdasági növekedés mögött azonban a szükséges intézményi átalakítások elmaradása és egy – a szerzőhármas kritikai megfogalmazását használva – elhibázott gyors privatizáció állt, ami a hosszú távú gazdasági növekedés gátjának bizonyult. 1997-ben már jelentkeztek az újabb gazdasági recesszió első jelei, ami gyorsan átfordította a cseh gazdasági átalakítás stratégiájáról alkotott pozitív képet belföldön és külföldön egyaránt. A szerzőhármas 2000-ben kiadott könyve három, az egyes alkotók által külön-külön megírt fejezetben három különböző szempontból, de egységes elméleti és gazdaságpolitikai szemléletre alapozva veszi górcső alá a kilencvenes évek cseh gazdaságpolitikáját és ennek következményeit, a gazdasági eredményeket és eredménytelenségeket.

Mlčoch, Machonin és Sojka egységes megközelítést a kilencvenes évek cseh gazdaságpolitikáját jellemző neoliberális szemlélet általános kritikája adja. Mindhárom szerző élesen bírálja az államnak a gazdaság irányításából történő szándékos kivonulását, a liberális gazdaságfilozófiára alapozott *laissez faire* stratégiát. Kritikájuk két alapvető állításra épül: egyrészt véleményük szerint az államnak nem lett volna szabad a tervgazdaság hirtelen megszűnésével olyan szinten kivonulnia a gazdaság irányításából, mint ahogy tette, másrészt az állami vállalatok privatizációját sokkal átgondoltabban és kevésbé feszített ütemben kellett volna megvalósítani, oly módon, hogy a privatizáció során egyszerre valósuljon meg a külföldi működő tőke beáramlása és a vállalatok teljesítményorientált motivációs rendszere. Közös vélemé-

nyük szerint mindkét probléma abból fakad, hogy a cseh gazdaságpolitikából hiányzott és hiányzik az átalakulásnak egy, a társadalmat és a gazdaságot egyaránt érintő, *komplex modernizációs folyamat*ként történő felfogása. Ezen közös elméleti kiindulóponton és szemléletmódon felül a három szerző külön-külön aspektusból vizsgálja meg és interpretálja a második transzformációs gazdasági recesszió történeti, politikai, társadalmi és gazdasági (illetve gazdaságpolitikai) okait. Mlčoch az intézményi átalakítás, illetve annak részleges elmaradása, hiányosságai oldaláról közelíti meg a problémát, Machonin egy általános modernizációs keretbe ágyazza a kérdést, és a kilencvenes évek cseh gazdaságpolitikájából hiányzó átfogó modernizációs szemlélet és stratégia hiányában és a specifikus cseh fejlődés történeti meghatározottságában véli megtalálni a probléma gyökerét, Sojka pedig monetáris politikát, az államháztartás és a közszféra átalakítási politikáját, valamint a bér- és fizetési rendszer átalakítási módját (azaz a személyi és intézményi motivációt mozgató differenciált javadalmazás kialakításának mikéntjét) kritizálja mint a második gazdasági recesszió okát, illetve általánosabban mint a hosszú távú gazdasági fejlődés gátját.

A modernizáció mindhárom szerző írásában központi szerepet kap, Machoninnál pedig az egész gondolatmenet vezérfonalává válik, nem meglepő tehát, hogy ő adja meg a modernizáció folyamatának definícióját. Értelmezése szerint – és ez az értelmezés nem csak Machonin írására, hanem az egész kötetre vonatkozóan érvényes – a modernizáció egy történetileg és területileg specifikus formát öltő, általános kulturális folyamat, mely komplex, széleskörű, gyors és radikális minőségi változást eredményez, az emberi termelési folyamat átalakulásával jár, és egyszerre kötődik a személyiséghez és a társadalmisághoz, mindkettő egyidejű megváltozását eredményezve. A modernizációs folyamat eredményei: modern anyagi és kulturális javak felhalmozása, modern kulturális személyiség, valamint modern intézmények kialakulása.

A kötet *bevezetőjében* Sojka maga ad összehasonlító elméleti áttekintést a neoliberális és neokonzervatív átalakulás- és gazdaságelméletek fő elveiről, tételeiről. A neoliberális átalakuláselmélet fő állításai és szempontjai közül Sojka a következőket emeli ki: elsődleges a makrogazdasági stabilizáció, az átfogó piaci liberalizáció és a privatizáció. A neoliberális átalakuláselmélet a liberális közgazdasági elmélet elveit adaptálva alapvetően teljesen racionális viselkedést feltételez a gazdasági szereplők részéről, azaz feltételezi a hiperracionálisan és mindig a gazdasági ésszerűségi elv szerint viselkedő *homo economicus* létét. A neokonzervatív (keynesianus-institucionalista) elméletek ezzel szemben nem hisznek a piaci önszabályozó automatizmusokban, és ebből fakadóan az átalakulást sem spontán, önszabályozó folyamatként fogják fel. A piac ebben az értelmezésben egy intézmény, amit (állami szerep- és felelősségvállalással) újra létre kell hozni, és ebben a folyamatban az intézményi átalakítás központi feladatot jelent. Az átalakítás során a szereplők csak részben követik a racionális döntési szempontokat, viselkedésükben legalább akkora szerepet kap a történeti meghatározottság, a tradíciók és az érzelmi szempontok, mint a gazdasági ésszerűség.

A neoliberális elméletek principiumaiból közvetlenül következik, hogy az átalakulás folyamatában elsődlegesnek a piaci liberalizációt tartják, és az intézményi átalakulást mint spontán, a piaci igényeket szükségszerűen és természetesen követő folyamatot fogják fel. Ezzel szemben a neokonzervatív (institucionalista) szemlélet

az átalakulást nem spontán, sokkal inkább irányított folyamatnak (azaz nem *átalakulás*nak, hanem *átalakítás*nak) tekinti, melyet az intézmények előkészítésével kell kezdeni, megteremtve az (intézményi) feltételeket a piaci liberalizációhoz. A két elmélet tehát alapvetően ellentétesen fogja fel az intézményi átalakulás és a piaci liberalizáció folyamatát, a mozgatóerő és a következmény a két megközelítésben felcserélődik.

A kötetben megfogalmazott kritikák abból indulnak ki, hogy a cseh átalakítási stratégia – a történeti szükségszerűségeknek és törvényszerűségeknek ellentmondva és ezzel tulajdonképpen nehezen, illetve csak hosszútávon jótételező történelmi tévedést követve el – alapvetően a neoliberális elmélet princípiumait tette magáévá. A szerzők ezzel szemben egy neokonzervatív, „alternatív” transzformációs megközelítést fogalmaznak meg, és sürgetik a gazdaságpolitikai és modernizációs stratégia kialakításában történő alkalmazását. Figyelmeztetnek, hogy már az átalakulás első fázisában létezett ez az alternatív megközelítés, de sajnálatos módon a neoliberális szemlélet vált dominánssá, amit az 1992–95 között tartó ideiglenes kedvező gazdasági fejlődés és az erre támaszkodó vakon optimista hangulat megerősített. Sürgetik az idealizált Csehország-képpel történő leszámolást, mely ideológiai és normatív alapokon egy általános társadalmi konszenzuson alapuló zökkenőmentes, sikeres átalakulást ígér, és megkérdőjelezhetetlen jövőmodellt vetít elő. Ezzel szemben egy empirikus tapasztalatokon alapuló, analitikus megközelítés kereteit vázolják fel, és szorgalmazzák ennek alkalmazását.

MIČOCH írásában az intézményi átalakulás folyamatára helyezi a hangsúlyt, ezen belül is a magántulajdon intézményének újra-kialakulása az, amit a cseh átalakulás központi kérdésének és az elhibázott stratégiaválasztás miatt egyszersmind-központi problémájának tekint. A szerző az írás során többször is felhívja figyelmünket arra, hogy a mindenkori társadalmi–gazdasági folyamatok történetileg erősen meghatározottak, azaz mindenekelőtt be vannak ágyazva egy specifikus történetiségbe, erősen „űtfüggők”. Éppen ezért a kilencvenes évek cseh átalakítási folyamatát nem érthetjük meg az előzmények áttekintése nélkül. A magántulajdon újra-kialakulása szempontjából elsődlegesnek a marxi magántulajdon-tagadás negatív morális hatásait tekinti a szerző. Véleménye szerint a létező szocializmusban a magántulajdon tulajdonképpen csak teoretikusan nem létezik, valójában a pozíciók rendszere által meghatározott érdekviszonyokban manifesztálódik, azaz a szovjet blokk országaiban a címeikkel járó kvázi-tulajdonosi struktúrák léteznek és hordozzák magukban a magántulajdon egyfajta mutációját. Ha ezt az állítást elfogadjuk, akkor következik, hogy az átalakulás nem egyszerűen az utasításos rendszer átalakulása piacgazdasággá, és nem is a tulajdonosi struktúrák új építménye, hanem a kevésbé formális „ki-nevezések” (címek) átalakulása tulajdonviszonyokká, hogy a létező piacot nyitottabbá, versenyképesebbé és hatékonyabbá tegye. És itt hangsúlyoznunk kell, hogy MIČOCH létező piacról beszél, azaz állítása szerint a piaci viszonyok a létező szocializmusban csak elméletileg szűntek meg, valójában csak egy sajátos formát öltöttek, de továbbra is fennmaradtak. Az átalakulás során kialakuló magántulajdon tehát a pozicionális, *de facto* létező tulajdon átalakulása legitim, *de jure* létező tulajdonná.

Az átalakulás során a cseh kormányzat legfőbb hibájaként a jogi keretek elő- és elkészítésének hiányát rója fel MIČOCH, és azt, hogy az alapvetően a gyors privatizá-

cióra koncentráló átalakítás során a játékszabályok folyamatosan módosultak, aminek következtében kiszámíthatatlanná vált a folyamat. Márpedig minden folyamat szempontjából kiemelkedően fontosak az előzetes feltételek, hiszen ezek határozzák meg a szereplők tudását, tanulását, habitusát, viselkedését és motivációit. A nem kellően előkészített átalakításnak így szükségszerű velejárója a kooperatív viselkedés hiánya, a morális hézagok, hiszen a feltételek kedveznek az utilitarista, önző játékosoknak, és tág teret engednek a spekulációnak. Az intézményi előfeltételek nem kellően körültekintő előkészítésének következménye Mlčoch szerint az, hogy a nyugati működő piacgazdaságokban elfogadott üzleti etika süket fülekre talál, tovább élnek a beágyazódott szokások, viselkedésminták, habitusok (azaz fokozottan érvényesül az utfüggőség). Márpedig – figyelmeztet Mlčoch – morális alapok nélkül piac nem létezik.

A neoliberais cseh gazdaságpolitika Mlčoch szerint alapvetően félreértelmezi és kihasználja a liberalizmus eszmeiségét, és ez az oka annak, hogy a cseh átalakulásban hiányzik a jogi és a gazdasági átalakulás sorrendisége. Márpedig a tulajdonlason alapuló rendszerek nem teljesen önfenntartók, erősen függenek a jogi keretektől, ezért alapvető hiba nem a jogi és intézményi keretek megalkotásával indítani az átalakítási folyamatot. Így történhet meg, hogy a gyors átalakítás politikája ellentmondásba kerül az üzleti etikával, és az új társadalmi rend kialakulását késlelteti az, hogy nem teremődnek meg a szereplők bizalmi struktúráit megalapozó jogi feltételek.

A cseh kormányzat gazdaságpolitikájának másik hibájaként Mlčoch az állami szerepvállalás minőségi átalakításának kudarcát rója fel. Véleménye szerint az államnak egyszerre kellett volna szabályozó, valamint befektetőként (tulajdonosként) üzemeltető (működtető) szerepet ellátnia. Az állam ez utóbbi szerepkörét a cseh kormányzat azért nem volt képes képviselni, mert túlságosan ki akart vonulni a gazdaságból, és a vállalati vezetőkre bízta a gazdaság átalakításának gyakorlati megvalósítását. Az állam szerepvállalásának megfelelő mederbe terelését az is nehezíti, hogy nem lehet egyértelműen adaptálni a nyugati mintát sem, hiszen a globalizációs folyamatban a fejlett demokratikus államok szerepköre is átalakulóban van, szuverenitásuk folyamatosan korlátozódik, csökken a magántulajdont és a személyi biztonságot biztosító képességük. Ezt a folyamatot azonban nem lehet automatikusan lemásolni a posztkommunista országokban, hiszen alapvetően különböző utat járnak be, egyszerre tesznek meg több lépést: a szuverén állam gazdasági szerepvállalásának megváltoztatását, az állami szuverenitás korlátozását az Európai Unióhoz történő csatlakozás előkészítését célzó jogharmonizációs lépésekkel, valamint a globalizálódó gazdasági véráramba történő bekapcsolódást, ami az állami szuverenitás szempontjából további pozíció-feladásokat jelent.

Mlčoch javaslatában öt pontban foglalja össze, hogy mikre kell véleménye szerint elsősorban koncentrálni ahhoz, hogy a cseh gazdaságot és társadalmat megfelelő pályára lehessen állítani:

- a) politikai tisztaság garantálása, vonzó körülmények biztosítása a külföldi tőke számára,
- b) az extrém politikai irányzatok visszaszorítása,
- c) igazodás Európához oly módon, hogy egyszersmind érvényesülhessenek a cseh érdekek.

- d) a multinacionális vállalatok belső szervezetén belül (az egyes telephelyek, képviseletek között) kialakuló versenyhelyzet kihasználása,
- e) az állam érdekeinek visszaszorítása, a hitelesség megteremtése úgy, hogy az állam megfelelően lássa el hármas (szabályozó, birtokosi és működtető) szerepkörét.

Machonin írásában a modernizációs elméletek tételei szempontjából vizsgálja meg a cseh átalakulást. Első kritikai megállapításában éppen azt veti a cseh kormányzat – és egyszersmind a cseh társadalom- és gazdaságtudomány – szemére, hogy átalakítási stratégiájának kidolgozásakor, a többi közép-európai országtól eltérően, egyáltalán nem fordított figyelmet a létező – és a gyakorlati politikai kérdésekre jól lefordítható – modernizációs elméletekre. A modernizációs elméletek figyelmen kívül hagyásának okát a szerző Csehország sajátos történelmi szerepében véli megtalálni. Véleménye szerint ez azzal magyarázható, hogy Csehország a többi posztkommunista közép-európai országtól eltérő modernizációs utat járt be, történelmi szerepének köszönhetően egy sokkal kedvezőbb kezdőpontról indult, mint társai, hiszen a cseh tartományok már az Osztrák–Magyar Monarchia idején viszonylag fejlett vidéknek számítottak, és ez a relatív jó pozíció tovább javult a két világháború közötti korszakban. A második világháború után Csehszlovákia a szovjet blokkon belül – az erőszakos iparosítás ellenére – továbbra is viszonylag előnyös helyzetben volt, bár ez az előnye egyre inkább már csak a szovjet blokk viszonylatában maradt meg.

A „bársonyos forradalmat” követő átalakulás során uralkodó neoliberális megközelítés a klasszikus piaci viszonyokhoz történő lehető leggyorsabb visszatérést szorgalmazta, és bár egy független közgazdász-tudóscsoport már 1991-ben megfogalmazta ennek kritikáját és alternatíváját, a gyors átfogó privatizáció mellett döntött, melynek első lépcsőben történő megvalósulása a kuponos rendszer volt, mely teljes mértékben alkalmatlan volt olyan tulajdonosi struktúra kialakítására, amely meg tudta volna valósítani a piaci teljesítőképesség fokozását biztosító motivációs rendszer kidolgozását.

Machonin írásában központi szerepet kap az a tétel, miszerint hosszú távú fejlődést csakis egy átfogó és általános modernizációs koncepció kidolgozásával és megvalósításával lehet elérni, látszólagos, illetve részleges modernizációnak hosszú távon szükségszerűen negatív hatásai lesznek. Éppen ezért nem adaptálható kritikai szemlélet nélkül bármely nemzetközi modernizációs stratégia. Csehország számára a modernizáció mindenekelőtt a következőket kell hogy jelentse:

- a) az extenzív iparosítás következtében kialakult termelőkapacitás lecsökkentése, majd átalakítása,
- b) a cseh gazdaság kinyitása az európai és a globális folyamatokra (oktatás, kutatás-fejlesztés, kommunikációs és információs infrastruktúra megteremtése, értékorientáció átalakítása),
- c) az intézményi struktúra modernizálása (értékrendszer és intézmények),
- d) az életszínvonal, a jólét növelése, polgári szabadságjogok, szolidaritás és megfelelő igazságszolgáltatás,
- e) az állam szerepének megváltoztatása (beilleszkedés egy új területi hierarchiába az állami szuverenitás megtartásával, fenntartva a helyi tradíciókat).

A posztkommunista társadalmak számára Machonin szerint elsődleges kérdés, hogy a megvalósuló intézményi változások során olyan struktúra jön-e létre, amely kellően hatékonyan tud működni, hogy a változást stimuláló tényezővé válhasson. A csak az intézmények modernizálására koncentráló átalakulás tehát éppen úgy nem elégséges, mint ahogy az intézmények modernizációját másodlagos tényezőnek tekintő, a gazdasági átalakulásra koncentráló stratégia sem. Minthogy a közép-európai posztkommunista társadalmak a modernizációs folyamatnak bizonyos szakaszain már túljutottak (elsődleges urbanizáció és iparosodás, extenzív iparosodás, felnőtt ipari társadalom kialakulása), az előttük álló feladat az, hogy oly módon zárkózzanak fel a nyugati folyamatokhoz (a poszt-indusztriális fejlődéshez, azaz az információs vagy a tudásbázisú társadalom kialakításához), hogy egyszersmind folytassák a megkezdett utat. Ennek a kettős folyamatnak szükségszerű velejárója lesz a hibrid viselkedésminták és intézmények megszületése és időszakos jelenléte.

A szerző különböző modernizációs indikátorok időbeli alakulásának bemutatásán keresztül bizonyítja azon állítását, miszerint Csehország relatív értelemben elmaradt a húszas években elfoglalt pozíciójához képest (azaz a nemzetközi ranglistán jelentősen romlott a helyezése), azzal együtt, hogy természetesen önmagához mérten bizonyos területeken jelentős fejlődésen ment keresztül, de a fejlődés üteme összességében jelentősen elmaradt a nyugati országok előrehaladásához képest. A modernizációs szakaszok szempontjából Csehországról az mondható el, hogy még nem történt meg a döntő lépés az indusztriálisból a poszt-indusztriális szakaszba történő átlépéshez. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, elsődlegesen a kutatás-fejlesztés, az oktatás és az információs infrastruktúra fejlesztésére kell koncentrálnia Csehországnak, ezen belül is elsődlegesen a kutatás-fejlesztés finanszírozási rendszerének átalakításában megtett lépéseket kell folytatni, és a valódi piaci igényekhez igazítva kell az oktatási rendszer átalakítását továbbvinni (az ez utóbbi területen megvalósult változások ugyanis bizonyos divatos területek hirtelen túlfejlődéséhez vezettek, miközben a cseh oktatási rendszer nem képes kiszolgálni a gazdaság működtetéséhez szükséges szakképesítési igényeket).

Machonin figyelmeztet arra, hogy vannak olyan országok, melyek relatíve rosszabb helyzetből indultak, de jelentősen nagyobb utat tettek meg a kilencvenes éve során. Csehországban minden fontos területen, ahol jelentős előrehaladás történt, vagy külföldi tőke, vagy intézmények hajtóereje volt a háttérben, és ez is jelzi, hogy milyen irányba kellene alapvetően az átalakítási folyamatot irányítani.

Sojka írásában az 1997-ben bekövetkezett gazdasági recesszióknak három fő okát határozza meg:

- a) a *washingtoni megállapodás* inadekvát elméleti háttere (a dél-amerikai modernizációs tapasztalatok kritikátlan adaptálásának elméleti kiindulópontja),
- b) a cseh innováció inadekváttsága (nem alakítják ki a megfelelő magántulajdonosi rendszert, és ez spekulációhoz vezet),
- c) a jogi és intézményi keretek inadekvát kialakítása (Mlčoch írására hivatkozva Sojka ez utóbbi ok kifejtésétől eltekint és az első kettőre koncentrál).

A másik két szerzőhöz hasonlóan Sojka is a magántulajdonosi rendszer kiépítésére vonatkozó két alternatív megoldás kidolgozására hivatkozik: a Kouba által vezetett közgazdászcsoporthoz fokozatos átstrukturálást javasoló institucionalista megközelítést

és a Klaus által vezetett neoliberális csoport gyors privatizációt és az állami beavatkozás azonnali visszaszorítását célzó koncepcióját ismerteti, valamint azt, hogy a csehszlovák állam kettészakadását övező politikai térben hogyan is hiúsult meg a kompromisszumos megoldási törekvés, és vált végül is sajnálatos módon domináns-sá a Klaus-féle neoliberális megközelítés. A neoliberális gazdaságpolitikának pedig – szerzőtársaihoz hasonlóan Sojka is levonja a konzekvenciát – természetes következménye volt az 1997-ben bekövetkező második gazdasági recesszió. Ez a recesszió nem egyféle normális, ciklikus recesszió, hanem – Sojka is keresi a megfelelő meghatározást – politikai vagy második transzformációs recesszióként interpretálható, hiszen néhány átalakítási stratégiai hibának tudható be.

A neoliberális gazdaságpolitika fő hibája Sojka szerint az, hogy az államot és a piacot egymással szembenálló entitásokként fogja fel, és nem ismeri fel annak evidenciáját, hogy a piaci viszonyok újra-kialakításában az államnak aktív szerepet kell vállalnia, s nem fognak a piaci automatizmusoknak köszönhetően kialakulni azok az intézményi keretek, melyek elengedhetetlenek egy stabil piacgazdaság megteremtéséhez. Így például nem fogalmazódott meg célként olyan intézmények létrehozása, amelyek a produktív viselkedést segítik elő. A cseh kormányzat gazdaságpolitikájának másik fontos hibája az volt, hogy a világpiacon vértámadás történő integrálódásra egyoldalú, a hagyományos ipari értékekre, azaz az olcsó és viszonylag képzett munkaerőre alapozó stratégiát dolgozott ki. Márpedig ez hosszútávon, a modernizációs fejlődés poszt-indusztriális szakaszában nem lehet a fejlődés motorja.

A neoliberális *laissez faire* politika nem válik be, és egy sajátságos keverékgazdaság jön létre Csehországban a kilencvenes évek végére, mely magán viseli az állami korporativizmus, a szociális piacgazdaság jegyeit, és alapvetően *ad hoc* módon működő reaktív szabályozáson alapszik, melynek a szociális és piaci szereplők nyomásgyakorlása, és nem egy átgondolt stratégia a fő mozgatórugója. Annak ellenére, hogy a kilencvenes évek elején egy viszonylag zökkenőmentes átalakulás ígérkezik, melynek stabil pénzügyi és gazdasági háttere van, a volt szovjet blokk országai közül a legkisebb infláció jelentkezik, a mikrogazdasági szintű átalakulás elmarad, és 1993–94-ben még mindig a régi nagyvállalatok a gazdaság meghatározó szereplői. A felemás átalakulásnak köszönhető, hogy 1992-ben a komplex átalakulási recesszió és a gazdasági fellendülés jelei együtt mutatkoztak. Az 1992–94-es időszak az újjáéledés, 1995–96 a gazdasági növekedés időszaka Csehország számára, bár a GDP 1996-ra sem éri el a 1989-es értéket (bár – figyelmeztet Sojka – a direkt összehasonlítás félrevezető, hiszen a létező szocializmusban az erőltetett termelés során előállított javak tényleges felhasználása lényegesen alacsonyabb szintű volt). Ez volt az az idő, amikor Csehország a közép-európai átalakuló országok mintapéldája volt, bár 1996-ban már jelentkeztek az egyenletlenségek, és 1997-ben már korrekciós intézkedéseket kell életbe léptetni, 1998-tól pedig félreérthetetlenül jelentkezik a második transzformációs gazdasági recesszió.

Sojka értékelése szerint az export sikeres strukturális átalakításával, a külföldi működő tőke beáramlásával és (a családokban tükröződő visszasságai ellenére sikeres) adóreformmal Csehország végül is jelentős lépéseket tett a gazdasági átalakításban, de a közszféra reformja egyre sürgetőbb problémává válik. A bér- és jövedelmi viszonyoknak az egalitáriánus elvekkel történő szakítást követő átalakulása és egy

meritokrata rendszer kialakítása elkezdődött, de még jelentős további átstrukturálódásra van szükség, amíg megvalósul egy valódi, a termelést és hatékonyságot ösztönző, a tudást, a képességeket és a teljesítményt kiemelten jutalmazó meritokrata rendszer.

A *Gazdasági és társadalmi változások a cseh társadalomban 1989 után (egy alternatív nézőpont)* című kötet szerzői közös gazdaságelméleti és -politikai kiindulópontra támaszkodva, egymást kölcsönösen kiegészítő megközelítést követve átfogó magyarázó értelmezést adnak az 1997–98-ban jelentkező második cseh gazdasági recesszió okaira. A szerzők az institucionalista közgazdaságtan elméleti keretére támaszkodva fogalmazzák meg kritikai észrevételeiket és alternatív javaslatukat, és rámutatnak arra, hogy a neoliberális cseh gazdaságpolitika szükségszerűen vezetett a gazdasági visszaeséshez, és figyelmeztetnek arra, hogy az alternatív elképzelések, átfogó stratégiák tulajdonképpen már a rendszerváltás első éveiben, a neoliberális stratégia kialakításával egy időben megfogalmazódtak. A kötet írásai azonban nem elsősorban a hibák magyarázatát és a „megmondtuk már jó előre” típusú kritizálást célozzák, hanem valódi, megvalósítható alternatívákat keresnek, amivel a cseh gazdaság a hosszú távú növekedés pályájára állítható.

DIÓSI PÁL: TARISZNYALELTÁR

(Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet, 2000)

Az elmúlt évtizedben olyan meghatározó társadalmi és gazdasági változások zajlottak le Magyarországon, amelyek jelentősen érintették az ifjúsági korosztályt. Az általános nyugat-európai kutatási trendek – a fiatalok társadalmi helyzetének különböző összetevőit, iskolai életútját, értékrendszerét, az „ifjúsági korszakváltást” feltérképezni szándékozó vizsgálatok jelentőségének növekedése – magyarországi érvényesülésén túl ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy a hazai ifjúságkutatás a kilencvenes években némiképp lendületet kapott, új megközelítések, speciális kutatási irányok nyertek teret. Ugyanakkor mind a lokális, mind a nagyobb léptékű vizsgálatok – különösen a nemrég lezajlott *Ifjúság 2000* című kutatás¹ – rámutattak arra, hogy a fiatalok társadalmi helyzetében az életkori, a nemek közötti, a szülők társadalmi státusza szerinti és a településtípusok közötti különbségek mellett igen nagy szerepe van a regionális (országrészek közötti) eltéréseknek is. Éppen ezért fontos és üdvözlendő minden olyan kutatási kezdeményezés, amely regionális és települési szintű információkat adhat az ifjúsági korosztály helyzetéről. Diósi Pál *Tarisznyaleltár* című könyve egy ilyen kutatási program eredményeit mutatja be.

A Fővárosi Pedagógiai Intézet gondozásában megjelenő kiadvány részletesen ismerteti a DIÓDATA Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda 1999 őszén végzett kérdőíves vizsgálatának az eredményeit. A kutatás az érintett korosztály generáción belüli kapcsolatrendszerét, a társas kapcsolatok kialakítását-fenntartását szolgáló közösségi és lakóhelyi terek jellemzőit, a megoldandó generációs problémacsoportok kapcsán a fiatalok jövőképét, a felmerülő egyéni konfliktusok összefüggésében a fiatalok és szüleik viszonyát, illetve a konfliktuskezelésben potenciálisan szerepet játszó intézmények megítélését vizsgálja. A 14–20 év közötti budapesti fiatalokat reprezentáló, ezerfős minta lehetőséget ad arra, hogy az egyes kérdéskörök elemzésekor – az életkori, a szülők társadalmi státuszával összefüggő vagy éppen az iskolatípusokból eredő különbségeken túl – a gyakran igen markánsan megjelenő területi (városrészek közötti) eltérések is megragadhatóak legyenek.

A kötet talán legértékesebb részét alkotják azok a fejezetek, amelyek a társas kapcsolatok jellemzőit, ezen belül is különösen a barátság funkcióit, a barátválasztás kritériumait ismertetik. A szerző nem merül el a modern városi fiatalok elmagányosodását szinte már közhelyszerűen boncolgató eszmefuttatásokban, hanem inkább a kapcsolatépítés-kapcsolatápolás dimenziói összetettségének, sokszínűségének bemutatására helyezi a hangsúlyt. A kutatási eredmények meggyőzően igazolják, hogy az érintett budapesti korosztály tagjainak többségét igen összetett kapcsolatháló jel-

¹ Bauer Béla–Laki László–Szabó Andrea (szerk.): *Ifjúság 2000 – Gyorsjelentés*. Budapest: Ifjúságkutató Intézet, 2001. Az MTA Szociológiai Intézete, az MTA Politikatudományi Intézete, az Oktatókutató Intézet, a Századvég Politikai Elemzések Központja és a Központi Statisztikai Hivatal közös kérdőíves vizsgálata a 15–29 éves korosztály körében, 8000 fős országos mintán.

lemzi, és csak kevesen sorolhatók a „kapcsolatkerülő”, a különböző magánéleti, iskolai stb. problémáikat szinte kizárólag egyedül megoldani kényszerülő fiatalok körébe. A kapcsolattartás, barátválasztás kritériumainak mérésére szolgáló különböző változók elemzésekor szemléletes képet kapunk az egyes régiók közötti markáns eltérésekről. Akár a szoros, „magas hőfokú” barátságok, akár a laza, „spontánabb” kapcsolatok kialakítását tekintjük, a budai belső régióban találkozhatunk a legkevesbé nyitott fiatalokkal, míg a pesti külvárosban a gazdag, ám ugyanakkor igen differenciált viszonyrendszereket magában foglaló kapcsolatháló jellemző.

A társas kapcsolatok kialakításában és fenntartásában fontos szerepet játszó tényezők közül a különböző közösségi terek, intézmények, találkozóhelyek funkcionális működését is részletesen tárgyalja a kötet. A megkérdezettek minden fővárosi régióban a szükségesnek vélt közösségi intézmények hiányáról számolnak be. A kutatás eredményei jól érzékeltetik egyrészt a hagyományos közösségi intézmények (művelődési házak, ifjúsági házak) funkcióváltását, másrészt az olyan új, az előbbieket helyettesítő intézmények hiányát, amelyek a fiatal generáció tagjainak kapcsolatépítését és általában a közösségteremtést vannak hivatva elősegíteni. Ezzel összefüggésben áttekintő képet kapunk a lokalitás és az „utcasarki társadalom” – sok lényeges szocializációs elemet magában hordozó – szoros összetartozására. Az eredmények interpretálásának gyakori eleme a fővároson belüli területi különbségek általános – a többi szociodemográfiai magyarázó változóhoz képest talán túlzott – hangsúlyozása. Ugyanakkor meglepő módon éppen a kapcsolatépítés problémakörének az elemzése során kerül háttérbe ez a szempont. Jóllehet az egyes kerületek – egyébként közel sem egyszerű kategorizálási feladatot jelentő – besorolása több tekintetben is kérdőjeleket hagy maga után (pl. a szinte csak lakótelepekből álló, illetve az egyre magasabb presztízsű, családi házas pesti külső kerületek „összevonása”), a „közösségi terek” vizsgálatakor valószínűleg érdemes lett volna hangsúlyt fektetni a „budai belváros”, „budai külváros”, „pesti belváros” és „pesti külváros” közötti eltérésekre.

A felnőtté válás életkori programjának megvalósítását akadályozó egyéni konfliktusok, problémák kezelésében a társas kapcsolatoknak, a szülő–gyerek viszonyának és a professzionális segítő szervezeteknek is egyaránt komoly szerepe lehet. A kutatási eredmények nemcsak a kapcsolatépítésnek, a baráti-ismerősi kör kialakításának, de az egyéni konfliktushelyzetek megoldásának a vonatkozásában is rámutatnak a családi kapcsolatok fontosságára. Ebben a tekintetben a testvér nélküli fiatalok hátrányos helyzetben vannak, hiszen azok, akiknek van legalább egy testvérük, egyrészt egyértelműen sikeresebb kapcsolatépítőknek bizonyulnak, másrészt konfliktusmegoldási képességük is jobbnak mondható. A kapcsolatépítés és a konfliktuskezelés problémakörének bemutatásakor igen alapos és érdekes elemzéseket olvashatunk. Ennek ellenére talán itt mutatkozik meg legnyilvánvalóbban a kutatás fő gyengesége: az elméleti háttér hiánya. Már a kötet első fellapozásakor is kiténik, hogy egyáltalán nem találkozhatunk szakirodalmi hivatkozásokkal, de az alkalmazott fogalmak („magas hőfokú-laza kapcsolatok”, „barátság”, „utcasarki társadalom”, „sikeres felnőtt” stb.) és főképp – a jóllehet sokszor igen logikusnak tűnő és érdekes – általános következtetések megfogalmazása is nélkülözi azt az elméleti háttérrel, ami az empirikus vizsgálat eredményeit társadalomtudományi szempontból is értelmezhetővé, „elhelyezhetővé” tehetné.

A fiatal generáció egyéni konfliktuskezelésében szerepet játszó ifjúságsegítő intézmények, civil szervezetek elfogadottságáról, a velük kapcsolatban tapasztalható attitűdökről is részletes képet kaphatunk a kutatás eredményeinek megismerésével. A fiatalok mindössze kétharmada hallott ilyen intézményekről, szervezetekről, és csak elenyészően kis részük fordult hozzájuk segítségért, ami az ifjúsági korosztály tényleges problémáinak és az ezeknek a problémáknak a kezelésére szakosodott professzionális intézményeknek az „illesztési” nehézségeit mutatja. A drogelvonó-leszoktató szervezetekkel, a lelkisegély-szolgálatokkal vagy az egyéb karitatív szervezetekkel kapcsolatban egyrészt általános tájékozatlanság tapasztalható, másrészt komoly kételyek fogalmazódnak meg tevékenységük hatékonyságát illetően is. A kötet egyik lényeges pozitívuma, hogy túllép a kutatási eredmények pusztá leírásán, és az ifjúságpolitika szereplői, döntéshozói számára egyértelmű ajánlást fogalmaz meg akkor, amikor – az „utcasarki társadalom” jelenségének középpontba állításával – a fiatal generáció utcai elérésének fontosságát hangsúlyozza.

A *Tarisznyaleltár* valóban részletesen számba veszi a 14–20 éves generáció legfontosabb problémáit, és sokoldalú elemzését adja a fiatalok kapcsolatépítését jellemző főbb folyamatoknak, az egyéni konfliktuskezelési stratégiáknak. A kötet – hasonlóan a szerző korábbi, e témában született írásaihoz² – igen problémaérzékenyen és árnyaltan mutatja be a fiatalok kapcsolatrendszerét és az azt meghatározó tényezőket. Ennek kapcsán meggyőző adatokkal támasztja alá a kutatási beszámoló legfontosabb megállapítását: „A szülők értékrendje és gazdasági ereje elégségesnek látszik arra, hogy a főváros társadalmi szerkezetében látható, régiók mentén kialakuló szegregációt átörökítse a most felnőtté váló fiatalokra.”

² Pl. Diósi Pál: Legénytoll a láthatáron (Eszély, 1999/6., 2000/2.)

GÁBOR KÁLMÁN: A KÖZÉPOSZTÁLY SZIGETE (Szeged: Belvedere, 2000)

A nemrégiben megjelent könyv a Hajógyári-szigeten évente augusztusban megrendezett ifjúsági fesztivált elemzi – mint címe is sugallja – szociológiai nézőpontból. A borító és a téma alapján úgy gondolhatja az olvasó, hogy könnyed, színes munkát tart a kezében. Aki ezt gondolja, csalódní fog. A könyv valójában nem könnyű olvasmány: írásait nem színes riportok, esszék alkotják, hanem komoly elméleti szövegek, empirikus kutatási eredmények bemutatásával találkozunk. Nehezíti az olvasó helyzetét, hogy nem biztos, hogy első ránézésre át tudja tekinteni, mi is a könyv valódi célja. Gyanítható persze, hogy a középosztály szigete csak részben szól a szigetről, valójában az ifjúságról van benne szó – a sziget kapcsán. Végigolvasva azonban az olvasó rájön, hogy ez a könyv mégsem csak az ifjúságról szól, hanem inkább a társadalmi átalakulásról – az ifjúság kapcsán. Ami nehezíti az eligazodást, az végső soron részben ugyanaz, mint ami érdekessé teszi a témát: a több oldalú (elméleti, történeti, empirikus, etnografikus) megközelítés, s a többféle műfaj egyidejű alkalmazása.

A könyv szerzője Gábor Kálmán – de több szerző is rejtőzik az írások mögött, s a kutatássorozat, melyre támaszkodik, szintén csapatmunka terméke.¹ A jelen könyv egyfajta összegzése a kilencvenes években a Szigeten és a magyarországi vidéki városokban végzett kutatásainak – melyek végső soron tulajdonképpen mind valami hasonlóról szólnak: ifjúságról, értékekről, társadalmi változásokról, középosztályról. Most a Szigetről – s ennek kapcsán ismét az ifjúságról, értékekről s a társadalmi átalakulásról és annak következményeiről.

A Sziget láthatóan sikeres vállalkozás. Története 1993-ban kezdődött, amikor Müller Péter, a Sziámi együttes énekese és Gerendai Károly, az együttes menedzsere azzal az ötlettel állt elő, hogy rendeznek az óbudai hajógyári szigeten egy ifjúsági táborot, ahol a kultúráé és a koncerteké a főszerep. Így indult a Diáksziget, amelyen akkor a magyar alternatív zenei élet legfontosabb zenekarai léptek fel, s melyre akkor 43000 fiatal ment el. Egy évvel később, 1994-ben százezerrel több látogatója volt a Diáksziget–Eurowoodstock néven futó fesztiválnak, amely jelentős siker lett. 1995-ben a sziget neve ismét változott: Sziget '95 lett, hogy ne csak a még tanuló fiatalok érezzék magukénak. A Sziget további működtetése azonban további szponzorokat igényelt, ennek következtében lett a rendezvény tulajdonosa a Pepsi – s lett 1996-tól Pepsi-sziget a rendezvény neve. Ekkorra változott meg a média véleménye is a szigetről, eltűnt a korábbi heves ellenszenv. A szigetnek ekkor már 260 000 látogatója volt.

A Sziget népszerűsége kapcsán több kérdés is felmerül: Mitől sikeres vállalkozás? Mit jelent a Sziget a fiatalok számára? Milyen kulturális mintákat közvetít, s a fia-

¹ A Pepsi Sziget '99 kutatás leírásában említettek alapján a közreműködők többsége a Szegedi Tudományegyetem hallgatói közül kerül ki.

talok milyen csoportjai számára? Jelen kötet ezeknél átfogóbb kérdéseket feszeget, s a Sziget kapcsán voltaképpen két egymással összefüggő dolgot elemez: a középosztályosodás folyamatát és ennek az ifjúság körében megfigyelhető megfelelőjét, az ifjúsági korszakváltást.

A könyv szerkesztése nem könnyíti meg az olvasó dolgát. Mindjárt az előszóban a Sziget-kutatás történetének áttekintése mellett elméleti tézisekkel találkozunk, amelyek az Ifjúsági Kutatócsoport empirikus munkájának elméleti alapfeltevéseit fogalmazzák meg, s megelőlegezik a későbbiekben bővebben kifejtett írásokat is. A könyv gerince, *A középosztály szigete* cím alatti rész a Szigettel kapcsolatos elméleti, etnografikus, empirikus jellegű írásokat tartalmazza. Egy sajtóelemzés a Sziget történetét veszi végig, egy másik írás (*Város a városban*) a sziget térszerkezetét és életét tekinti át etnografikus jelleggel. Ezután – átfogóbb értelmezési keretben – a középosztályosodás Nyugat-Európában és Magyarországon végbemenő folyamatának tárgyalása következik. Ez az írás észrevétlenül átmegy a Szigeten folytatott empirikus kutatás bemutatásába, a fiatalok értékekkel, ízléssel, karrierrel kapcsolatos véleményének tárgyalásába, s a szigetlakó fiatalok „szigeteinek” a zenei ízlésviláguk különbségeinek segítségével rekonstruált csoportjellemzőinek leírásába. Ez a rész a média ifjúság- és szigetképeinek bemutatásával fejeződik be. A könyvet mellékletek és függelék egészíti ki. A mellékletben található a kutatás leírása, kérdőíve s fontosabb adatai, a Sziget bibliográfiája s a könyv angol nyelvű összefoglalója. A függelékben egy angolból fordított tanulmányt és a szigeten készült fotókat talál az olvasó.

A kötet szerkezetének és műfaji sajátosságainak eklektikussága ellenére az írások komoly állításokat, hipotéziseket fogalmaznak meg, melyek a szerző korábbi, hazai fiatalokkal kapcsolatos vizsgálatai legfontosabb eredményeinek egyfajta összefoglalását is jelentik. A szerző, Gábor Kálmán – a kilencvenes évek elején korábban megfogalmazott – állítása szerint ifjúsági korszakváltás előtt állunk, sőt ifjúsági korszakváltás zajlik Magyarországon. A korszakváltás következtében az ifjúsági életszakasz meghosszabbodik, nagyrészt az iskolázás meghosszabbodása következtében. Az iskolában eltöltött idő azonban nem csak időben növeli meg az ifjúsági életszakaszt, hanem alapvető változást eredményez a fiatalok életében, státuszában is: a fiatalok egyre korábban kényszerülnek önálló döntésekre, miközben életükben egyre későbbre tolnak olyan jelentős életesemények, mint például a munkába állás, a családalapítás, az első gyerek születése. A meghosszabbodott ifjúsági korszakot ugyanakkor növekvő autonómia jellemzi, ami önálló anyagi, jogi és szociális státusszal jár, azaz önálló fogyasztói és polgári státuszt jelent. Az ifjúsági korszakváltás a nyugat-európai országokban a középosztályosodással egy időben indult meg, ennek eredménye volt a kiszélesedett továbbtanulás, a fiatalok fogyasztóvá válása, s a diákmozgalmak során polgári jogaik elismerése is.

A fenti folyamatokat a szerző a középosztályosodással szoros összefüggésben mutatja be. A hatvanas években megfogalmazott középosztályosodás-elméletek szerint a középosztályosodás legfontosabb jellemzője a jövedelmek és az életszínvonal kiegyenlítődése a munkásosztály és a hagyományos középosztály között, s a fogyasztói struktúra átalakulása a munkásosztály nagy részénél, aminek révén általánossá válik körükben is a legkülönbözőbb tartós fogyasztási cikkek birtoklása. (Hozzájárult a fentiekhez a települések ökológiai szerkezetének átalakulása is, amennyiben az új kertvárosokban és a lakótelepeken már nem maradtak meg ugyan-

azok a közösségi élet normáit tovább örökíteni képes kapcsolatok, mint a régi munkástelepeken.) Ennek hatására átalakult az életstílus is a munkásosztály soraiban, ami nem lett más, mint a középosztályi életstílus átvétele. A társadalom középosztályosodása megváltoztatja a fiatalok életformáját is, mivel a családi fogyasztási javak körének bővülésével párhuzamosan a fiatalok iskolázása is kiszélesedik, meghosszabbodik. Az iskolai ifjúsági szakasz fokozatosan egy relatíve önálló életszakasszá válik, melyben az iskola szerepe felértékelődik, a képzési intézmények látogatása révén az ifjú életszakasz autonómiája növekszik. Az iskolai életszakasz meghosszabbodása következtében a munkába állás, a házasodás és a gyerekvállalás is kitolódik, miközben csökken a család ellenőrző szerepe, erősödik a fogyasztói ipar és a média, az ifjúsági kultúra befolyása.

A középosztályosodás egyes országokban (USA, Kanada, Ausztrália) az ötvenes évek végén, Európában a hetvenes években vált megfigyelhetővé, párhuzamosan a szolgáltató szféra dominánssá válásával, azaz a posztindusztriális korszakkal. Magyarországon a kilencvenes évekre jelentek meg az erre utaló jelek.

Kérdés, hogy a nyugat-európai társadalmak kapcsán megfigyelhető folyamatok milyen mértékben jellemzik a magyar társadalmat és *mai magyar fiatalokat*. A szerző úgy találja, hogy Magyarországon valamiféle előpolgárosodási folyamat már a hatvanas években megindult, s a rendszerváltást követően, a kilencvenes évekre vált teljessé, a magántulajdon kialakulásával, a piaci rendszer és a polgári demokrácia kiépülésével, a tercier ágazatok előretörésével, a multinacionális vállalatok megjelenésével és az egyetemi hallgatók számának emelkedésével. A kilencvenes években a magyar fiatalok közt is megfigyelhetőek a változások, egyre több fiatal tanul egyre hosszabb ideig, s a fiatalok egyre szélesebb rétegei kerülnek önálló fogyasztói státuszba.

A középiskolás fiatalok körében végzett lokális vizsgálatok a szerző szerint azt mutatják, hogy a fiatalok Magyarországon is egy új ifjúsági korszakba léptek. Az iskolai ifjúsági korszak összefügg a kilencvenes évek társadalmi átalakulásával: átalakul az intézményrendszer, megváltoznak a felnőtt társadalomba integrálódás feltételei. A fiatalok hazánkban is egyre több időt töltenek az iskolában. A fiatalok önállósodásának legfontosabb mozzanatai, dimenziói: a személyi és a fogyasztói önállósodás nálunk is megfigyelhetők. A fiatalok fogyasztási státuszának kiépülése szükségessé teszi, hogy egyre nagyobb és egyre korábbi önállóságra tegyenek szert nemcsak a fogyasztásban, hanem az életükre vonatkozó más döntésekben is. A személyi önállósodás nálunk is egyre korábbi életkorban kezdődik, ami nem kis veszélyt is hordoz, ha a felnőtt társadalommal való kifejezett szembenállásban nyilvánul meg.

Kérdés, hogy a nyugat-európai országok kapcsán vázolt és a hazai fiatalok körében is megfigyelhető folyamatok jellemzik-e valóban a *sziget fiataljait* s milyen mértékben. Ezt a kérdést a szigeten folytatott empirikus vizsgálat segítségével válaszolja meg a szerző. Az 1999. évi kutatás során a kutatócsoport 542 fiatalt keresett meg kérdőívvel, többekkel készült mélyinterjú a szigeten tartózkodó fiatalok közül. Az empirikus vizsgálat adataiból az derül ki, hogy a korábban a középiskolások körében országosan megfigyelhető tendencia a szigetlakókra még inkább jellemző. „A sziget a középosztályé” hipotézis a fenti megfigyelések nyomán 1997 nyarán fogalmazódott meg: „A korábbi vizsgálataink és a jelenlegi vizsgálataink alapján azt ál-

líjtuk, hogy a Sziget a középosztály, illetve a középosztályosodó/polgárosodó fiatalok szigete” (22. o.). A „szigetes” fiatalok közt a budapesti és középosztálybeli fiatalok felülreprezentáltak, a résztvevők zöme az utolsó éves középiskolások, az egyetemi hallgatók, valamint aktív kereső fiatalok köréből kerül ki. A szigetlakók és a középiskolások körében egyaránt megfigyelhető, hogy egyre későbbre tolódnak a fontos életesemények, de a szigetlakók személyi önállósodása is egy évvel korábban következik be, mint ahogy az a középiskolások körében tapasztalható. Egyre intenzívebbé válik körükben a szabadidő felhasználása, s a munkát is élvezni akarják, személyes képességek kibontakoztatási lehetőségét keresik benne, nem csak pénzkeresetnek tekintik. Véleményükben és életükben a tanulás és a munka nem különül el egymástól úgy, mint korábban, s nem feltétlenül a megszokott sorrendben követik egymást. (A „szigetelő” a fiatalok 15%-a egyszerre tanul és dolgozik). A szigetes fiatalok és a szigetre nem járó egyetemisták között is lényeges különbségek vannak: a szigetesek korábban önállósodnak, intenzívebben élnek és intenzívebben szórakoznak, s aktívabban formálják az életüket.² A szigeten megfordulókat inkább jellemzi az aktív közösségi élet, a tolerancia, jobban alkalmazkodnak az új kor kihívásaihoz, inkább használják az új technikákat (beleértve a feszültségoldó technikákat is), s jobban beépítik szórakozásukba a magas kultúra elemeit. Mivel a multinacionális cégeknél alkalmazásban levő fiatalok jó része nem érzi magát biztonságban a magas kvalifikációt igénylő, mégis betanított munkavégzést jelentő munkakörben, a kockázatvállalás és a próbálkozások beépülnek a szigetlakók életébe – éppúgy, mint az intenzív munkát követő intenzív szórakozás.

A fenti gondolatmenet ugyan a könyv írásaiból egyértelműen kirajzolódik, a mellékletben közzétett táblázatok áttekintése nélkül mégsem volna teljesen érthető a mondandója, a középosztályosodás tézisének a Szigetet látogató fiatalokkal való összefüggése. A melléklet táblázataiból derül ki több olyan dolog a Szigetre járókról, ami a korábban leírtakat alátámasztja, például hogy többségük (52,7%) tanul, 27,3 százalék dolgozik, 15 százalék tanul és dolgozik egyszerre. A tanuló fiatalok közt jelentős arányban vannak az egyetemi és főiskolai hallgatók (47% felsőoktatási intézményben tanul, 20% gimnazista), a dolgozók kétharmadát (66%) a magánszféra foglalkoztatja, s a tanulás mellett munkát vállaló fiatalok túlnyomó többsége is itt keresett magának munkát. Fogyasztás terén is feltűnően kedvező a helyzetük: 43 százalékuk rendelkezik saját számítógéppel, 60 százalékuknak van bankkártyája. Az adatok megvilágítják a Szigetet nem kedvelő fiatalokkal szembeni különbségek fő dimenzióit is, például a fogyasztási státuszt, a közösségi programokban való intenzív részvételt, a jellemző toleranciát.

A könyv ugyan nem könnyű olvasmány, mivel a Sziget-jelenség kapcsán nem a programokat, azok sokszínűségét és könnyedségét elemzi, hanem a résztvevőket, s „segítségükkel” igen tág és soktényezős összefüggésbe helyezett társadalmi kérdéseket tárgyal, helyenként súlyos és sarkos állításokkal – mégis megéri a küzdelmet elgondolkodtató, érdekes állításai.

² A Pepsi sziget 2000 előkészületi vizsgálataként a Budapesti Műszaki Egyetem kollégiumaiban 253 főt kérdeztek meg 2000 májusában – az összehasonlítás ezen vizsgálat adatain alapul.

FEJŐS ZOLTÁN–SZIJÁRTÓ ZSOLT (SZERK.): TURIZMUS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ

(Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, 2000)

A turizmus társadalmi-kulturális összefüggéseit vizsgáló hazai, elsősorban a Néprajzi Múzeumhoz kapcsolódó néprajzkutatók legújabb erőfeszítéseinek eredménye a *Turizmus és kommunikáció* című tanulmánykötet. Sorrendben harmadikként, az 1984-ben megjelent *CUL/TOURS* és az 1998-ban napvilágot látott *A turizmus mint kulturális rendszer* című könyvek után 2000-ben a Pécsi Tudományegyetem Kommunikációs Tanszékével közösen adták ki az egy évvel korábban azonos címmel megrendezett konferencia előadásaiból készült tanulmányokat tartalmazó gyűjteményt.

Azok számára, akik ismerik a két korábbi kötetet, nem lesz szokatlan a tanulmányok megközelítésmódja. Azok pedig, akiknek először kerül a kezükbe turisztikai témájú társadalom-, illetve kultúratudományi írás, minden bizonnyal nagy érdeklődéssel fogadják majd azt az elképzelést, miszerint a turizmus jóval több, mint „a szabadiúró területén felmerült fogyasztói igények kielégítése, vagyis a turizmusipar működtetése”. A turizmus szociokulturális aspektusaira egyértelműen utalnak a kötetek címei. Ugyanakkor a tanulmányokat elolvasva a turizmus társadalmi és kulturális elemzésének fejlődési íve is kibontakozik, megmutatva a jelenkori turizmus-kutatás két jellegzetes vonását: az egységes elméletek és empirikus alátámasztások hiányát, illetve a multidiszciplinaritásra törekvést. Ennek megfelelően az alábbiak mondhatók el a három könyvről:

1. A legkorábbi kötet szerkesztésében hangsúlyos szerepet kapott a nemzetközi szakirodalom, főképp turizmuselmélet klasszikusainak bemutatása.
2. A második kötetben már kizárólag magyar kutatók írásai szerepelnek, olyan esettanulmányok, amelyek a korábbi elméleti megállapításokat igyekeznek kiegészíteni, igazolni.
3. A legutóbbi kötetben, amelyet a továbbiakban részletesen bemutatok, a turizmus-kutatás hazai tudományos bázisának kiteljesedését követhetjük nyomon egy olyan rendszeren belül, amely a turizmus komplex szociokulturális felfogását egy speciális diskurzus, a kommunikációs rendszer paradigmájának keretein belül helyezi el.

A *Turizmus és kommunikáció* borítójának belső felén egy rövid ajánlást találunk, amely nagyjából megszabja számunkra azt a preferált értelmezési keretet, amelyben a turizmusról mint szociokulturális rendszerről olvasni fogunk. Eszerint a turizmus az idegennel való találkozás legáltalánosabb lehetősége, és mint ilyen, egyrészt a kulturális különbözőség folytonos felismerésének lehetőségét teremti meg, másrészt alkalmat ad arra is, hogy az egyén mindennapi életének kulturális és társadalmi kontextusából kilépjen. A társadalom- és kultúratudományok a huszadik század második felétől kezdve, tehát a tömeges turizmus kialakulása óta egyre nagyobb igye-

kezettel próbálnak meg választ találni arra a kérdésre, hogy miképpen ragadható meg a turizmus a maga teljességében. A számtalan paradigma egyike a kommunikatív-interaktív-szimbolikus struktúrákban látja a megoldás kulcsát. Úgy tűnik, ehhez a hagyományhoz kíván illeszkedni a tizennyolc szerző munkáiból született kötet.

A könyv szerzői elsősorban néprajzkutatók és kommunikációkutatók, de találunk köztük turizmuskutatókat, irodalomtörténészt, politológust is. Tanulmányaik ennek megfelelően sokfajta kérdéskört ölelnek fel, melyeket változatos szempontrendszerben keresztül vizsgálnak. Abban mégis azonosak az írások, hogy egyrészt – néhány teoretikus tanulmánytól eltekintve – tapasztalati kiindulópontból következő általános megállapítások megtételére törekednek, másrészt illeszkedni próbálnak a turizmus kommunikációközpontú megközelítéséhez. Kisebb hiányérzetünk támad, mivel a szerkesztők nem vázolták fel, hogy az egyes tanulmányok milyen módon kapcsolódnak egymáshoz, miért éppen az adott sorrendben kerültek a kötetbe, milyen alapvető kérdéskörök mentén csoportosíthatók. Pedig elég lenne a tanulmányok címeire rátekintenünk, szinte felkínálják magukat az egyrészt aktuális, másrészt nagyon is nyilvánvaló problémák, amelyek köré az írások – kimondatlanul – szerveződnek. A továbbiakban inkább e mozzanatok bemutatására szorítkozom, nemcsak azért, mert ennek explicitté tétele lényeges hiányossága a kötetnek, hanem azért is, mert a tanulmányok még az egyes témakörökön belül is nagyfokú egyenlenségeket mutatnak. Míg például egyes szerzők feltételezik, hogy az olvasó tisztában van a turizmus kutatás tudományos vitáival és megállapításaival, és ebből kifolyólag elvárják nemcsak a társadalomtudományos tájékozottságot, hanem az elemzés tárgyával szemben megmutatkozó szociokulturális érdeklődést is, addig más szerzők még azzal vannak elfoglalva, hogy a turizmus kutatást elhatárolják a gazdasági vonatkozású elemzésektől, népszerűbb nevén idegenforgalmi analízistől.

A kötet az egyik szerkesztő, *Szijártó Zsolt* tanulmányával indul. A kommunikációkutató szerző esszéje valójában bevezető tanulmány, mely nemcsak azt mutatja be, hogy a turizmus társadalmi-kulturális konstrukció, hanem azt is, hogy a kommunikációelméleti dimenziók segítségével miképpen haladhatok meg a turizmus közelebbi toposzai és felfogásai. Lényegében véve a leegyszerűsített tömegturista kategória felülvizsgálatáról van szó, arról, hogy az „elmenekülni bárhova, és meghódítani (és nem szándékoltnak bár, de lerombolni) a még létező idegen kultúrákat” korai turizmuselméleti felfogása túl szűknek bizonyul. Szijártó szerint a turizmusban az „imagináció” révén új valóságok is teremthetnek, ami által a turizmus menedékké is válhat. Ehhez szorosan kapcsolódik a szerző második, a turizmus és tér összefüggéseit taglaló gondolata. Ha a turizmus menedék, akkor a hagyományos elképzelés, amely a turizmust a térbeli mobilitással, tehát az utazással kapcsolja össze, érvényét veszti, hiszen a turizmus menedék jellegének megértése a térbeliség szimbolikus konstrukcióját feltételezi, így a kommunikációelméletek által vizsgálható. A szimbolikus tér, amelyet a szerző a Káli-medence rendszerváltást megelőző időszakban megnyilvánuló turizmusának példájával illusztrál, négy szempontból is értelmezhető. A *tér* szempontjából: mint a posztmodern korszak általános otthontalanságát és instabilitását kompenzáló sajátos ellenvilág, amelyben az elképzelt paradicsomi állapotok társadalmi-kulturális rekonstrukciója végbemegy. Az *idő* szempontjából: mint az időn kívüliség vagy egy speciális, leggyakrabban a múltba irányuló vágyakozás megnyilvánulásának tere. A *kommunikáció* szempontjából: mint ahol meg-

változik a mindennapi kommunikációs aktusok karaktere, és ahol főképp a közösségi jellegű érintkezésmódok dominálnak. Végül a *személyiség* szempontjából: mint az identitás felépítésének lehetséges eszköze. A rendszerváltást követően azonban a posztmodern társadalmakra jellemző kulturális változás, a mindennapi élet növekvő átesztetizálódása okozta újfajta diskurzus Magyarországon is kibontakozott, ebben már nem menedék a turizmus, hanem a „szép élet” lehetőségét megteremtő élménytér – véli Szijártó.

Az első igazán nagy téma, amivel a kötet foglalkozik, a szimbolikus és vizuális reprezentációk jelenléte a turizmusban. *Niedermüller Péter* egy, talán magától értetődő volta miatt kevésbé kutatott jelenséggel, a városi turizmusnak nevezett, de lényegében véve az európai kontinensre és az észak-amerikai nagyvárosokra korlátozódó turisztikai mozgással foglalkozik. Ebben az a sajátos, hogy az utazás során nem történik „kulturaváltás”, tehát a kulturális interakció a világvárosok nemzetállami keretektől történő elszakadását és a globális szintéren történő újrafogalmazását jelenti a történelem, a művészetek és az egzotizmus hangsúlyozott reprezentációjának segítségével. A városi turisták e szimbolikus gazdaság által előállított kulturális képeket fogyasztják.

Sajátságos világvárosként jelenik meg a Sziget Kulturális Fesztivál *Havasréti József* írásában. Amellett, hogy képet kapunk a Sziget jellegzetes turisztikusairól, a tanulmány arról is beszámol, hogyan veszti el fokozatosan a Sziget eredeti ellenkulturális karakterű ideológiai bázisát, és hogyan oldódik fel a kozmopolisz hibrid, multikulturális világában. Ezt egyrészt az útikönyvként is felfogható programfüzet tartalmi és vizuális megjelenítésén keresztül vizsgálja a szerző, másrészt a fesztiválhoz kapcsolható vélt és valós autenticitáskonstrukciók révén.

A turizmus világában tapasztalható képi megjelenítésről szóló tudományos diskurzushoz három tanulmány is szolgál empirikus adatokkal. *Formádi Katalin*, *Mayer Péter* és *Csillag Gábor* esettanulmányait elolvassva közelebb juthatunk a kommunikációelmélet egyik kulcsfogalmának, az üzenetnek a megértéséhez. A három tanulmányban leírtak más-más dimenzióban, de arra a közös kérdésre keresik a választ, hogy „Mit üzennek a turizmus képei ma Magyarországon?”

Formádi Katalin két női magazint hasonlított össze a tekintetben, hogy a bennük bemutatott turisztikai világ mennyiben illeszkedik a magazinok által preferált és ábrázolt életmódhoz. A turizmustipológiák konstruálása mindig is népszerű elemzési terület volt a turizmuskutatásban, ezért talán érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy a magazinok által sugallt turisztikai szerepek a valóságban is hasonló módon jelennek-e meg.

Mayer Péter választása egy jellegzetes, de a főáramhoz kevésbé kapcsolódó turisztikai forma, az egészségturizmus prospektusokban megjelenő képi üzeneteinek vizsgálatára esett. A beteg emberek gyógyturizmusában a prospektusok tanúsága szerint olyan üzenetek jelenítődnek meg, amelyek a hanyatlás és kiszolgáltatottság képeit idézik fel a befogadóknak. Ez különösen abban az összehasonlításban mutatkozik meg élesen, amelyet a szerző kontrasztként bemutat az Ally McBeal televíziós sorozat aktív, egészségmegőrző életmódot propagáló képi világa elemzésének segítségével. A szerző úgy véli, hogy – feltehetőleg marketingszempontról – az aktív emberek számára készült kiadványokban kívánatosabb lenne ez utóbbi képi megjelenítés.

Üzenetük van a képeslapoknak is, derül ki *Csillag Gábor* esettanulmányából. A Váci utcában kapható képeslapokat elemezve a szerző több megállapítást is tesz. Egyrészt Budapest túlreprezentáltságára hívja fel a figyelmet a vidéki Magyarország szinte kizárólag a „puszta” kategória körüli tematizáltsága mellett. Másrészt, mivel a különleges esetek, példák mindig nagyobb érdeklődésre tartanak számot, a szerző tipizálja azokat a sajátos tartalmú képeslapokat is, amelyek bizonyos nemzeti sztereotípiákat mutatnak be, vagy konkrét csoportok számára fogalmaznak meg üzeneteket.

Tulajdonképpen a fenti problémakörhöz kapcsolódik a kötet zárótanulmánya is, amelyben a szerző, *Fejős Zoltán* a turizmust és a múzeumot a társadalmi valóság két, egymáshoz sok tekintetben kapcsolódó kommunikációs-szimbolikus rendszerének tekinti. A két rendszer gazdasági érdekazonossága mögött az a társadalmi-kulturális jelenség húzódik meg, amely a szemlélet, az attitűdök és a motivációk megváltozásával jellemezhető. A kulturális turizmus fellendülése a kultúra mint kíváncsi tényező megjelenésében érhető tetten. A kultúra reprezentációjában pedig a múzeumoknak – több más közvetítő intézmény mellett – óriási jelentőségük van. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a múzeumok reprezentációja sajátos absztrakciók révén, illetve a turisztikai elvárások figyelembevételével történik. Ez a tény viszont rögtön a turisztikai találkozások – a turizmusirodalomban jól ismert – autentikusságának problémáját juttatja eszünkbe. Bármennyire redukcionista, és ilyen értelemben hiteltelennek tűnő, a múzeumok által közvetített kulturális kép, bizonyos esetekben csak ez a mechanizmus járul hozzá egy hely, a *locus* egyediségének kulturális megalkotásához.

A kötet második nagy témaköre, mellyel négy tanulmány is foglalkozik, a turizmus által érintett helyszínek környezetét és társadalmát érinti. Nem kétséges, hogy a turizmuskutatás kritikai irányzatának is köszönhető az, hogy manapság egyre inkább szemponttá válik a turistákat befogadó társadalom mindennapi életének problematikája. *Gráfik Imre* tanulmánya arról tudósít, hogy az elméleti és gyakorlati turisztikai irodalomban miképpen ölt formát a turizmus és a befogadó környezet viszonyának kérdése. Az ökoturizmus, szelíd turizmus, alternatív turizmus vagy fenntartható turizmus rokon értelmű fogalmai egyaránt azokat az elvárásokat és tevékenységi területeket határozzák meg, amelyek az ökoszisztéma és a harmonikus társadalmi viszonyok fenntartására irányulnak. Az ökoturizmusnak két további pozitív hozadéka is van: egyrészt szerényebb anyagiak is elégségesek gyakorlásához, tehát megteremti a lehetőségét annak, hogy a megismerés e formájában több ember is részt vegyen, másrészt elmaradott, leszakadt térségek és települések fejlesztésében is fontos szerepet játszhat.

Kürti László tanulmányában arról olvashatunk, hogy a falusi-tanyasi turizmus, mint az ökoturizmus egyik ága, amellett, hogy a helyi társadalmi tudat kialakításához aligha vitatható módon járul hozzá, veszélyes következményeket is magával hozhat. Ezek közül az egyik legfontosabb az a kulturális homogenizációs folyamat, amelyet a szerző az esszencializmus fogalommal illet. Az esszencializmus a turisztikai termékké vált tradíció eladását megkönnyítő, leegyszerűsített és gyakran hamis sztereotípiák kialakulásának kedvez.

A *Peterdi Vera* és *Szójka Emese* szerzőpáros Kunpuszta régióról szóló néprajzi elemzésében hasonló problémafelvetésekkel találkozunk, mint Kürti tanulmányában. A puszta toposz történelmi kialakulása két tendencia összetalálkozásának eredmé-

nyeképp született: a pusztá akkor vált a legmagyarabb táj jelképévé, amikor a Nyugat-Európában Magyarországról – mint az Európába ékelődő szilaj, keleties, vad, barbár és nem utolsósorban irracionális kultúráról – alkotott romantikus értéképpzet életre kelt, és találkozott a magyar nemzettudat önképével, amely a magyar másságot és a szembenállást hangsúlyozta. A szerzők tanulmányában hosszasan olvashatunk még a pusztai társadalom egykori életéről, és annak idegenforgalommá szerveződésének jellegzetes mechanizmusáról.

A tradicionális térségekbe irányuló turizmus egyik vonzereje a helyi kultúrák megismerése, a népszokásokban való részvétel. *Borbély Eva* egy erdélyi falu farsangolási népszokásának kezdeti és a kilencvenes évek újjáéledési folyamatában azt vizsgálta, hogy milyen körülmények között tekinthető egy esemény népszokásnak, hogy vajon a turisták számára megszervezett ünnepi hagyomány ténylegesen kapcsolódik-e a helyi közösség életéhez, a közösség autentikus ünnepi rituáléjáról van-e még szó egy ilyen módon megszervezett esemény lebonyolításakor. Ehhez szorosan kapcsolódik a másik kérdés, hogy a helyi kulturális elit által megmervéíteni kívánt kulturális tradíció vagy a helyi társadalom alulról jövő újító kezdeményezései tekinthetők-e inkább népszokásnak. Borbély úgy véli, hogy egy szokás hosszú távon csakis úgy tud fennmaradni, ha változik, ha a kornak megfelelő átalakulásokkal szinkronban – akár a turisták jelenléte mellett – újjáformálódik.

A *Turizmus és kommunikáció* harmadik témaköre abból a néprajzi és turizmuselméleti hagyományból eredő diskurzushoz kapcsolódik, amely közös lényegiséget vél felfedezni a zárandoklat és a turizmus között. E tradíció kulcsmotívuma, ahogy *Korpics Mária* munkájában olvashatjuk, a szentség megtapasztalása, amely csak különleges közvetítőkön keresztül, szimbólumok és szimbolikus cselekvések révén lehetséges egy sajátos térben, a szakrális világában. Amennyiben feltételezzük, hogy a turisták és a zárandokok jól elkülöníthető kategóriákba rendeződnek, akkor meg tudjuk azt is határozni, hogy a szentség megtapasztalásának folyamatában milyen hasonlóságokat és különbségeket mutatnak. Erre keresi teoretikus úton a választ a szerző, és úgy tűnik, meg is találja. Azt állítja, hogy a kategóriák elkülönítése már csak azért is releváns, mert a turisták és a zárandokok között több különbség található, mint amennyi hasonlóság. Mi több, a különbségek inkább a belső, lényegi vizsgálati elemeknél – mint a motiváció vagy az attitűd – mutatkoznak meg, szemben a hasonlóságokkal, amelyek a külsődleges jegyekre vonatkoznak. Mindazonáltal tanúi lehetünk egy individualizációs folyamatnak, amely a turista és a zárandók kategóriáit egyre inkább az ideáltípusok világába emeli, hiszen a valóságban mind a vallásosság, mind pedig a turisztikai szerepek tekintetében egyfajta differenciálódási jelenséggel találkozunk – tudjuk meg a tanulmányból.

Pusztai Bertalan egy speciális elemzési módszert vezet be a turizmus és a zárandoklat kutatásába. Utasleveleket elemez, úgy, hogy azokat narratívaként fogja fel. Tanulmányában bemutatja vizsgálatának eredményeit, amelyek kimondatlanul bár, de ugyancsak a két utazótípus hasonlóságaira és különbségeire kívánnak rámutatni. Az utaslevelek alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy létezik egyfajta viselkedésben megnyilvánuló zárandokkultúra, amelynek kialakulásához a lelki vezetőként is tevékenykedő idegenvezető személye nagymértékben hozzájárul. Ugyanakkor, és ez az igazán lényeges mozzanat a zárandoklat és a turizmus kapcsolatának újrafogalmazásában, kimutatható, hogy a zárandokok nem a búcsúnyerés miatt

kelnek útra, hanem sokkal inkább a művészet- vagy vallástörténetileg fontos helyek kulturális kontextusa, illetve egyes esetekben a közösségi érzés és együvé tartozás vonzó számukra az ilyen utakban. Mindez azért fontos, mert úgy tűnik, hogy a zárandók és a turista korábban zárandoklatbeli lényegiségük alapján kerültek egy platformra a turizmus kutatásban, most azonban eltolódás tapasztalható a turizmus koncepcióján keresztül történő felfogások felé. Ilyen értelemben a zárandokok kulturális turistákká váltak.

Két esettanulmány foglalkozik a turistamítoszokkal a kötet utolsó tematikus egységeként. *Hajdú Gabriella* úgy véli, hogy a turizmus megértésében elengedhetetlen fontosságú az utazásról szóló legtágabb értelemben vett történetek áttekintése, elsősorban abból a szempontból, hogy azok mennyiben hozhatók kapcsolatba az archaikus utazásmítoszokkal. Ez utóbbiak szimbolikáját az utazás, úton levés mint az életút bejárása, a bölcsesség megszerzése, a próbák által elérhető cél jellemzi. Amellett, hogy ezek a jelentéstartalmak megőrződtek, a modern kor újabb értelmekeket kapcsolt az utazáshoz. Így például jellemző, hogy az öncélúság mellé az utazás révén elérhető társadalmi elismertség mint presztízsszempont is megjelenik. Hajdú rámutat arra is, hogy nemcsak az utazásról szóló történetek, hanem maga az utazás is mítoszként tűnik fel, és ebben a vonatkozásban a mítoszok funkcióit is beteljesíti. Elvárt viselkedésmintákat fogalmaz meg, amelyek különböző turistacsoportok eltérő utazási gyakorlatában mutatkoznak meg. A szerző, bár nem határozza meg klasszifikációjának forrását, két jellegzetes turistatípust (akiket „visznek” és akik „mennek”) és hozzájuk kapcsolódó szerepeket, viselkedéseket, választásokat különböztet meg – feltehetőleg elméleti alapon. Az eltérések ellenére közös bennük, hogy az utazás teljes időtartama, tehát maga az utazás a mítosz végigélése, melyben az ünnepekhez hasonlatos, tudatosan vállalt és vállalható normaszegés játszódik le, rituális cselekedetek végzése folyamán.

Antropológiai terepmunka előzi meg *Szeljak György* munkáját. A szerző Mexikó indián lakosságával és a velük kapcsolatban kialakult turistamítoszokkal foglalkozik. Az etnikai turizmus turistamítosza a lokális autenticitást, a periférián található „valódi” másságot helyezik a középpontba. A turistakiadványokban megfogalmazott képi üzenetek nem vesznek tudomást az etnikai csoportot ért kulturális és társadalmi hatásokról, és azt a mítoszt igyekeznek fenntartani, amely az indiánokat domesztikálódott, de tradícióikhoz hű, szegény, de büszke, romlatlan és titoktudó embereknek mutatja be. Mexikó indiánjai esetében több mozgalom együttes hatása is azt eredményezte, hogy az indiánok „alkalmassá váltak” arra, hogy a turisták ilyen igényeit kielégítsék, biztosítva a kialakult turistamítoszok továbbélését. E mozgalmak közé sorolható a mexikói értelmiség kultúrávédő *indigenismo* mozgalma, az idegenforgalmi ipar „kulturális brókerei”, akik megértették az etnikai turizmus lényegét, és az idegenforgalmi bevételek maximálása miatt még a kisebbséget elnyomó idegen szerepével is azonosulni tudtak, valamint az indiánok által ellenőrzött turizmus, amely csak korlátozott mértékben enged betekintést a turistáknak a helyiek mindennapi életébe. Szeljak a turisták és az indiánok interakcióit is vizsgálja, elsősorban a helyiek életében, kultúrájában és értékeiben bekövetkező változás szempontjából. Az indiánok életében megjelent a piacra termelés, megnövekedtek a vagyoni különbségek, és a mindennapi értékek átalakulása vallási konfliktusokat is eredményezett. Emellett az indiánok sokkal öntudatosabbá váltak, ezt bizonyítja a zapatista

mozgalom, amely emberjogi és az indiánok kollektív jogait védő és érvényesíteni akaró irányzattá nőtte ki magát.

A Turizmus és kommunikáció konferencián további két előadás is elhangzott, ezek azonban nem illeszthetők bele egyértelműen a felsorolt tematikus mondanivalókba, ami nem jelenti azt, hogy a turizmus szociokulturális rendszerként való felfogásában ne játszanának fontos szerepet. Az egyik tanulmány egy turizmustörténetileg jelentős korai írás elemzésére reflektál, oly módon, hogy a szimmetrikus-ellentételező-kiegészítő retorikai szerkezet feltételezése mellett egy eredeti szöveg tartalmi rekonstruálását kíséri meg elvégezni. Az elemzett és a feltételezett szöveg ismeretében *Takáts József*, a tanulmány szerzője arra a következtetésre jut, hogy már a XIX. század végén összekapcsolódott a turizmusról alkotott elképzelés egy olyan elgondolással, amely bizonyos kulturális minták és társadalmi osztályok egyértelmű megfelelését hirdette. Noha az empirikus társadalomtörténeti kutatások az ellenkezőjét bizonyítják, a mindennapok és a közélet diskurzusaiban érezhető állásfoglalás volt az, hogy a turizmus egy adott csoport (zsidóság) kulturális viselkedésével azonosítható, olyan csoportéval, ahol a hirtelen vagyonfelhalmozás a műveltség felszínességével párosult. Ezzel szemben egy olyan kulturális minta fogalmazódik meg (dzsentri), ahol a közösség (a nemzet) perspektívája, az *utile* célul és a férfidominancia érvényesült. A turizmus problematikája kapcsán így kapcsolódott össze a zsidókérdés és a dzsentriprobléma – véli a szerző.

Végezetül Kína egyik tartományába kalauzolja el az olvasót *Wilhelm Gábor* írása. A szerző általánosabb szocioökonómiai megközelítése többek között olyan kérdéseket vet fel, mint a centrum–periféria viszony vagy a globális fogyasztói kultúra. A bemutatott kínai tartomány szemléletes példája annak, hogyan válhat egy periférián elhelyezkedő régió kulturális vonzerővé, és miként tud – például a közlekedés át-szervezése révén – megbirkózni a nemzetközi turisztikai piac konkurens régióival. A kötet több tanulmányában is találkozhatunk azzal az elképzeléssel, amely szerint ha egy kulturális jelenség áruvá válik, óhatatlanul fennáll a veszélye annak, hogy eredeti jelentését elvesztve, kontextusból kiragadva, új, a fogyasztói kultúra elvárásainak megfelelő értelmet nyerjen. Wilhelm kínai kutatásai, úgy tűnik, csak alá tudják támasztani ezt a vélekedést.

A TÁRSADALMI RIPORT

A *Társadalmi riport* az elmúlt tíz év rendszeresen megjelenő kiadványa, amelyet a TÁRKI, a KSH és a Közgazdaság-tudományi Egyetem indított útjára 1990-ben. A kiadvány két évente jelent meg, a tíz esztendő alatt hat kötet látott napvilágot.

Dolgozatunkban a sorozatot tematikus, műfaji szempontból tekintjük át, figyelmet fordítva a szociológiai, közgazdasági kérdésfeltevések megközelítésbeli sajátosságaira is.

A Társadalmi riport helye a szociológiai irodalomban

A Társadalmi riport a szerkesztők céljai szerint ahhoz a nemzetközi gyakorlathoz kívánt kapcsolódni, hogy rendszeresen jelenjen meg egy olyan kiadványsorozat, amely a társadalmi jelenségeket és folyamatokat mutatja be, nem csupán a „műértő szakmának”, hanem egy szélesebb körnek. „Ezek a kiadványok mindenekelőtt adatokat közölnek jól követhető formában, s szöveges információikban az adatok megértéséhez és értelmezéséhez szükséges jegyzetekre, kommentárokra, illetve az adatok tárgyyszerű interpretálására szorítkoznak.” (1990: 7.) E tekintetben a Társadalmi riport egyedülálló vállalkozásnak tekinthető, hiszen az elmúlt évtizedben Magyarországon nem volt más olyan kiadványsorozat, amely a fenti célkitűzések jegyében a társadalmi jelenségek és folyamatok hasonlóan széles köréről, rendszeresen jelent volna meg. Az egy-egy szakterületről napvilágot látott rendszeres adatközlések – amelyeknek fő forrása általában a Központi Statisztikai Hivatal volt – az adott területtel foglalkozó döntéshozóknak, a médiának és a kutatóknak készültek.

A Társadalmi riport megszületésének körülményeit kutatva úgy látjuk, hogy a kötet sorozat két, egymástól jól elkülöníthető tematikai célkitűzést foglalt magába. Az első az az igény volt, hogy a kötet teret adjon a társadalmi jelzőszámok rendszeres publikálásának, a másik pedig az, hogy „tematikailag a magyar társadalomról minél teljesebb képet nyújtson” (1990: 7). Ez a kettősség a megközelítésmód és a műfaj szempontjából eltérő írások egy kötetbe szorításával járt együtt.

A kötet célja volt az is, hogy a szociológiában addig használt úgynevezett objektív, kemény adatokat „a társadalomban fellelhető vélemények, attitűdök” vizsgálatával egészítsék ki, bemutatva ezzel a „társadalom szubjektív állapotát” (1990: 8). Ennek a célkitűzésnek nyilvánvaló újdonságértéke volt, ugyanakkor a rendszerváltás adta lehetőségekből következett. Először nyílt lehetőség arra, hogy a társadalomkutatók a szubjektív vizsgálatok során olyan kérdéseket is érinthessenek, mint például a szubjektív jólét, a politikai beállítottság, a nemzethez való viszony vagy az egyenlőtlenségtudat.

- A sorozat szerkesztőinek célkitűzéseit az alábbiakban összegezhetjük:
- *tematikailag*: a társadalmi jelenségek és folyamatok széles körének bemutatása, a nemzetközi gyakorlathoz való igazodás, a társadalmi jelzőszámok és a problémacentrikus tanulmányok kettőssége, az adott időszak jelentősebb adatfelvételeinek bemutatása,
 - *a problémák megközelítésének vonatkozásában*: objektivitás, adatközlés rövid interpretálással,
 - *a publikálás jellegét illetően*: a rendszeresség,
 - *a megcélzott olvasóközönség szempontjából*: a kutatók, az állami döntéshozókon túl egy szélesebb közönség számára.

A Társadalmi riport tematikus áttekintése

A Társadalmi riport eddigi kötetei a rendszerváltást követő tíz év alatt születtek. Közismert tény, hogy a gazdaságban és a társadalomban ez idő alatt alapvető változások zajlottak le, amelyeknek különböző dinamikája volt. Ebből következik az, hogy bizonyos témáknak az egyes kötetekben nagy súlya van, majd a következő kötetekben eltűnnek, és újabb témáknak adják át helyüket. Más témák ugyanakkor minden kiadványban publikálásra kerültek.

Az egyes tanulmányok tematikai csoportosítása nehéz feladat, hiszen bármilyen szempontrendszer is választunk, egy-egy tanulmány több csoportba is besorolható lenne. Egyes írások átfogó jellegűek és több szakterülethez is köthetők. Ilyenek például a rendszerváltás hatásait vizsgáló tanulmányok, amelyek közül több is egyszerre foglalkozik a szegénység, az egyenlőtlenség, a munkanélküliség problémájával. Ezeket azonban, mivel alapvetően a rendszerváltás hatásainak szemszögéből vizsgálták a társadalmi jelenségeket, külön csoportba soroltuk. Szintén külön kategóriába soroltuk a véleményekkel, attitűdökkel foglalkozó tanulmányokat, hiszen úgy véltük, hogy ebben az esetben markáns különbséget jelent a megközelítési mód, vagyis a szubjektív típusú kérdésekkel való mérés. Mindazonáltal tisztában vagyunk vele, hogy a besorolások önkényesek, reményeink szerint azonban azt a célt, hogy a Társadalmi riport írásait strukturált rendszerben mutassuk be, jól szolgálják a kialakított kategóriák.

Minden kötetben megtalálhatók a *társadalmi jelzőszámokra* vonatkozó tanulmányok. Ugyanakkor míg az első kötetben 12 önálló tanulmány, addig a további kiadványokban egy-egy tanulmány foglalkozott a társadalmi jelzőszámokkal. Az első kötet tanulmányai igyekeznek a jelzőszámok időbeli alakulását igen széles időszámban bemutatni. Az adatok időnként az 1784–1787-es népszámlálás időszakára vezetnek vissza, míg más esetekben az államszocializmus 1970-es, 1980-as éveit jelölik a kiindulópontot. Az egyes fejezetek végén a társadalmi jelzőszámok leírását olvashatjuk, amelyek a későbbi kiadványokban szerepeltetett jelzőszámok értelmezését segítik.

A bemutatott jelzőszámok köre lényegében sem a témákat illetően, sem pedig a konkrét jelzőszámok vonatkozásában az évek során nem változott. Mindössze két terület van, melynek főbb indikátorait csak az első évben publikálták a szerzők: ezek a gazdaság és a környezetvédelem. Nem minden évben közölték az időfelhasználás

sajátosságait sem, hiszen ezek az 5–10 évenként végrehajtott Életmód- és időmérleg-felvételekhez kapcsolódtak.

A kötetekben publikált jelzőszámok többé-kevésbé igazodtak azokhoz a nemzetközi kiadványokhoz, amelyekben a társadalmi jelenségeket és folyamatokat bemutató mutatószámok kerültek közlésre (Berger-Schmitt–Jankowitsch 1999¹). Az európai jelzőszám-megközelítések három típusának tekintett svéd, német és angol modellekhez képest a magyar indikátorok tematikailag egy szűkebb sávot fognak át. A svéd jelzőszámok a magyar kötetben közölt témákon túl magukban foglalják a munkakörülmények, a közlekedés, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés, a szabadidő és rekreáció, a társadalmi kapcsolatok, a társadalmi integráció, a közbiztonság és a társadalmi mobilitás indikátorait is. A német gyakorlatban alkalmazott jelzőszámok alapvetően abban különböznek az előbbiektől, hogy a jólét szubjektív indikátorai nagyobb szerepet kaptak. Az érintett területeket illetően a munkakörülmények, a közlekedés, a társadalmi kapcsolatok, a közbiztonság, a szabadidő és a médiafogyasztás azok a témák, amelyek a magyar jelzőszámok körében nem szerepelnek. Az angol jelzőszámok a magyar mutatókon túl a társadalmi védőháló, a közbiztonság, a környezet és a közlekedés területét is felölelik.

A társadalmi jelzőszámok köre az 1990 és 2000 közötti kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Népesség és család	+	+	+	+	+	+
Oktatás	+	+	+	+	+	+
Gazdaság	+	–	–	–	–	–
Foglalkoztatás	+	+	+	+	+	+
Jövedelem	+	+	+	+	+	+
Fogyasztás	+	+	+	+	+	+
Lakáshelyzet	+	+	+	+	+	+
Égészségügyi állapot	+	+	+	+	+	+
Időfelhasználás	+	–	–	+	+	+
Művelődés	+	+	+	+	+	+
Környezetvédelem	+	–	–	–	–	–
Deviancia	+	+	+	+	+	+

A második tematikai csoportba a *társadalom szerkezetével, életszínvonalával, az életkörülmények problémáival, a vallásossággal és a devianciával* foglalkozó tanulmányokat gyűjtöttük össze. Ezeknek a tanulmányoknak egy jelentős csoportja a rétegződés, az egyenlőtlenségek témakörébe tartozik. A rétegződés témakörében a szerzők nem csupán a foglalkozási, hanem az erőforrások (pl. jövedelem, vagyon), a fogyasztás, a kulturális minták mentén is a társadalom egyes csoportjai közötti töréspontokat próbálják meghatározni (Andorka 1990; Angelusz–Tardos 1990; Szán-

¹ A jelzett tanulmány kitűnően foglalja össze az európai országokban alkalmazott társadalmi jelzőszámok körét, a három „európai iskolát”, vagyis a svéd (vagy skandináv), a német és az angol megközelítéseket, és bemutatja azokat a társadalmi riport köteteket is, amelyek a hatvanas évek közepétől az európai országokban megjelentek.

tó–Tóka 1990; Bedekovics–Kolosi–Szívós 1994; Fábrián–Róbert–Szívós 1998; Fábrián–Kolosi–Róbert 2000; Bukodi–Róbert 2000). A tanulmányok nagy részében lényegében közös elméleti alapot jelentett a státuszcsoporthoz tartozás modellje, amelyet Kolosi Tamás munkatársaival a nyolcvanas évek közepén dolgozott ki. A modell alapfeltevése, hogy az egyének társadalmi helyzete több dimenzióban is különbözhet egymástól. Ezek a munkamegosztásban elfoglalt hely; a jövedelem és a vagyon; a fogyasztás; a lakás; a lakóhelyi környezet; a kultúra és az életmód, s végül a hatalom vagy érdekérvényesítési képesség. Az egyének a fenti dimenziókban elfoglalt pozíciójuk alapján sorolhatók be státuszcsoporthoz. Az egyes dimenziók a kutatási kérdéseknek megfelelően változtak, de a megközelítés lényegében ugyanaz maradt. A társadalmi egyenlőtlenség dimenzióinak meghatározása az egyes dimenziók mentén megfigyelhető egyenlőtlenségeknek, a különböző dimenziók összekapcsolódási mechanizmusainak és az ezek alapján kikristályosuló csoportoknak a leírása.

Szintén a rétegződés kérdésköréhez tartoznak azok a tanulmányok, amelyek egy-egy társadalmi csoportot vagy réteget definiálnak és mutatnak be. Ezek a tanulmányok az elitre, a középrétegekre, a szegényekre, korosztályi csoportokra és egyes foglalkozási csoportokra vonatkoznak (Szalai 1990; Győri 1990; Lengyel 1992; Andorka–Spéder 1994; Sági 1994; Fábrián 1994; Garami–Tóth 1994; Szelényi I.–Szelényi Sz. 1996; Kemény–Havas 1996; Kézdi 1998; Kiss 1998; Bukodi 1998; Tomka–Révay 1998). Amilyen nyilvánvalók a közös gyökerek a korábban említett tanulmányok között, olyannyira szembetűnőek az utóbbi tanulmányok megközelítésmódi különbségei.

A foglalkozási, iskolai mobilitással a Társadalmi riport kötetekben két tanulmány foglalkozik (Róbert 1990; Andorka–Bukodi–Harcza 1994). Ezek a tanulmányok a mobilitásvizsgálatokban szokásos kilépési, belépési mobilitási arányszámokat, és azok időbeli alakulását közlik a foglalkozás és az iskolai végzettség dimenziójában.

A munkaerő-piaci helyzet és a foglalkoztatás kutatása a rendszerváltás után különösen nagy jelentőségre tett szert, hiszen a munkanélküliség a kilencvenes évek közepére addig sosem látott méreteket öltött, és részben demográfiai, részben munkaerő-piaci sajátosságokkal magyarázhatóan az aktivitási arányszámok erőteljesen visszaestek. A foglalkoztatással kapcsolatos tanulmányok ezeknek a jelenségeknek a feltárására és az okok bemutatására vállalkoznak (Köllő 1990; Bajka 1992; Nagy Gy. 1994 és 2000).

Az életkörülményekkel foglalkozó szociológiai témák közül feltűnő a lakáshelyzetre vonatkozó önálló elemzések hiánya. A lakáskörülmények mint a társadalmi egyenlőtlenség egyik dimenziója több tanulmányban is előbukkan, de az olyan területekről, mint a lakásállomány jellemzői, a lakáspiac problémái, a lakások, a lakásfenntartás költségeinek alakulása, mindössze egy publikáció került be a kötet-sorozatba az évek során (Hegedűs–Kovács–Tosics 1994).

Az oktatási rendszer, az iskolai előmenetel vizsgálatával a Társadalmi riport kötetekben két önálló tanulmány foglalkozik (Lannert 1998 és 2000). Ezek az oktatási rendszer szerkezetének változásaival, az oktatási rendszer minőségi, eredményességi egyenlőtlenségeivel és az iskolai előmenetelt meghatározó társadalmi összefüggésekkel foglalkoztak.

1990 és 1996 között minden kötetben született egy-egy elemzés, amely a vallás-sal, a vallásossággal foglalkozott (Tomka 1990; Szántó 1992; Harcsa–Tomka 1994;

Tomka 1996). Ezek a tanulmányok a kommunizmus és a modernizációs folyamatok vallásosságra gyakorolt hatásával, a felekezeti viszonyok alakulásával, a felekezeti homogámiával, a vallásosság tartalmával, társadalmi bázisával foglalkoztak.

A társadalom szerkezetével, az életkörülményekkel foglalkozó tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Munkacépiac, foglalkoztatottság	1	1	1			1
Foglalkozási rétegződés	1					
Kulturális rétegződés	1					
Rétegződés az erőforrások, a fogyasztás mentén	1				1	2
Foglalkozási, iskolai mobilitás	1		1			
Társadalmi rétegek, csoportok						
elit		1	1	1		
középrétegek			1			
szegénység, peremhelyzetben élők	2		1	1		1
ifjúság			1			
egyéb					4	
Területi egyenlőtlenségek		1				
Jövedelem és jövedelemegyenlőtlenségek			1			
Életszínvonal				1	1	
Lakáshelyzet			1			
Oktatás, iskolai előremenetel					1	1
Társas kapcsolatok, társadalmi tőke	1				2	
Egészségi állapot	1				1	
Vallás, vallásosság	1	1	1	1		
Deviancia		2				
Időfelhasználás				1		1

A harmadik tematikai csoportba a *demográfia* területéről született írásokat soroltuk (Cseh-Szombathy 1990; Vukovich Gy. 1992 és 1994; Kamarás 2000; Vukovich G. 2000). Ezek a tanulmányok a termékenység, a halandóság, a korösszetétel, a házasságkötések, válások, az együttélés új formáinak kérdéseivel foglalkoztak.

A demografiai tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Demográfia	1	1	1			2

A Társadalmi riport minden kötetében érzékelhető a szerkesztők azon törekvése, hogy a társadalmi jelenségek és folyamatok mellett a *gazdaság* főbb jellemzőiről is képet kaphasson az olvasó. Ezek a tanulmányok a gazdasági ciklusokkal, a GDP alakulásával, a makrogazdasági egyensúly problémájával, a gazdaság strukturális jellemzőivel, a tulajdonosi szerkezet átalakulásával, a magángazdaság térhódításával, az árak, a lakossági jövedelem és fogyasztás alakulásával foglalkoznak (Bogár 1990; Pető 1992; Vukovich Gy. 1994; Árvay-Vértes 1994; Kolosi-Sik 1994; Sik-Tóth I. J. 1998; Oblath-Pula 2000; Tóth I. J. 2000). Ezeknek a tanulmányoknak egy részében a makrogazdasági jellemzők bemutatása mellett azok a kérdések is felmerülnek, hogy melyek azok az erőforrások a társadalomban, amelyek a gazdaság fellendülésének tartalékai lehetnek. Milyen társadalmi háttérrel rendelkeznek a vállalkozók, a magángazdaság fellendítői? Ezekre a kérdésekre fókuszálnak azok a *gazdaságszociológiai* írások, amelyek a vállalkozó lét társadalmi bázisát vizsgálják (Laky-Neumann 1990; Harsa-Kovács 1996; Róbert 1996).

A gazdasággal foglalkozó tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Makrogazdasági folyamatok	1	1	3		1	2
Gazdaságszociológia	1			2		

Mint arra korábban is utaltunk, a kiadványsorozat tematikáját alapvetően meghatározta az a tény, hogy az első kötet közvetlenül a rendszerváltás után jelent meg. A tanulmányok nagy részét átszötte annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy vajon a *rendszerváltás* milyen következménnyel járt a gazdaság és a társadalom folyamataira. Ugyanakkor olyan tanulmányok is születtek, amelyek kifejezetten ezekre a következményekre koncentráltak. Ezekben az írásokban visszatérő kép a „nyertesek” és a „vesztések” szembeállítása, a csoportokba kerülés valószínűségének vizsgálata a különböző demográfiai, társadalmi jellemzők mentén (Kolosi-Róbert 1992; Kolosi-Sági 1996; Habich-Spéder 1998).

A rendszerváltás társadalmi következményeivel foglalkozó tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Rendszerváltás		1		1	1	

A rendszerváltás után az *állami szerepvállalás* kérdése is a figyelem középpontjába került. A Társadalmi riport ezzel kapcsolatos tanulmányai főként a jóléti programokra fordított költségek alakulásával és azok hatékonyságával foglalkoztak (*Andorka-Tóth I. Gy. 1992; Tóth I. Gy. 1994 és 1996; Förster-Szivós-Tóth I. Gy. 1998; Gál 1998; Gál-Csaba 1998; Gábos 2000; Gál-Simonovits-Szabó-Tarcali 2000*).

Az állami szerepvállalással foglalkozó tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Pénzbeli jóléti támogatások		1	2	1	1	1
Onkéntes nyugdíjpénztárak szerepe					1	1
Egészségügy					1	

Ahogy arra a korábbiakban is utaltunk, a Társadalmi riport szerkesztői törekedtek arra, hogy az úgynevezett objektív, kemény adatok közlése mellett a kiadványokban a társadalom tagjainak szubjektív állapotára vonatkozó kutatások is helyet kapjanak. A *szubjektív megközelítést* alkalmazó tanulmányok tematikája sokrétű. A tanulmányok egy csoportja – mint ahogyan ezek a témák az objektív megközelítések esetében is jellemzőek voltak – az egyenlőség, egyenlőtlenség témakörében íródtak (*Kolosi 1990; Róbert 1994; Sági 1996; Ferge 1996; Sági 2000*). Ezek a tanulmányok az egyenlőtlenségek szükségszerűségeiről, okairól, az anyagi helyzettel való elégedettségéről és az állami beavatkozás szerepéről alkotott lakossági véleményeket gyűjtötték össze és elemezték. A tanulmányokban nagy hangsúlyt kap a szegénységgel kapcsolatos attitűdök vizsgálata is. Az állami szerepvállalás problémája nem csupán az egyenlőtlenségek vonatkozásában jelenik meg, hanem a gazdasági és szociális szerepvállalással kapcsolatban is (*Tóth I. Gy. 1990; Csontos-Kornai-Tóth I. Gy. 1996*). Az egyenlőség, egyenlőtlenség és az állami szerepvállalás mellett több tanulmány fókuszál a munkaerőpiaci helyzetre (*Lengyel 1990; Medgyesi-Róbert 1998; Medgyesi-Róbert 2000*). Ezek a tanulmányok a vállalkozási kedv alakulásával, a vállalkozói léttel kapcsolatos attitűdökkel, a munkához való viszonnyal foglalkoznak.

A szubjektív megközelítések egyik legjellemzőbb területe a nemzethez való viszony, a nemzettel kapcsolatos vélekedések vizsgálata. A Társadalmi riport kötetiben tanulmányokat olvashatunk a nacionalizmus, a nemzeti identitás, a nemzeti etnocentrizmus tárgykörében (*Csepeli-Örkény 1996, Csepeli-Örkény-Székelyi-Csere 1998; Csepeli-Örkény-Székelyi 2000*). A véleménynek, attitűdök vizsgálatakor szintén fontos kutatási terület az előítéletesség és a tekintélyelvűség. Az előítéletesség témakörében a zsidókkal, a cigányokkal és a bevándorlókkal kapcsolatos vizsgálatokat emelhetjük ki (*Fábián-Sik 1996; Csepeli-Fábián-Sik 1998*).

Véleményekre, attitűdökre vonatkozó tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Vállalkozásokkal kapcsolatos vélemények	1					
Egyenlőség-, egyenlőtlenségtudat	1		1	1		1
Szociális problémákra vonatkozó vélemények	1					
Jövőkép		1				
Allami szerepvállalás				1		
Nemzethez való viszony				1	1	1
Gyermekekneveléshez kapcsolódó attitűdök				1		
Előítélet, tekintélyelvűség				1	1	
Nyertesek és vesztesek				1		
Vélemények a környezetről				1		
Munkaattitűdök					1	1
Anómia					1	
Gazdasági attitűdök					1	
Igazságtudat					1	
Kockázatvállalás						1
Rendszerváltozással kapcsolatos vélemények						1

Az utolsó tematikai csoportba a *pártokkal, választásokkal és politikai beágyazottsággal* kapcsolatos tanulmányokat soroltuk (Vajda–Farkas E. J. 1990; Kolosi–Kovács–Tóka 1990; Bokor 1990; Tóka 1992; Angelusz–Tardos 1992; Závecz 1994; Tóka 1994; Stumpf 1996; Andorka–Lehmann 1996; Tóka 1998; Mészáros–Szakadát 1998; Tóka 2000).

Pártokkal, választásokkal, politikai beágyazottsággal kapcsolatos tanulmányok száma az egyes kötetekben

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Pártokkal, választásokkal, politikai beágyazottság	3	2	2	2	2	1

A Társadalmi riport adatforrásai

A Társadalmi riportban közölt tanulmányok a hazai adatfelvételek széles bázisán alapulnak. Az adatforrásoknak több csoportját különböztethetjük meg. Az elsőbe a *népszámlálási adatokat* soroltuk. Ezek elsősorban a társadalmi indikátorok, a demográfiai tanulmányok forrásai, de számos tanulmányban háttér-információként szolgálnak egy-egy társadalmi probléma megfogalmazásához, társadalmi folyamatok megismertetéséhez.

A másik adatforrástípust a *rendszeres statisztikai adatgyűjtések* képezik. Ezek a makrogazdasági folyamatokkal, a társadalmi indikátorokkal, a demográfiai folyamatokkal, a munkaerőpiaccal, foglalkoztatással, oktatással és társadalmi rétegződéssel foglalkozó tanulmányoknak jelentettek adatforrásokat.

A harmadik adatforrást a *TÁRKI Háztartáspanel* (MHP) vizsgálata jelentette. Az MHP 1992-ben indult és 1997-ben fejeződött be. Erre az adatbázisra számos keresztmetszeti és néhány longitudinális elemzés épült. A MHP megszűnése után a TÁRKI egy újabb felvételsorozatot indított útjára, amely azonban már nem panel-felvétel, hanem rendszeres keresztmetszeti adatfelvétel sorozat volt. Az 1997 utáni időszakban ez a *Háztartásmonitor felvételsorozat* jelentette számos tanulmány adatbázisát. A rétegződésvizsgálat, az egyenlőtlenségek különböző dimenziók mentén történő kutatása, a mobilitás és a szegényvizsgálatok egyaránt ezekre a TÁRKI-adatokra épültek.

A kiadványsorozatban számos olyan tanulmány született, amely egy-egy *célzott kismintás felvételre* épült. Ilyen volt például a KSH Társadalomstatisztikai főosztályának és a Munkaügyi Kutatóintézetnek a közreműködésével végrehajtott 4000 fős reprezentatív felvétel a kisvállalkozók körében 1988-ban; a Magyar Közvélemény-kutató Intézet és az ELTE Szociológiai Intézetének 3000 fős felvétele a kulturális rétegződés témában 1987–88-ban; a TÁRKI 1986-os, 1000 főre kiterjedő „Kapcsolatok” felvétele a társas kapcsolatok témában; „A lakásmegüresedési láncok” 1992-es vizsgálat a lakás témában; a TÁRKI 1993-as „Manager” vizsgálata 1000 fős mintával; a TÁRKI 1993–94-es vizsgálata a középrétegekről; 1993-as 5000 fős reprezentatív vizsgálata a 14–18 éves korosztály körében; a KSH 1992-es és 1995-ös felvétele a vállalkozó jellegű termelést folytatókról; a TÁRKI 1995-ös felvétele „Az államháztartási reform lakossági jövedelmek eloszlására gyakorolt hatásáról”; a Pénzügyminisztérium, a CEU és a TÁRKI közös, 1000 fős adatfelvétele „Az állam és polgárai” címmel; az MTA Szociológiai Intézetének 1993-as adatfelvétele a cigányság körében; a TÁRKI 1996-os „Holnap” című kutatása az előítéletesség, tekinélyelvűség témájában; a TÁRKI 1995-ös és 1996-os 1000 fős felvételei a rejtett gazdaságról; az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának 1997-es 1000 fős felvétele a kapcsolathálózati erőforrások kutatására; az 1997-es, 2000 háztartásra kiterjedő egészségi állapot-felvétel.

A nemzetközi összehasonlító elemzések legfőbb forrását az *ISSP (International Social Survey Project)* felvételek jelentették. Ezek az adatok a társadalmi mobilitás, az egyenlőségtudat és számos véleménnyel, attitűddel kapcsolatos témában szolgáltak forrásként, míg a *SOCO felvétel* a rendszerváltás társadalmi következményeinek kutatására szerveződött nemzetközi kutatás, a *Social Stratification in Eastern Europe after 1989* felvétel pedig a rétegződéskutatások nemzetközi összehasonlító vizsgálatainak feltételét teremtette meg.

Végül a választásokkal, pártpreferenciákkal foglalkozó írások a TÁRKI-adatforrásokon túl a *közvélemény-kutató intézetek* 1000 fős mintáit használták a szerzők adatbázisként.

A Társadalmi riport szerzői

A Társadalmi riport nem csupán tematikailag, a megközelítési módokat és a felhasznált adatforrásokat tekintve sokszínű kötet sorozat, hanem a szerzőket illetően is. Közgazdászok, szociológusok, statisztikusok, demográfusok és közvélemény-kutatók széles körének írásait olvashatjuk ebben a kiadványsorozatban. Közel száz kutató publikált ezekben a kötetekben, ugyanakkor a rendszeresen publikálók köre viszonylag szűk. Ez utóbbiak a KSH-hoz és a TÁRKI-hoz köthetők: Andorka Rudolf (19 publikáció), Harcsa István (14), Kolosi Tamás (14), Vukovich György (13), Tóth István György (12), Róbert Péter (9), Sik Endre (9) alkották a rendszeresen publikálók körét. Ha az iskolateremtő szociológusok hatását vizsgáljuk ezekben a kötetekben, akkor azt mondhatjuk, hogy az Andorka-iskola, illetve Kolosi Tamás szociológiai szemlélete erősen jelen van, míg a Ferge-iskola, illetve a Kemény-iskola hatása alig érzékelhető ezekben a kötetekben.

A kötet sorozat a rendszerváltást követő tíz év magyar társadalmának átfogó képét nyújtotta. Míg az első kötetek az átalakulás kezdetéről, addig a 2000-es kötet egy átalakulási folyamat lezáródásáról számolhatott be. A rendszeres publikációk rendkívül fontos szerepet tölthettek be a társadalmi jelenségek, folyamatok bemutatásában. A felhasznált adatok sokszínűsége, a kutatási kérdések széles köre megvalósította azt a célt, amit az első kötetben is olvashattunk, vagyis, hogy a kiadványok a társadalom széles rétegeinek minél teljesebb képet nyújtsanak.

Irodalom²

Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) 1990, 1992, 1994, 1996. Társadalmi riport. Budapest: TÁRKI

Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.) 1998, 2000. Társadalmi riport. Budapest: TÁRKI

Berger-Schmitt, R.–B. Jankowitsch 1999. Systems of social indicators and social reporting: The state of the art. *EuReporting Working Paper*: (1)

² Az egyes Társadalmi riport kötetekben megjelent, ismertetett írások – melyekre a szövegben dőlt betűkkel szerepeltek hivatkozások – felsorolásától itt eltekintünk.

ABSTRACT

József Saád

The Centenary of Hungarian Sociology

The beginnings of the professional sociology in Hungary goes back to January 1900, the first issue of the *Huszadik Század* (Twentieth Century) and to January 1901, the foundation of the *Társadalomtudományi Társaság* (Society of Social Sciences), the first community of Hungarian social thought and science. The 100th anniversary is an occasion for remembering the main characteristics, the greatest representatives and the outstanding achievements of the first period, that of the two decades of the last century in the history of the Hungarian sociology. The remembrance focuses on the great sociological theories, and attempts to understand and conceptualise the main social processes of the turn of the century. The author emphasises the impact of the political approaches on sociological thought. Providing an overview of the *Huszadik Század*, he calls attention to the importance of this periodical in the Hungarian cultural history.

Székelyi, Mária–Antal Örkény–György Csepeli

Image of Roma in the Hungarian Society

The article presents findings of a study from a national sample on the attitudes members of the majority population reveal with regard to the mobility chances of the Roma population.

Responses suggest three ways of upgrading: 1. a self-reliance strategy on the basis of internal resources, ignoring solidarity 2. a path of assimilation 3. an integration track implying both the maintenance of Roma identity and social help from outside.

The study outlines complex cognitive structures leading to either the acceptance or refusal of any ways of adaptations explained above.

Sik Endre

In the Net of Aczél. Contribution to Understanding of the Operation of Social Capital

In paper I start with some explanations why in socialism politics was more network-oriented than it is under „normal” circumstances (under which it is network oriented to a great degree). I argue that this was partly the consequence of a special feature of path dependent development of the post 56-revolution, i.e. the coming to power of a socialist politician (his name was György Aczél (in English Steel) who was a artist in networking. This historical accident (on top of the Hungarian network oriented culture and the special political circumstances) created a fertile soil of the high inertia development of network capital which survived the transformation from socialism to capitalism which – partly due to the high inertia of network capital – retained the network oriented nature of pre-postsocialism.

Szerzőink

Saad József
ELTE Szociológiai Intézet

Székegyi Mária
ELTE Szociológiai Intézet

Örkény Antal
ELTE Szociológiai Intézet

Csepeli György
ELTE Szociológiai Intézet

Gazsó Ferenc
BKÁE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék

Sik Endre
TÁRKI

Lakatos László
ELTE Szociológiai Intézet

Szántó Zoltán
BKÁE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék

Forintos György
szociológus, Budapest

Bocz János
PhD-hallgató, BKÁE

Letenyei László
PhD-hallgató, BKÁE

Hack József
PhD-hallgató, ELTE

Bartók Béla
Vivendi Telecom Hungary

Fábri István
PhD-hallgató, ELTE

Imre Anna
Országos Köznevelési Intézet

Hajdu Orsolya
Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet

Monostori Judit
PhD-hallgató, BKÁE

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájl floppyn MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá *közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail)* is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35);

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979:35).

El kell kerülni az „i. m”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikérült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

1025 BUDAPEST
Vöröstorony lejtő 5.

Contents

PAPERS

József Saad: The Centenary of Hungarian Sociology	3
Mária Székelyi–Antal Örkény–György Csepeli: Image of Roma in the Hungarian Society	19

WORKSHOP

Ferenc Gazsó: Social Perceptions and Party Preferences of the Rural Population	47
Endre Sik: In the Net of Aczél. Contribution to Understanding of the Operation of Social Capital	64

DISCUSSION

László Lakatos: What is the Trouble with Sociology and How Should It Not Be Helped?	78
--	----

COMMEMORATION

Zoltán Szántó: In memoriam László Bertalan	110
László Bertalan : Lectures on Max Weber: Max Weber's Theory and Typology of Action	113
György Forintos: In memoriam András B. Hegedüs	137

ORIENTATION

János Bocz: Sunbelt XXI–Presentation of a Conference	139
László Letenyey: Report on the “Subsidiary Conference” of Spanish-Speaking Network Researchers in Budapest	148
József Hack: Report on the Work of the Social Science Section of the XXVth National Conference of Students' Scientific Circles	151

BOOKS

Béla Bartók: L. Mlčoc–P. Machonin–M. Sojka: Economic and Social Changes in the Czech Society After 1989	153
István Fábri: Diósi, Pál: An Inventory of a Sack	161
Anna Imre: Gábor, Kálmán: The Island of the Middle Class	164
Orsolya Hajdu: Fejős, Zoltán–Zsolt Szijártó (eds.): Tourism and Communications	168
Judit Monostori: Social Report	175

ABSTRACTS	185
-----------------	-----

